

KAMAL MÁMBETOV

ERTE DÁWIRDEGI
QARAQALPAQ
ÁDEBIYATÍ

83.3 (Qaz)
№ 23

KAMAL MÁMBETOV

ERTE DÁWIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

(Joqarı oqıw orınlarına arnalğan sabaqlıq)

NÓKIS

«QARAQALPAQSTAN»

2020

ISBN 978-602-00-0000-0
UAS WIDO

UDK: 82.0:821.512.121(075)

IIIK: 83.3(5Qar)

M 04

Kamal MAMBETOV.

«Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı»
(*Joqarı oqıw orınlarına arnalğan sabaqlıq*) [Tekst] – Nókis.: «Qaraqalpaqstan»,
2020-jıl. 232 bet.

5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) bakalavr tálim baǵdarınıń úlgi oqıw rejesinde kórsetilgen «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı» pánine arnalǵan.

Sabaqlıq ekinshi márte qayta basılmaqta.

Sabaqlıqtı baspaǵa tayarlaǵan Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası oqıtıwshısı Ikram Mámбетov.

Pikir bildiriwshiler:

- Q. ORAZÍMBETOV** – *Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası, f. i. d. professor;*
- K. ALLAMBERGENOV** – *Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası, f. i. d. professor.*

ISBN 978-9943-61770-0-5

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2020.

© Kamal MAMBETOV, 2020.

KIRISIW

Ádebiyat tariyxı kóp ásirler dawamında rawajlangan xalıq mádeniyatınıń úlgilerin úyreniwshi pán sıpatında maydangá keldi. Úlken yaki kishi bolıwına qaramastan, hárqanday xalıqtıń ádebiyatı menen kórkem óneriniń tariyxı bar. Sonıń ushın da, hárbir xalıqtıń ádebiyatı óz atı menen ataladı. Ádebiyat tariyxın úyreniw uıqalı hárqanday xalıqtıń mádeniy ózgesheligin, ruwxıy dúnyasını seziwge boladı. Xalıqtıń bilgirliǵı, danalıǵı ózi qaldırǵan mádeniy miyraslarǵa qarap ta bahalanıwı múmkin. Sebebi, hárqanday tereń miyras qaldırıp qalǵan xalıq óz áwladları aldında da baxtıyar. Usınday tiykarlarǵa kóre hárbir xalıqtıń ádebiyat tariyxı óz aldına úyreniledi. Bul jaǵınan qaraǵanda ádebiyat tariyx pání menen birqansha jaqın. Óytkeni, V. G. Belinskiy aytqanday: – Hátte, tariyxtıń ózi saqlap qala almaǵan waqıyalardıń ózin de poeziya saqlap qalǵan.

Ádebiyat sonıń ushın da tariyxtıń járdemshisi, tariyxıy dáwirdiń kórkem shıǵarmalarda sáwleleniwi, shayır hám jazıwshılardıń ózi jasaǵan zamanǵa bolǵan kózqarası ekenligin unıtpawımız kerek.

Ádebiyat tariyxında hár qıylı dáwirler haqındaǵı kózqaraslar menen birlikte, bunnan kóp jıllar burın ótken ata-babalarımızdıń ruwxıy ómiri haqındaǵı túsiniklerin de tereń ańlawǵa boladı.

Ádebiyat tariyxı ózi jasaǵan dáwirdiń tariyxıy shıńlıǵın ushıp kórsetiw ushın tek ómir haqıyqatlıǵın súwretlew jaǵınan ǵana qatnasadı. Sonıń ushın da, hárqanday shıǵarmanı tariyxıy shıńlıqqa sáykes keledi dep bahalawǵa boladı. Tariyxıy fáktti buzhay, sol túrinde de qatnas jasaǵan jazıwshılar bolǵan. Biraq, ádebiyatta fantaziya kóbirek. Sonıń ushın da, V.G. Belinskiy: «Tariyx bolǵan nárseni jazadı. Al, ádebiyat bolıwı múmkin bolǵan nárseni jazadı», – dep kórsetedi. Usınday sebepler menen ádebiy shıǵarmanı sol tariyxıy waqıyanıń ózi, sıpatında qabıl alıwǵa bolmaydı. Biraq, ádebiyattıń ózi de tariyxıy waqıyalardıń

soqpağı menen júredi. Hátte, jazba tariyxı saqlanbay qalğan ellerdiń ózinde de, awızeki ádebiyat ańǵarları menen óz tariyxın tiklep alǵan xalıqlar kóplep ushırasadı.

Sonıń ushın da, ádebiyat tariyxı – bir jaǵınan xalıqlıq milliy ruwxıy dúnyasınıń tariyxı bolsa, ekinshi jaǵınan xalq tariyxınıń bir bólegi.

Dáslep usı jaǵdaydı tolıq túsiniپ almay turıp, tap búgingi kúndegi ádebiyatlıq máselelerin túsiniп jetiwimiz de qıyın.

Hárqanday ádebiyattıń tariyxı birin-biri qaytalamaydı. Bir-birine uqsamaydı. Ózinshe obraz hám xarakterler jasap, óz zamanınıń adamları haqqında sır shertedi. Hárbir shayır óz túsinięi, óz bilimi tiykarında tariyxıy dáwirlerge bolǵan kózqarasın bildiredi. Bul jaǵınan qaraǵanda hár eldiń ádebiyat tariyxı pútkil jer júzilik ádebiyattıń ajıralmas bólegi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı pání, qaraqalpaq xalqınıń tap áyyem zamanlardan baslap, házirgi kúнге shekem jasaǵan hám hárbir dáwirge óziniń hawazın qosqan shayır hám jazıwshılardıń dóretpesin óz ishine aladı.

Hárbir xalq óz ataǵına iye bolmıstan burında qáwimlik dáwirde jasap, túrli din hám saltlardı basınan keshirgen. Mifologiyalıq túsiniктеgi erte dáwirdegi mádeniy miyraslarǵa iye bolǵan. Sońınan payda bolǵan qáwimlik birlespelerde de túr hám tillerdiń jaqınlıǵı birneshe xalqqa ortaқ bolǵan ádebiyatlardı payda etkenligin kóremiz. Bunday ádebiyatlardı tek bir xalqtıń atı menen ataw qıyın. VI ásirден baslap tap XIV ásirge shekem dawam etken túrk tilles xalıqlar ádebiyatınıń tariyxı pániniń biziń ádebiyatımızdıń tariyxı ushın atqarǵan xızmeti de sonday. Bunda búgingi kúngi ózbek, túrkmen, qazaq, qırǵız, bashqurt, tatar, qaraqalpaq hám basqa da túrk tilles xalıqlardıń mádeniy tariyxı jatır.

Bul da óz aldına úlken pán. Sonıń ushın da, onı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında qaraymız. Studentler bul dáwirdi úyreniw arqalı erte dáwirdegi ruwxıy mádeniyatımızdıń sırların bilip alıwǵa jol ashadı.

Usı tiykarda qaraqalpaq ádebiyatınıń ózin birneshe bóleklerge bólip qaraymız.

1. Erte dáwirdegi túrk tilles xalıqlardıń jazba estelikleri.
2. XIV–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı.

3. XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı.

4. XX ásirdegi bas gezindegi qaraqalpaq ádebiyatı.

Biz usı úlken tórt bólek tiykarında qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı sabaqlıǵın jazıwdı óz aldımızǵa maqset etip qoydıq.

Bul kitap Erte dáwirdegi túrk tilles xalıqlarınıń jazba estelikleri hám XIV–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı – dep atalǵan úlken eki bólimdi óz ishine aladı.

Dáslep úlken dáryadan birneshe kanal saǵa alıp, sońınan óz aldına dárya atanıp ketetuǵını sıyaqlı, biziń ádebiyat dáryalarımızǵa da ustaz bolǵan úlken dárya túrk tilles xalıqlarına ortaq bolǵan ádebiyat edi. Biz usı tiykardan qarap erte dáwirdegi túrk tilles xalıqlardıń jazba esteliklerine úlken áhmiyet berdik.

Ekinshi bólim, XIV–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı da oqıwshılardıǵa jaqınnan tanıs emes. Sońǵı dáwirde payda bolǵan ilimiy izertlewler nátiyjesinde júzege asıp atırǵan, biraq oqıwshılardıǵa oǵada zárúr tiń tema.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATINIŪYRENILIWİ

Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı búgingi kúnge shekem tolıq úyrenilgen emes. Ol hár qıylı dáwirlerde hár túrli alımlar tárepinen tilge alınǵanı menen tutas bir ilimiy jumıslar júrgiziw isleri kóp waqıtlarǵa shekem qolǵa alınbadı.

Sońın ala qaraqalpaq folklorı, 1917-jıldan burınǵı dáwirdegi ádebiyatı hám qaraqalpaq ádebiyatı ocherklerinı tutas jazıp shıǵıp, filologiya ilimleriniń doktorı ataǵın alǵan kórnekli alım Nájim Dáwqaraev, eń dáslepki ilim izertlew jumısların revolyuciyaadan burınǵı dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatın úyreniwden baslaǵan edi.

Ol usı temada 1946-jılı dissertaciya jaqlap qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın ilimiy jámiyetshilikke tanıttı. Bunnan kóp waqıt ótpey-aq S. A. Axmetov hám B. Ismayılovlardıń orta mekteplerge arnalǵan Qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlıqları payda bola basladı.

Biraq, bunıń menen qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı tek Ekinshi jer júzilik urıstan keyin úyrenilgen degen juwmaq kelip shıqpaydı. Sebebi, qaraqalpaq atamasınıń ózi XV–XVI ásirlerde payda bolıp, bul haqqında erte dáwirdiń filolog alımları da ádewir miyraslar jazıp qaldırǵan. Kópshilik tariyxshılar qaraqalpaqlardı «qıssaxanlar hám shayırlar eli», – dep ataydı. Bunıń ayqın mısah retinde qaraqalpaq xalqınıń oǵada bay hám tásirli ádebiyatın izertlew ushın kelgen kóp ǵana rus ilimpazlarınıń hám sayaxatshılarınıń miynetlerin kórsetiw múmkin.

Qazaq xalqınıń kórnekli alımı Sh.Wáliyhanov óziniń shıǵarmalarına jazǵan sóz basında: «Qosıq dúnya júzine sayaxat etip júrip, bir kúni Sırdáryanıń arǵı jaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń qonısına qonaq bolıwǵa toqtaptı. Burın kórilmegeń hám esitilmegeń qonaqtıń keliwi haqqında xabar oqtay zuwlap, hámme jaqqa tarqalıptı. Esap-sam joq qaraqalpaqlar baxıth awılǵa jıynalıp, ájayıp qonaqtıń qosıqların tap kesh bolǵannan baslap, tań atqanǵa shekem tırlaptımış. Bul xosh hawazlı qonaqtıń mıńlap

gürriñlerin, qosıqların, tariyxıy sózlerin esap-sanı joq quraqalpaqlar yadında saqlap qalğan», – dep jazğan edi.

Bul qaraqalpaqlardıń kóp ǵana tariyxıy ápsana hám folklarǵa bay ekenligi haqqında ayılǵan ańız bolıp, hár túrli kitaplarda jazılıp, ásirde ásirlerge shekem tarqalıp júripti. Bul ápsananıń XVIII–XIX ásirde jasaǵan alımlar qáleminde kóbirek ushırawına quraǵanda qaraqalpaqlarda awızeki mádeniy miyras kóbirek rawajlanǵanlıǵın kórsetedi.

Qaraqalpaqlardıń ótmishtegi mádeniyatı haqqındaǵı hújjetler XVIII ásirdeń orta gezinde jazılǵan tariyxıy kitaplarda kóbirek kórinedi. Máselen, patsha húkimetiniń tapsırması boyınsha 1740-jılı Orskten Xiywaǵa shekem sapar shegip barǵan poruchik Gladıshev hám geodezist Muravinler ózleriniń «Orskten Xiywaǵa shekem sayaxat» degen miynetinde: «Qaraqalpaqlar jay sózdiń ózin de qosıq penen túsindiredi. Kóp oylanbay-aq awızeki qosıq slıǵara beretuǵın xalıq», – dep tańlayı túskenşe maqtaydı.

Bunnan keyingi qaraqalpaqlar arasında bolǵan tariyxshılar, sayaxatshılar olardaǵı keń tarqalıp ketken awızeki ádebiyattıń úlgilerine hayran qalıp bul haqqında ádewir jıllı sózler aytqan. Biraq, olar tariyxshı bolǵanı ushın tek tariyxqa baylanıslı ǵana jerlerin jıynaǵan. Solardıń ishinde de eldiń mádeniy tariyxı haqqında ádewir pikirler bar. Bunday shıǵarmalardıń arasında P. Richkovtıń «Orenburg guberniyasınıń tariyxı» (1759-jıl), Riza-Kuli Mırzaniń «Ámiwdárya oblastınıń qısqasha ocherki» (1872-jıl), professor Berezinnin «Türk xrestomatiyası» (1876-jıl) hám basqa da birqansha miynetler bar. Bulardan tısqarı Q. I. Rozgonov, G. N. Potanin, Á. Divaev, N. Ostroumov, A. Rossikova tárepinen jıynalǵan materiallarda da qazaq, qırǵız, ózbek, túrkmen, tatar, bashqurt poeziyasınıń úlgileri menen bir qatarda qaraqalpaq awızeki ádebiyat úlgileri aralas halında beriledi.

Degen menen, bul tarawda kórnekleli filolog V. Radlovtıń miynetleri óz aldına boldı. Ol ózi hám shákirtleri tárepinen jazılıp alınǵan materiallardı qazaqsha yaki qaraqalpaqsha dep bólip qaramaǵanı menen, bulardıń bárin túrk tilles xalıqlar poeziyasınıń úlgileri sıpatında qaraydı. Yaki bolmasa sol dáwirdegi sayaxatshılar túsiniǵi boyınsha Sırdárya átirapınıń xalıqların bárin «qırǵızlar» – dep ataydı. Usı tiykarda ol «Türk xalıq qosıqlarınıń úlgileri» (1896-jıl), «Lirikalıq hám epikalıq xa-

rakterge iye bolğan qırğız poeziyasının ülgileri» (1885-jıl) – dep atılğan miynetlerin Peterburg qalasında baspadan shıǵardı. Bul eki kitapta da qaraqalpaq ádebiyatının ülgileri oǵada kóp sanında ushıraydı.

Bul dáwirde qaraqalpaq jerinde baspaxana da bolğan emes. Sonıń ushın da, qaraqalpaq ádebiyatın tutas izertlewge baǵdar alǵan alımlar da bolğan joq. Xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaylarının tómenligi nátiyjesinde jazba ádebiyat tolıq rawajlanbay awızeki ádebiyat ülgileri basım bolıp ketti. Sonlıqtan da, rus alımları bunday ellerdiń mádeniyatın izertlewge tilek bildirgen edi. Ásirese, túrkiy tilleri hám ádebiyatı boyınsha óz qánigelerine iye bolğan Peterburg akademiyası bul máseleге shıntlap kiristi. Bul dáwir XIX ásirdiń bas gezlerine tuwra keledi. Peterburg universitetiniń professorı Melioranskiy 1903-jılı shıǵıs fakultetin pitkerip shıqqan óz shákirtleriniń biri A. I. Belyaevtı birinshi mártebe qaraqalpaqlar arasına jumsadı. A. I. Belyaev qaraqalpaqlar arasında bolıp, kóp ǵana awız ádebiyatının ülgilerin jazıp alǵan. Solardıń ishindegi eń xarakterli shıǵarma onıń Shımbay qalasında jasawshı Bekmurat jırawdan jazıp alǵan xalıq súyip túńlaǵan «Edige» dástanı edi. A. I. Belyaev «Edige»ni bunnan on bir jıldan soń, yaǵnıy 1914-jılı Ashxabadta bastırıp shıǵarǵan.

Peterburg Akademiyası bunnan tısqarı sol dáwirde jasaǵan túrkiy xalıqlarının, talantlı balaların ózine shaqırıp alıp, olardı oqıtıp óz xalqının ótmishine hám sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaylarına tiyisli bolǵan ilimler menen shuǵıllanıwına da úlken jaǵdaylar jarattı.

Bulardan qazaq xalqının perzentı Shoxan Wáliyhanov, qumıq xalqının perzentı Muhammed Ospanovlardı kórsetiw múmkin.

Shoxannıń anası qaraqalpaq qızı bolǵanı ushında qaraqalpaqlardıń mádeniy tariyxın jaqsı biletuǵın edi. Sonıń ushın da, ol qaraqalpaqlardıń tariyxı hám mádeniy ózgesheligine real qatnasta boldı. Sol dáwirde jazılǵan óziniń ilimiy kitaplarında: «Qaraqalpaqlardıń tiykarı mańǵıtlar bolıp, olar noǵaylı awqamın dúziwge bashı uyıtqı boldı» – dep jazdı. Al, noǵaylı dáwiriniń mádeniy miyrasları, birinshi orında qaraqalpaqlarǵa tiyisli, – dep dálilledi.

Al. Peterburg mektebinen shıqqan ekinshi alım Muhammed Ospanov ózin qumıq xalqınıń wákili dep esaplaw menen birge: «Azerbayjanlardan tısqarı Kavkazdıń túrkiy xalıqlarınıń kópshiligi Noǵaylı birlespesinen bólinip shıqqan. Sonıń ushın da, bul dáwirdegi mádeniy miyras ayırım túrkiy xalıqları menen ortaq»—degen sheshimge keledi. Máselen: XV–XVI ásirlerde jasaǵan Asım qayǵı, Shalkiyiz, Qaztuwǵan, Dospanbet hám taǵı basqalar. Geypara dereklerde Muhammed Ospanovtı noǵay dep te ataydı. Biraq, ol ózin qumıq dep ataǵan. Peterburg qalasında Noǵaylı zamanınıń sóz sheberleri haqqında eń birinshi xrestomatiya dúzgen. «Noǵay wá qumıq shayırları» (Peterburg. 1883-jıl). Noǵaylı zamanınıń, sóz sheberleri haqqında bunnan keyin de birneshe xrestomatiyalar dúzildi. Biraq, bul kitaplarda Qaraqalpaqstanda emes, bálki baspaxanası bar qalalarda shıqqan. Buǵan misal sıpatında 1910-jıl Qazan qalasında shıqqan «Shayırlar yaki qazaq aqınlarınıń baslı jırları» kitabın kórsetiw múmkin.

Biraq ta, máseleniń sol bir jeri anıq, Orta Aziya hám Qazaqstanınıń xalıqları XV–XVI ásirlerden baslap ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen, qaraqalpaq bolıp bólingeni menen bulardıń birliǵına da ortaq bolıp esaplangan arab grafikası tiykarında dúzilgen «túrkiy» degen jazıw tap 1928-jılǵa shekem dawam etken. Bul xalıqlardıń bilimli dep tanılǵan toparınıń bári de biriniń jazǵanın biri irkilmesten oqıy bergeni. Sonıń ushın da, sol waqıttaǵı ádebiy til menen házirgi ádebiy til arasında ádewir ayırmashılıq bar. Xalıqtıń bilimli bólegi tiykarınan túrkiy tilin qabil etken. Al, awızeki ádebiyat xalıqtıń, sóylew tiline qaray jantasqan. Usı esaptan qaraǵanda XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq xalqınıń bilimdan klassik shayırları Ájiniyaz óz shıǵarmaların sol dáwirge tán bolǵan ádebiy tilde jazǵan. Sonlıqtan da, onıń qosıqların ózbek, túrkmen, qazaq xalqınıń wákılleri de irkilmesten oqıy beredi.

Máselen, arab grafikasındaǵı «Uaw» háribinin ózi (o, ó, u, w, u) kibi bes háripti bildiredi. Yaki «yay» háribi. (y, i, ı) háripleriniń ornında keledi. Máselen, túrkiy tilindegi «buldi» degen sóz ózbek tilinde esitilgenligi menen qaraqalpaqsha yaki túrkmen tilinde «boldı»— dep oqıy beriwge boladı. Solay bolsa da bul háripler tashtidler qoyıw arqalı hár xalıqtıń til zańına boysındırǵan. Biraq, keyingi qoljazbalarda bul tashtidler

saqlanbağan. Ilár xalıq ózinshe oqıp kete beredi. Al, ulıwma túrkiy tilden qazaq, qırǵız hám qaraqalpaqlardı ádewir ajratıp turatuǵın «j» (jim) háribi de eski qoljazbalarda kóp qollanılmaydı. Sońın ushın da, ádebiy tilde (jaman) sóziniń ornına (yaman), jaqsı sóziniń ornına (yaqsı) bolıp qollanılǵan.

Usınday sebepler menen qaraqalpaq jazba estelikleriniń ózinde de ulwma túrkiy tili dep atalǵan tildiń tásiriniń basım ekenligi kórinedi.

Hátte, Tashkentten shıǵıp turǵan «Túrktan wálayatı» gazetasınıń 1878-jıldıń sentyabr sanında basılǵan qaraqalpaq shayı Ájiniyazdıń, qazaqtıń shayır qızı Meńesh penen aytısınıń járiyalanǵan tekstinde de, 1916-jılǵı Xiywa shayırlarınıń jıynaǵı «Yugirmiya» toplamındaǵı klassik shayır Ájiniyazdıń qosıqlarında da tap sonday jaǵdaylardı sezemiz.

Biraq, solay bolsa da erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı óziniń izertleniw jolın taba almadı. Bul qayırılı is tek sońǵı dáwirlerde ǵana óz jolın taptı. Xalıqtıń milliy huqıqın til hám ádebiyat «özgesheliklerin qalıplestiriw milliy kadrlar tayarlaw isinde kóp ǵana rus alımları járdemge keldi. Qaraqalpaqstanda 1926-jıldan baslap N. A. Baskakov, 1927-jılı A. S. Morozova, 1930-jılı professor S. E. Malov, 1932-jılı professor Yu. M. Sokolov hám basqa da alımlar kelip qaraqalpaq tili hám ádebiyatı problemaları menen shuǵıllandı. Sońın ala professor S. P. Tolstov, T. A. Jdanko, B. V. Andrianov bassılıǵındaǵı tariyxshı alımlar keldi.

1930-jıldan baslap Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında Qalı Ayımbetov hám Orınbek Kojurov bassılıǵında qaraqalpaq ádebiyatın jıyaw ekspediciyası óz jumısın basladı. Bul ekspediciyanıń qatarına sońın ala talantlı ádebiyatshılar Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazov kelip qosıldı. Olar xalqımızdıń kóp ásirlerden beri saqlanıp kiyatırǵan awızeki hám jazba miyrasların jıyawǵa kiristi.

1924-jıldan baslap respublikalıq masshtabta ana tilindegi gazeta hám jurnallar, kitaplar shıǵa basladı. Moskvada oraylıq baspanıń «Qaraqalpaq ádebiyatı» bólimi boy tikledi. 1932-jıldan baslap qaptalına jas ádebiyatshılardı jámlegen «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosi» (házirgi «Ámiwdárya» jurnalı) payda boldı. Ádebiyatshı kadrlar tayarlaytuǵın institutlar, texnikumlar

nehildi. Gazeta hám jurnallarda qaraqalpaq ádebiyatınıń máselelerine baǵıshlangan jańa maqalalar payda bola basladı. Bul maqalalardıń avtorları Qaraqalpaqstanda ilim tarawınıń tuńǵısh qarlıǵashları, institutlardı endi ǵana pitkergen, jas intelligenciya edi. Olardıń arasınan Nájim Dáwqaraev, Qasım Áwezov, Qallı Ayımbetov, Orınbek Kojurov, Asan Begimov, İsmayıl Saǵıytov hám Nawrız Japaqov sıyaqlı belgili alımlar ótip shıǵa basladı.

Biraq, otızınshı jıllardan baslangan repressiya dáwiri bul alımlardıń ósiwine ádewir tosqınlıq jasadı. Sonıń ushın da, Qasım Áwezov hám Nájim Dáwqaraev ádewir qarsılıqqa ushıradı. Qasım Áwezov beriyashıl elementlerdiń qurbanı boldı. Óziniń bilimliligi hám talabanhıǵı menen Nájim Dáwqaraev ómiriniń uqırına shekem güresti hám filologiya ilimleriniń doktorı degen атаққа iye boldı. Qullası, bul mártligi ushın qaraqalpaq ádebiyatı ilimi Nájim Dáwqaraevqa máńgi minnetdar bolıp qaldı.

Mádeniy miyrastıń áhmiyetin tolıq túsinip jetpeslik, repressiyalıq háreket kóp ǵana ádebiyatshı alımlardıń júregine daq saldı. Solay etip, bul jolda baslaǵan kelispewshilikler eliwinshi jıllardıń sońına shekem dawam etti. Biraq, ulıwma ádebiy process toqtap qalǵan joq. Adamlar qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń oyshılları haqqında óz aldına kitaplar shıǵara basladı. Mısalı, 1943-jılı I. T. Saǵıytov «Berdaq – ullı gumanist shayır», degen kitabın shıǵarǵan bolsa, S. V. Bassin sol jılı rus tilinde usı atamadaǵı kitabın shıǵardı. 1950-jılı Nájim Dáwqaraevtıń «Berdaq shayır» degen kitabı jarıqqa shıqtı.

Ádebiyat tariyxı boyınsha jańa ilim izertlew jumsları alıp barıldı. Bul tarawda eń birinshi mártebe Nájim Dáwqaraev 1946-jılı «Revolyciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń uchorıqleri» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵaǵan bolsa, sońınan bul temanı keńeytip doktorlıq dissertaciya qorǵadı.

Bunnan on jil keyin, 1956-jılı İsmayıl Saǵıytov «Berdaqtıń ómiri hám tvorchestvosı» degen temada kandidatlıq ilimiy dissertaciya qorǵap shıqtı.

Alpınsınshı jıllar qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın izertlew tarawında ádewir bereketli dáwir boldı. Bul jılları Babash İsmayılovtıń «Kúnxojanıń ómiri hám tvorchestvosı», Artıq Kárimovtıń «Jiyen jırawdıń ómiri hám tvorchestvosı», Kamal

Mámбетovtın «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shıǵıs klassikleri dástúrleri (Qaraqalpaqstanda parsı hám túrkiy tilindegi qoljazbalar)», Aydar Murtazaevtın «Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanı», Ayımqul Pirnazarovtın «Omar shayırdıń ómiri hám tvorchestvosı», Baekesh Qálimbetovtın «Ájiniyaz lirikası» dep atalǵan kandidathq ilimiy dissertaciyaları jaqlandı.

Doktorlıq dissertaciyalardıń jazılıwına hám jaqlanıwına keń jol ashıldı. Jetpisinshi jıllarda Nawrız Japaqov «Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máseleleri», sekseninshi jıllarda Kamal Mámбетov «Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi» (XIV–XVIII ásir) degen temalarda ilimiy dissertaciyalar jaqladı.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı tarawında ilimiy monografiyalar jazıw qolǵa alındı. Bul tarawda akademik Marat Nurmuhammedovtın «Orta Aziya hám Qazaqstanınıń kóshpeli hám yarım kóshpeli xalıqları ádebiyatı tariyxınan», Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń xabarshı-aǵzası Ismayıl Saǵıyovtın «Sahra búlbili», filologiya ilimleriniń doktorları Nawrız Japaqovtın «Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realizm máseleleri», Kamal Mámбетovtın «Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı», sonday-aq, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı menen arnawlı shuǵıllanǵan adamlar Ábdikerim Pirnazarovtın «Ájiniyazdıń sóz sheberligi», Aydar Murtazaevtın «Ájiniyaz poeziyası», B. Qálimbetovtın «Ájiniyaz lirikası» kibi monografiyaları jarıqqa shıqtı.

Bunnan tısqarı ádebiyat penen baylanıslı pánler tarawında da ádewir jumıslar islendi. Tariyx ilimi tarawında akademikler Marat Nurmuhammedov, Sabır Kamalov hám T. A. Jdankonıń «Qaraqalpaqlar», qaraqalpaq tili tarawında Dosjanbay Nasırovtıń «Qaraqalpaq tiliniń payda bolıwı», Húsnitdin Hámidovtıń «Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri», Dúysenbay Sayıtovtıń «XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassikleriniń tili», filosofiyalıq baǵdarda professor Kárimbay Xudaybergenovtıń «XIX hám XX ásirdegi bas gezindegi qaraqalpaq oyshullarınıń filosofiyalıq oyları», «Berdaqtıń dúnyaǵa kózqarası» kitapları maydanǵa keldi.

Berdaq haqqında I. Saǵıyov hám Q. Nurmuhammedov, Jiyen jıraw haqqında A. Kárimov, K. Mámбетov, Q. Sultanov, Kúnxója haqqında B. Ismayılov, Ájiniyaz haqqında A. Pirnazarov, B. Qálimbetov, A. Murtazaev, Q. Bayniyazov, H. Hámidov, K. Sultanov, Ótеш

haqqında A. Kárimov, G. Esemuratov, K. Mámbetov, Omar haqqında A. Pirnazarov hám XX ásirdeń bas gezinde jasaǵan shayırlar haqqında N. Japaqov, A. Kárimov hám taǵı basqa joldaslardeń kitapları, sabaqlıqları hám maqalaları basılıp shıqtı.

Professor Qabil Maqsetov ózindeń kóp ǵana maqalaların folklor menen jazba ádebiyatın baylaması máselelerine baǵısladı.

Ilimpazlar S. A. Axmetov, S. Bahadırova, Q. Kamalov, A. Paxratdinov, Q. Bayniyazov, A. Nasrullaev hám taǵı basqalar óz maqalalarında ádebiyat tariyxında aktual problemaların kóterip shıqtı.

Erte dáwirde jasaǵan qaraqalpaq shayırlarında shıǵarmaların tınıw hám olardı baspaǵa tayarlaw jumısları hár jil sayın dawam etpekte. Bul tarawda ásirese Ózbekstan Ilimler Akademiyasındań Qaraqalpaqstan filialındań Nájim Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutındań qaraqalpaq ádebiyatı mektebindeń alımları, Nókis mámleketlik universitetindeń qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasındań oqıtıwshıları aktivlik kórsetti.

Usı sabaqlıqtıń avtorı 1966-jılı kandidatlıq ilimiy jumı jazǵanda óz jumısındań tutas bir babın «Qaraqalpaq ádebiyatındań payda bolıwı», – dep atap, ádebiyatımızdań saǵası áyyemgi túrk tilles xalıqlar ádebiyatındań baslanıp, Nogaylı birlespesindegi ádebiyat menen qosilatıwındań dálillengen edi.

Sonınan bul joba kórneklei ádebiyatshılarımız tárepinen de maqullandı. Baspasóz betlerinde akademik M. K. Nurmammedov «Qaraqalpaq jazba ádebiyatındań dórewi haqqında», «Ámiwdárya», 1968-jil №6, professor I. T. Saǵıytov «Ádebiyat tariyxın qaysı dáwirdeń baslaw kerek?», «Ámiwdárya», 1968-jil №-11, Q. M. Maqsetov «Soppash sıpara jıraw», «Ámiwdárya» 1971-jil, №-9 maqalaları menen shıqtı.

Sonınan Kamal Mámbetovtań «Qaraqalpaq ádebiyatındań ashılmay utırǵan betleri» «Ámiwdárya», 1969-jil №-8, «Jáne de ádebiyatımızdań tórkini haqqında» 1972-jil, №-9, «Qaraqalpaqlar XII-XIV ásirlerde» «Ámiwdárya», 1972-jil, №-10, «Nogaylı zamanı haqqında oylar», 1972-jil №-11, «Áyyemgi túrk tilles xalıqlar ádebiyatındań jazba estelikleri hám onıń qaraqalpaq ádebiyatındań qalıplestiriwde tutqan ornı», «Ámiwdárya» 1973-jil №-3, «XVI-XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» «Ámiwdárya», 1976-jil, №-4 hám taǵı basqa maqalaları járiyalandı.

Usı izleniwler tiykarında 1976-jılı «Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı» monografiyası járiyalanıp, soñınan tap usı tema tiykarında doktorlıq dissertaciya jaqladı.

Kamal Mámbetov bunnan keyin de bul tema átirapında «Folklor hám jazba ádebiyat» 1978-jıl, «Erte dáwirdiń ádebiy estelikleri» «Qaraqalpaqstan» baspası, Nókis 1986-jıl kitapların shıǵardı. Mine, usı derekler sabaqlıqtıń eń bashı bólegin quradı.

Bul derekler baspasóz betinde járiyalanǵannan keyin de jurnal betlerinde Aydar Murtazaevtiń «Asan qayǵı haqqında oylar», Ayımqul Pirnazarovtiń «Jiyrenshe tariyxta bolǵan ba?», «Qorqıt haqqında ańız» dep atalǵan maqalaları shıqtı. Avtor bul joidaslarǵa shın júreктен alǵıs aytadı hám bul materiallar sabaqlıqtı tolıqtırıwǵa xızmet atqaradı, – dep isenedi.

BIRINSHI BÓLIM.

ERTE DÁWIRDEGI TÚRK TILLES XALIQLARDÍN JAZBA ESTELIKLERI

Pútkil dúnya xalıqlarınıń ádebiyat hám mádeniyat tariyxına názer salıp qarasaq birden payda bola qalǵan xalıqtıń ózi joq ekenligin sezemiz. Qanday xalıq bolsa da úlken bolsın, ya kishi bolsın áytewir úlken bir tariyx boranların basınan keshirgen. Keshe yaki búgin birden payda bolıp atırǵan xalıq joq. Olardıń hárbiri, hár qıylı awmalı-tókpeli zamanlarda basqa xalıqlar menen birge jasasıp, tili, mádeniyatı bir-birine oǵada jaqın xalıqlardı payda etken.

Buǵan misal retinde Orta Aziyada jasawshı túrk tilles xalıqlardı kórsetiwge boladı. Olardıń tili de, ádet-úrpi de, kiyim-kenshegi menen mádeniy tirishiligi bir-birine oǵada jaqın bolıp keledi. Sonıń ushın da, bulardıń erte dáwirlerdegi jazıw, sıziw hám mádeniy ortalıǵı bir bolǵanlıǵı heshqanday gúmanlandırmaydı.

Akademik D. S. Lixachev áyyemgi rus ádebiyatınıń izertley otırıp, bul óshpes miyrasqa rus, ukrain hám belorus xalıqlarınıń da úlesi bar ekenligin dálillegen edi. Sonday-aq, Orta Aziya hám Kavkazdıń túrk tilles xalıqları mádeniyatında da, birew erte, birew keshirek rawajlanıp, birew úlken, birew kishi bolıwına qaramastan, ózin arnawlı xalıq dep esaplaǵan ellerdiń hári de «Men búgin ǵana payda bolǵanman»— dep aytpastan, sol ata-babaları qaldırǵan úlken mádeniy miyrastıń tórkinin izleydi. Qırqaqpaq xalqı tili, ádet-úrip, jasaw sharayatı jaǵınan ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen xalıqları menen kóbirek aralasqan. Tatar, bashqurt hám Kavkazdıń ayırım túrk tilles xalıqları menen tariyxıy táǵdirles. Jasǵan jerleri Xorezm, Túrkstan, Edil menen Jayıq hám Don jaǵalarınıń boyları. Ózi kishkene bolǵanı menen tariyxı júdá úlken. Demek, bul xalıq birden payda bola qoyǵan

emos. Erte dáwirdegi sol úlkelerdin mádeniyatında úlken iz qaldırğan.

Biraq, biziń mádeniyatımızdın tariyxı jaqın kúnlerge shekem tohq úyrenilmedi. Jaqın waqıtlarǵa shekem «biziń ádebiyatımızdın saǵası XVIII ásirde baslanadı», – degen túsinik ústemlik etti. Shınında da, házirgi ilimniń rawajlangan dáwirinde «qaraqalpaqlardıń ádebiyatı XVIII ásirde baslanadı», – degen sózge kimlerdin inanıwı múmkin? Sonda qaraqalpaqlar XVIII ásirde payda bolǵan bola ma? Olay deyin desek tariyx ilimi bul xalıqtıń toǵızınshı ásirde beri bar ekenligin dálillegen.

Álbette, buǵan qaraqalpaq xalıqı ayıplı emes. Xalıq óz tariyxında oǵada qıym jaǵdaylardı basınan keshirdi. Esapsız uris, talawshılıq pıtırańlılıq zuhmıqtıń húkim súriwine baylanıshı xalıq óziniń jazba tariyxın saqlap qala almadı.

Türkiy jazıw dep esaplangan eski ózbek hám uyǵır jazıwı burıńǵı dáwirde de Qaraqalpaqstanda keń tarqalǵan edi. Biraq, repressiya dáwirindegi ayırım adamlardıń sawatsızlıǵı ózleri arab álipbesindegi jazıwları oqıy almaǵanlıǵı ushın bul arab tilinde jazılǵan diniy qoljazbalar, – degen túsiniklerge kelip, otqa jaǵıp, biziń mádeniy miyraslarımızdın kópshiligin joq etip jiberdi. Al házir bolsa, sol dáwirde otqa jaǵılıp, jartı jaǵı kúygen, sońınan álleqanday bir adam ottan alıp shapanınıń shalǵayına jasırıp alıp qalǵan Ábilqasım Ferdawsiydin «Shaxnama»sınıń qaraqalpaqsha awdarmaların oqıp otırıp hayran qalasań.

Retinde sol jaǵdaylardı da aytıp ótiw kerek. Talantlı alım Nájim Dáwqaraev ashıp kórsetken XVIII–XIX ásir ádebiyatınıń ózi de ańsatlıq penen ashılǵan joq. Biz XIX ásirdegi shayırlarımız qosıqların óz qolı menen jazıp qaldırǵanlıǵına isensek te Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmalarınan tısqarı basqa heshbir shayırdın qoljazba nusqaları tabılmadı. Sonıń ushın da, bul dáwirler kartinaların anıq ashıp kórsetken Nájim Dáwqaraev hám onıń zamanlaslarınıń miynetlerin úlken qaharmanlıq sıpatında qarawǵa boladı.

Házir ádebiyat ilimi ádewir ósti. Qaraqalpaq ádebiyatınıń XIV ásirde baslanatıwınlıǵın dálillewge eristik. Biraq, onıń argı jaǵında ádebiyat bar ma? Eger bar bolsa qalayınsha rawajlangan? degen sorawlarǵa tóreli juwap bere almay kiyatırız. Óytkeni, xalıq bar jerde ádebiyat bar. Qaraqalpaq

xalqı qashan payda bolǵan? Bul xalıq qanday tariyxıy jaǵdaylarda payda boldı. Ádebiyatımızdıń baslawshıları kimler? Bul haqqında ele tolıq pikir bildirgenimiz joq.

Biz joqarıda aytıp ótkenimizdey-aq qaraqalpaq xalıqı birden payda bola qoyǵan emes. Ol Orta Aziyanıń, basqa da xalıqları sıyaqlı dáslep qáwimlik konfederaciya da kórinedi. Sebebi, bizin xalqımız qaraqalpaq ataǵın almastan burınraqta «türk qaǵanatı» dep atalǵan qáwimler birlespesinde túrlishe at penen sak, massaget, apasiak, qańlı, yabı, oǵuz, qıpshaq, qara bórikli, mańǵıt, qońırat atamaları arqalı gezlesedi. Bulardıń basım kópshiligi derlik VI-VII ásir aralıǵında payda bolǵan türk qaǵanatınıń belgili qáwimleri edi. Bunnan kórinip turıptı, Orta Aziya da jasaǵan türk tilles xalıqlardıń ótmishi bir-biri menen aralasıp ketken. Sonıń ushın da, bul jerde jasaǵan xalıqlardıń mádeniy tariyxın bir-birinen ajıratıp qarawǵa bolmaydı. Solay bolsa da basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaqlarda tariyxıy dáwirlerdin boranlı ásirlerinde óz ótmishleri haqqında belgili iz qaldırǵan.

Kórneklı tariyxshı S. P. Tolstovtıń aytıwı boyınsha bizin eń dáslepki babalarımız Ámiwdárya hám Sirdárya boyınıń sakları, massagetleri atap aytqanda dárya boyınıń sakları Apasiaklar bolıp esaplanadı. Sońınan shıǵıs dalalarına gunnlardıń kóship qonıslasıwı nátiyjesinde tiller pútkilley túrklesken. Bunnan keyingi dáwirdegi Oǵuz-qıpshaq birlespesi hárqıylı qáwimlerdin bólinip shıǵıwına sebepshi bolǵan. Hátte, Xorezmshahlar mámleketi payda bolmastan burınraq «Yabılar», «Qañlılar» degen mámleketlik birlespelerdin payda bolǵanlıǵı belgili. Bul atamalar házirgi kúnnin ózinde de qaraqalpaq xalqınıń belgili urıwları sıpatında kórinedi. Demek, bul atamalar sol dáwirler menen tikkeley baylanısh. Qaraqalpaq urıwları arasında eski türkiy qáwimleriniń atamaları oǵada kóp ushırasadı.

Bunnan keyin IX ásirdegi «qara bórikliiler» birlespesi qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwındaǵı eń dáslepki uytqı bolsa kerek. Biraq, sonda da qaraqalpaq xalıqı birden payda bola qoyǵan joq. Qaraqalpaqlar IX-XI ásirde qara bórikliiler, XII-XIII ásirde qıpshaqlar, XIV-XV ásirde noǵaylılar degen a penen tilge alınadı. Xalıqtın óziniń BERDAQATINDAVI ásirde payda bolǵan.

XIV-XV ásirde noǵaylılar degen a penen tilge alınadı. BERDAQATINDAVI ásirde payda bolǵan.

IV
17

Biraq, sol jeri anıq, túrk tilles xalıqlar arasında óziniń qáwim birliginiń atamaları menen bunshama kóp muǵdarda iz qaldırǵan xalıqtı tabıw qıyın. Sonıń ushın da, belgili etnograf T. A. Jdanko «Meniń tańlangan jerim sol. Qaraqalpaqlar kishkene xalıq, biraq toqsan altı urıwǵa bólingen. Sol toqsan altı urıwdıń ózinde erte dáwirde jasaǵan túrkiy qáwimlerdiń atamalarınıń kópshiliginde saqlanǵan», – dep jazǵan edi.

Házirgi tariyx ilimi qaraqalpaq xalqınıń erte dáwirdegi babaları sak hám massaget qáwimleri dep boljaydı. Sak, massaget tek qaraqalpaqlardıń ǵana emes, sonıń menen birge Orta Aziyada jasawshı barlıq túrk tilles xalıqlardıń babaları. Solay eken, bul jerde jasaǵan ózbek, qazaq, túrkmen, qırǵız, qaraqalpaq xalıqlarınıń da shıǵısı bar. Sak hám massaget qáwimlerinden tarqalǵan.

Bizniń zamanımızdan bir muń jılday burın Ámiw hám Sirdáryanıń quyar jerinde sak hám massaget qáwimleri jasadı. Olar mal sharwashılıǵı menen bir qatarda, az muǵdarda egin egiw isi menen de shuǵıllanǵan. Ásirese, urıs ónerin jaqsı ózlestirgen. Temir hám mıs qorların tawıp alıp, temirshilik penen de shuǵıllanǵan. Qural-jaraq hám sawıt-saymanlar soqqan. Sak, massaget qáwimleri haqqında N. Bichirin, V. Bartold, L. Gumilev, S. Tolstov, V. Grigorev, O. Vishnevskaya hám taǵı basqa alımlardıń miynetlerinde kóplegen derekler ushıraydı. Dárya boyınıń sakları haqqında áyyemgi grek alımları Gerodot hám Strabonniń ayırım miynetleri saqlanǵan, olardıń aytıwı boyınsha «massaget» sóziniń, ózi de «Dala saklarınıń mákanı» degen sózdi ańlatar eken, yaǵnıy massaget (mákan) maǵanasında isletilgen.

Greк alımı Strabonniń aytıwına qaraǵanda, «Massagetlerdiń bir bólegi tawlı jerlerde, ekinshi bólegi oypatlarda, úshinshi bólegi dáryalardıń kól hám teńizlerge quyatuǵın jerlerinde jayǵasqan. Kól hám atawlardıń arasın jaylaǵan tórtinshi bólegi jáne bar. Sonıń ushın da, bul jerlerde mal sharwashılıǵı, ańshılıq hám baliqshılıq ádewir keń kólemde rawajlangan», – dep kórsetedi.

«Massagetler negizinen quyashqa tabınadı. Olardıń deǵlık hámmesi quyash uyasınan shıqqan máhálde oyanadı. Jańa shıǵıp kiyatırǵan kúndi alǵıslaydı. Kúnniń húrmetine mal soyıp sadıqqa beredi. Ózleri sonday shaqqan. At üstinde yaki pıyada júrip te

«hópik urıssa aladı. Qollarında jez jebeli sarı jay, sholaq semser, júzi ótkir, jez aybalta, sawıt-saymanları saz. Urısqa túsken waqıtlarında baslarına altın jalatılğan oramal tartadı. Beline altın toǵalı qamar baylaydı. Olardıń elinde temir menen gúmis uz. Al, altın menen mıs oǵada kóp. Massagetler negizinen Jabayı ósimliklerdiń jemisleri menen awqatlanadı. Olar egin egiwdi bilmeydi. Kiyetuǵın kiyimleri bolsa, aǵashtıń qabıǵı yaǵı bolmasa mıǵh ósimliklerdiń shıbıǵınan toqılǵan bir nárseler. Olardıń ayırım taypalarında mal joq. Jabayı ósimliklerdiń suwın ishıp kún kóredi. Kól jaǵasında jasaytuǵınları balıq awlap, teńizdiń jabayı ańların tutup jeydi. Ań terilerinen kiyim jasaydı. Onı hár qıylı ósimliklerdiń reńleri menen boyaydı. Oypatlıqta turatuǵın massagetlerdiń jerleri de bar. Biraq, egin ekpeydi. Qoy hám báhq etin jep kún kóredi. Turmıs tirishiligi kóshpeli, biraq hárbiri ózin jawınger dep esaplaydı».¹

Strabon massagetlerdiń bir bólegin derbikler dep atagan. Derbikler negizinen Aral teniziniń jaǵasında jasaǵan. Bir xarakterli jeri olar kúnge emes, jerge tabınǵan. Jerdi adamnıń urısı, anası – dep esaplaǵan. Sonıń menen birge, ásirese ananı, hayal-qızlardı kóbirek qásterleytuǵın bolǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda olarda matriarxat yaǵı analıq zamanınıń úlken kultı bar. Hátte, olardıń basqarıwshı kósemleleriniń ózi de hayallar. Tumaris, Aqqaǵas dep atalǵan hayal patshaları da bar.²

Gerodottıń aytıwına qaraǵanda, saklardıń kózleri kishkene, boyları kelte, basına tóbesi biyik kiyiz qalpaq kiyinip, qolına jergilikli sadaq úsలాǵan, beline baylaǵan kelte qılıshı hám ahoqmarları bar – dep táriyiplenedi.³

Endi usı sak hám massagetler gunnlardıń Orta Aziya dalalarına bastırıp kiriwi menen túrli qáwimlerge bólinip ketti hám túrkiy tilin iyeledi. Bul qáwimler Xorasannan baslap tap Qıtayǵa shekem, Tyan-Shan tawlarınan tartıp tap Orxon dáryasına shekemgi aralıqlarda «Türk qáwimleri» degen at penen kórine basladı.

Türk sóziniń mongolsha ataması «Turkot», qıtaysha Tukyus, grekshe toyrxót dep atalıp, Sogdianalılar «Türk» dep atagan.

¹ Страбон. География, в 17 книгах. Наука, 1964 г. книга 7.

² Сонда

³ Геродот. История. Ленинград, Наука, 1972 г. книга 14.

Qullası, bul atama oğada erte zamanlardan beri bar. Birneshe xalıqlardıń etnonimine baylanısp ketken «türk», «türkiy» negizinde bir batır adamnıń atı menen de baylanıslı bolıwı itimal. «Ayyemgi türkler» dep atalğan miynetin avtorı L. Gumilov tap usı pikiridi quwatlaydı, keyin ala bul sózdiń semantikası ádewir keńeyip, «sárkarda», el biylewshi patsha uǵımın da ańlatqan.

En dáslep türk qaǵanatı ashına, teles, yaǵma, qıpshaq hám uyǵır qáwimlerinden quralǵan edi. Sońın ala olardıń arasında türkesh, qarluq, qırǵız, tatar, az, teles taypalarınıń bolǵanlıǵı haqqında ayıladı.

Türk qaǵanatı tariyxta úlken iz qaldırıp, 522-jıllar menen 734-jıllar arasında óz aldına úlken bir mámleketti payda etti. Onnan qalǵan mádeniy miyras házirgi Mongolstanmıń Orxon dáryasınıń boyında tawdıń tasına qashap jazǵan, eger házirgi háripler menen kóshirilse, bir kitaptan da asıp ketetuǵın sózler.

Bular türkiy tilinde jazılǵan sol dáwirin epopeyası, jazba mádeniyatımızdıń tórkini, neshshe muń jullardan burınǵı proza menen poeziya. Sol dáwirin xalqınıń bári kóshpeli bolıp qırǵızlardıń, Eniseyden Íssi kólge qaray kóshkenindey, keń dalanı jaylap júrgen xalıq báhárgi seńdey arman-berman kóship júre bergen. Sonıń ushın da, bizin babalarımızdıń estelikleriniń Orxon dáryasınıń boyınan tabılǵanına da gúmanlanıwǵa bolmaydı. Bunday estelikler sońın ala hátte túslikten Qashǵar jerinen de kóp tabılıp atır. Degen menen, Orxon-Enisey jazıwlarınıń áhmiyeti úlken. Bunda sol dáwirin tariyxıy shıńlıǵı da tutas sáwlelengen.

Türk qaǵanatınıń eń kúsheygen dáwirleri VI ásirin orta gezleri. Bul waqıtta qaǵanatın paytaxtı Orxon dáryasınıń joqarǵı salalarınıń boyına jayǵasqan edi. Bul dáwirde Bilke qaǵan hám onıń inisi Istemi qaǵannıń bassılıǵı astında eń iri mámleket payda bolǵan.

Tariyxıy dereklerde Bilke qaǵan Mogilan, al Istemi qaǵan bolsa Kultegin – dep júritiledi. Bilke qaǵan bul dáwirde Orta Aziya dalalarına bastırıp kirip, Eftalitler mámleketin jeńip, óz qaǵanatınıń kólemін ádewir keńeytti. En sońında 731-jılı Kultegin, 734-jılı Mogilan qıtaylar menen bolǵan sawashta qazalandı. Solay etip, türk qaǵanatı qulaydı. Olardıń óz xalqı aldında islegen erlikleri tawdıń tasına qashap jazıladı. San muń jil ótse

de, qáhárli samallar da bul taslardı buza almağan. Bul jazıwlar bolsa búgingi kúnde biziń ata-babalarımızdıń tas kitabı sıpatında qolımızǵa tiyip otır.

Olardı oqıw arqalı biz búgingi kúnde VI ásirdegi babalarımızdıń taǵdırı menen tanısamız. Bul estelik ulıwma túrk tilles xalıqlar uslım ortaq bolıp esaplanadı. Orxon-Enisey jazıwları óziniń specificikasına qaray poeziya úlgisi – dep qarawǵa da boladı. Onda ásirese sóz uyqashlıǵı menen poetikalıq ırǵaq ádewir sheberlik penen berilgen.

ORXON-ENISEY JAZIWLARI

XVIII ásirdeń ekinshi yarımında belgili rus sayaxatshılarının biri Remezov Mongolstannıń Orxon dáryasınıń boyında belgisiz háripler menen qulıp taslarǵa qashap jazılǵan jazıwlarǵa dus keledi. Sońınan shved oficeri Iogann Stralenberg hám alım Misser-Shmidler bul haqqında xabar bergen. Biraq ta, bul dáwirlerde heshkim bunday jumbaq háriplerdi oqıw múmkinshiligine iye bola almadı. Sońınan XIX ásirdeń birinshi yarımında «Sibir xabarları» jurnalında Georgiy Spasskiydiń «Enisey estelikleri» dep atalǵan maqalası járiyalanıp, latin tilinen birneshe tillerge awdarılǵannan keyin, bul estelikke úlken diqqat awdarıla basladı. Ásirese, fin alımları buǵan kóbirek itibar berip, fin filologiyasına tiyisli bolsa kerek degen pikirge barǵan edi. Usıǵan baylanısh fin ilimpazları bul esteliklerdiń atlas kartasını da basıp shıǵardı.

Aradan kóp waqt ótpesten jáne rus sayaxatshısı N. M. Yadrencev tárepinen Mongolstannıń Kosho-Caydam wálayatınan jáne belgisiz jazıwlarǵa iye bolǵan qulıp taslar tabıldı.

Usıǵan baylanısh 1890-jılı finn-ugor ilimiy jámiyeti hám 1891-jılı Rossiya ilimler akademiyasınıń akademigi V. V. Radlov bashlılıǵındaǵı ilimiy ekspediciyalar shólkemlestirildi. Bul ekspediciyalar negizinde tekstlerdi atlasqa túsiriwden basqa juwmaq shıǵara almadı. Tekstlerdi oqıw múmkinshiligi bolmadı. Estelik tekstlerin eń birinshi mártebe oqıwǵa miyasar bolǵan alım Daniya ilimpazı Vilgelm Tomson bolıp, ol eń dáslep háriplerdiń bir-birine uyqashlıǵın izertley otırıp, «Táńri», «Türk» degen sózlerdi oqıwǵa miyasar boldı hám erte dáwirlerdegi

türk tilles xalıqlardıń jazba estelikleri ekenligin dálillep kórsetti. Bunnan keyin rus alımı V. V. Radlov háriplerdiń hámmesin anıqlap, teksttiń derlik hámmesin oqıp shıqtı.

Orxon-Enisey jazıwları tiykarınan tariyxıy waqıyalar boyınsha jazılğan bolıp, onda túrkiy xalıqlarınıń birlesiwı jolında Kultegin, Bilke qağan hám Tonkók sıyaqlı bahadır, danshpan el basshalarınıń roli haqqında sóz etiledi. 713-jıl türk qağanlıǵı qarluqlardı boysındıradı. Türklerdiń kórnekli sárdarı Kultegin húkimet basına shıǵıp, óziniń aǵası Bilke qaǵandı xan tiklegen. Ákesi Tonkókti keñesshi etip tayınlaǵan. Al, ózi pútkil türk áskerlerine basshılıq etken. Bul haqqında L. E. Gumilev óziniń «Ayyemgi túrkler» degen miynetinde «Pútkil mámleket usı úsh adamnıń qolında bolǵan edi», – dep jazdı.

Tastaǵı jazıwlar sol dáwirdiń waqıyaların tolıq óz ishine qamtıydı.

Orxon-Enisey jazba estelikleriń úyreniwde V. Tomson, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, A. Geykel, Yu. Nemet kibi rus hám shet el alımları menen bir qatarda S. E. Malov, E. V. Stebleva sıyaqlı alımlar aktiv qatnasqan. Bul haqqında Ózbekstanda N. M. Malláev, A. P. Qayumov, Ğ. Abduraxmanov, K. Karimov, Qazaqstanda S. Amanjolov, B. Kenjebaev, A. Qofuratbaev, X. Súyinshaliev, N. Kelimbetov miynetlerin atap ótiwge boladı.

Orxon-Enisey jazıwları negizinen úsh bólekke bólinedi.

1. KISHI JAZÍW

Kishi jazıw – dep atalǵan bul bólek negizinen alǵanda 731-jılı uyǵır sawashında qaza tapqan türk qağanı Kultegin (685-731) húrmetine jazılğan qulpı tas bolıp, onda derlik türk qağanatınıń bir ásirge juwıq tariyxıy waqıyaları sóz etilgen. Bul jazıwdı miyras etip qulpı tasta jazıp qaldırǵan onıń tuwısqan aǵası Bilke qağan ekenligi belgili. Sebebi, tekstte kórsetilgendey-aq, «Belimniń mádarı, jetkinshek inimmen ayrıldım»– degen qatarlar da bul pikirdi ayqın tastıyıqlaydı.

Biraq, Bilke qağan ózi sháwketli patsha bolsa da, inisi Kultegindi ózinen kem sanamaydı. «Men ómirimde qanshanıa jeńislerge erisken bolsam, hámmesinde de Kulteginniń erligi, arqasında eriskenmen», – deydi.

Bul jazıw negizinen bir adamnıń erligi bayanlangan arnaw kóz (táriyip) yaki onıń ólimine arnalğan joqlaw da emes, jazıw usılı jaǵınan áyyemgi patshalar tariyxı (shahnamalargá) usap ketedi. Bunda bir adam ǵana emes, bálki bir tutas xalıq ómiri kóz aldına keledi. Mısalı:

Tekst:

Tánri, teg, táńride bolmış,
Túrik Bilke qaǵan,
Bu edke ol turtım.
Sabımın tukti esitgil,
Ulayıw iniygunim, oǵlanım.
Biriki ogushım, buduum,
Biryeshad apıt begler
Irayı -tarxat buyırq begler.
Otuz,
Toquz oguz begleri, budını,
Bul sabımın edguti esid,
Qatıǵdı tınla,
Ilgeriu kun toǵusıqqa,
Bilgeriu kun ortusınrau.
Qurıǵarıu kun batısına,
Yırǵarıu tun ortasınrau.
Anta igreki budun kóp mańa,
Korur anga budun.⁴

Awdarması:

Táńiridey máртеbesi úlken,
Türk Bilke qaǵan,
Men taxtqa otırdım.
Sózimdi túwel esitińler!
Pútkil jetkinshegim, ballarım,
Birikken ordam, xalqım.
On, jaǵımda sháwketli beklerim,
Sol jaǵımda tarxanlar hám basqalar.
Otız toǵız oǵuz bekleri, xalqı.

---

⁴ Bul mısallar bunnan muń jil burın qollanılǵanı ushın da házirgi kitap qıpsılıqlarına túsiniksiz bolıwı múmkin. Sonıń ushın, bul mısaldı sol dáwirdeń ulǵısı sıpatında berdik. Qalǵan mısallardıń hámmesi awdarma tiykarında beriledi.

Bul sózimdi diqqat penen tıfılal
Tereñ oyla.
Ilgeri – kúnshıgısta,
On jaqta – túsliktegi,
Keyin – kúnbatısta,
Sol jaqta – arqadağı,
Ellerdiń bári mağan qaradı,
Usılayınsha xalıqtı kóbeyttim.

Bul jazıwlarınń ózinen-aq málim bolıp turıptı Bilke qağan inisi Kultegin haqqında sóz baslawdan aldın negızinen ózi hám óz siyasatı haqqında aytqan. Bunda otız toǵız oǵuz-qıpshaq qáwimi hám onı bir jerge biriktiriw ushın gúres waqıyaları sóz boladı.

Álbette, birneshe qáwimlerdi biriktiriwdiń ózi de ańsatqa túspegen. Usınday sebep penen el arasında urıs-qaǵıslar kóbirek bolıp, bunday sawashlarda óz erligi menen tanılǵan batır sárkarda Kultegin bolǵanlıǵı atap kórsetiledi. Jazıwda Kulteginniń júrgizgen sawashları qısqa bayan etilip, ol shıǵısta Shantun tegisligine deyin, túslikte toǵız oǵuz, batısta Inju, sol jaǵında Bayqırı ellerin ózine qosıp alǵanlıǵı haqqında sóz boladı. Bul haqqında qulpı tasta tómendegishe jazılǵan.

Ilgeri – Shantun jazıqlıǵına,
Shekemgi jerlerdi basıp aldım.
Túslikte – Toǵız Ersenge deyin jawladım.
Tibetke sál jetpedim.
Batısta Inju kólin keshtim.
Temir dárwazaǵa barıp jettim.
Bayqırı jerine shekem atlandım,
Usınshama jerlerdi qolǵa kirgizdim.

Jazıwda kórsetilgendey-aq, «túrkiy xalqınıń ózi de ósimliktin dánindey bolıp shashılıp ketti. Olardı jıynap alıwdıń ózi ańsatlıqqa túspeydi», – deydi. Solardıń biri Óteken qoynawı haqqında sóz boladı. Bul jer negizinen túrkiy taypalarınń kóp jaylasqan jeri bolıp, tábiyatı gózzal, jeri qunarlı eken. Jazıwda «Óteken», «Bayqırı» jerleri túslikte – dep aytıwına qaraǵanda, alımlardıń kópshiligi Issı kól, Fergana oypatları bolıwı itimal, – dep shamalaydı. Bilke qağanınıń aytıwı boyınsha Orxon dáryası boyındaǵı xalıqtı Óteken qoynawına kóshirip, otırıqshı elge aylandırmaqshı

bolğan. Biraq, kóshpeli turmısqa úyrenip ketken el buğan
boysınbağan. Bul haqqında jazıwda:

Türkiy xalqı, sózimdi tolıq esit,
Ashlıqtıń da, toqlıqtıń da,
Tiykarına tolıq túsınbeyseń!
Bir toysań barlıgın umıtasań!
Sadalıgıń ushın,
Adım jerde aldana bereseń.
Qağanıń tilin almadıń.
Hár jerde qańgalap kóship júrip-aq,
Ábden sharshadıń.
Birotala boldırıp,
Qırıhp qalğanday jaǵdayǵa keldiń.

- degen sózlerdi oqıymız.

Bul sózlerdiń maǵanasına qaraǵanda Bilke qağan da, Kultegin
de negizinen eldi biriktiriwge kúsh salǵan ájayıp adamlar
bolǵanlıǵı seziledi.

Qağan (xan, patsha) obrazları bul jerde qara basınıń baxtı,
baylıq ushın gúresiwsiler emes. Olar el-xalıqtı bir jerge
jülestirgen, óz xalqınıń keleshegi ushın gúresiwshe adamlar
ıpatında sáwlelenedi. Qulpı tasta bul haqqında da tolıq aytilǵan.
Mısalı:

Táńirim jarılqaǵanlıqtan,
Basıma baxıt qusı qondı.
Qaǵanlıqqa eristim.
Qağan bolıp, joq bolıp baratırǵan xalıqtı
Óz ornına qondırdım.
Gedeydi bay ettim.
Azdı kóbeyttim.
Usı sózimniń jalǵanı bar ma?
Türkiy xalqı hám onıń bekleri,
Sózimdi tıńlańızlar!
Türkiy xalqın jıynap,
El etkenlerdi bunda aytqanman.
Jańılıp kóshkenlerdi de ayttım,
Barlıq aytar sózimdi,
Máńgi tasqa bastım.
Buğan qarap bizdi eske alıń,
Türkiy xalqınıń házirgi bekleri!

Bul tek jazıw emes – poeziya, tek poeziya ǵana emes – tariyx. Demek, mádeniy miyrasımızdıń tórkinleriniń bir ǵana bólegi. Jazıwda bunnan tısqarı tabǵash qáwimleriniń hiylekerligi haqqında sóz baradı. Tabǵash qáwimi házir qaysı xalıqtı quraǵanlıǵı haqqında alımlarda tolıq maǵlıwmat joq. Orxon-Enisey jazıwında kórsetilgendey-aq, tabǵashlar oǵada hiyleker bir qáwim sıpatında beriledi. Qulpı tasta: «Jaman adam menen qońsı bolsaq jamanlıǵı juǵadı», – dep aytlıǵanday-aq tabǵashlardıń sózleri shiyrin, ǵáziynesı bay, ózleri «uzaqta jasaǵan adam jamanlıqtı kóp kóredi, jaqınaraq jasasaq jaqsı sıylıq alasań», – dep aytadı-dá. Biraq, jaqın jasaǵan adamlarǵa jaman qılıq úyretetuǵın qáwim», – dep kórsetedi.

Qullası, kishi jazıwdıń ózinde de adamdı tań qaldıratuǵın hikmetli sózler kóp, bul jazıw tek Kulteginge arnalǵan menen Bilke qaǵannıń atı kóbirek aytiladı. Al Bilke qaǵanǵa arnalǵan jazıwda bolsa, Kulteginniń erligi ádewir sóz etiledi.

2. ÚLKEN JAZÍW

Bul estelik negizinen 683-jılı tuwılıp, 734-jılı qaytıw bolǵan Bilke qaǵan (tariyxıy dereklerde Mogilan) húrmetine onıń inisi Yollıq Tegin tárepinen ornatılǵan. Bul jazıwdıń kólemi basqa qulpıtaslarǵa qaraǵanda ádewir úlken. Tasqa qashap jazılǵan dástangǵa kóbirek usap ketedi. Bunda kirisiw bólimi, tiykarǵı bólim hám juwmaqlaw bólimleri bar.

Kirisiw bóliminde 630–680-jıllar arasında túrkiy qáwimleriniń Qıtay patshalıǵına baǵınıp qul bolǵanlıǵı, eldegi qyın jaǵdaylar hám 680-jıldan baslap túrk qaǵanatınıń qayta tikleniwi sóz etiledi. Sońınan Bilke qaǵan menen onıń inisi Kultegin óz mámleketiniń milliy azatlıǵı ushın aktiv gúresedi. Túrkiy qáwimlerin biriktirip, úlken mámleketke aylandıradı. Qullası, bul jazıw 683-jıldan 731-jıllar arasındaǵı qırq segiz jıldı óz ishine alǵan. Eń sońında 731-jılǵı Kulteginniń qaytıw bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Eń xarakterli jeri sonda, bul qulpı tasta Bilke qaǵan menen Kulteginniń erligi teńnen súwretlengen. Jazıwdıń baslanıwı negizinen Bilke qaǵannıń babaları Bumun qaǵan hám onıń inisi Istemi qaǵannıń erliginen baslanadı. Misal:

Tekst:

Uze kók tánri
Asra yağız yir qılıntunda.
Ekin ara kisi oğlu qılınmas.
Kisi oğlunta uze egum anam,
Bumın qağan, Istemi qağan olurmış.
Olurıpan turk budınıń ilin, torusin,
Tuta bermis, iti birmis
Tórt bulun kóp yağı ermis,
Su sulepen
Tórt bulundaqı budınıg,
Kóp almus, kóp baz qılınus.
Bashlıgıg yuqun turmıs.
Tizilik sókurmıs.
Elgeriu – qaldırqan yışqa tegi.
Qeru – temir qapuga tegi qanturmıs.

Awdarması:

Aspanda alla,
Tómende qara jer jaralğan.
Ekewiniń arasında,
Adam balası jaralğan.
Adamlarğa tórelik etiw ushın.
Babam Bumın qağan, Istemi qağan,
Qağanlıq etken.
Türkiy xalqınıń el-jurtın,
Birlestirip iyelik etken.
Tórt jağınıń bári dushpan eken.
Láshkerleri menen atlanıp,
Átirapındaqı xalıqtı biriktirgen,
Basın eńkeytken,
Dizesin búktirgen.

Bul sózlerdiń, ózinen-aq málim, demek, másele qáwimlerdi biriktiriw haqqında baradı. Bul jazıwda da eldi basqarıwshı toparlardıń aqıl-parasatı, bilimligi, mártligi, adamgershiligi haqqında jılı sózler aytıladı. Olar haqqında:

«Danışpan qağanlar bolğan eken. Alp qağanlar bolğan eken. Basshıları bilimli eken. Kúshli hám parasatlı bolğan eken. Bekleri de, xalqı da bir-birine isenimli eken. Sonıń ushın da, xalıqtı uzaq waqıtlar biylep turğan. Eldi jıynap ádil zań shıǵardı. Sonıń ushın da, eń izinde xalqına qádirlı bolıp qaytıstı boldı», – degen sózler jazılǵan.

Úlken jazıwda sol waqıtları túrkiy qáwimlerdiń atları da tolıq saqlanǵan. «Batis penen Shıǵıstan shegirtkedey shoııp ketken xalıq qaǵannıń qábirin qaplap ketti. Bumin qaǵan olardıń kósemi sıyaqlı qádirlı edi», – degen jıllı sózler ayıladı. Tastaǵı jazıwdıń aytıwına qaraǵanda, olardıń sanın aytıp jetkiziw qıyın. Sol waqıttaǵı qáwimlerdiń bári de tolıq qatnasqan. Mısalı:

Pútkil Bekli shóliniń eli,
Tabǵash, tibet, avar, rum,
Qırǵızlar, úsh qurıqanlar.
Otız, tatar, qıtay, tatabı,
Barlıq xalıq aǵılıp kelip,
Qábiri ústinde,
Jılap sıqlastı.
Usınday sıylı qaǵanlar edi.

Bunnan keyin túrkiy xalıqlarınıń óz ara ishki kelispewshilikleri, qáwimler arasındaqı jánjel hám sawashlar sóz etilgen. Jazıwda kórsetilgendey-aq, Yollıq Teginniń ózi qırǵızlar menen jigirma jeti ret jawlasıp, on úsh mártebe jenip, on tórt mártebe jeńiledi. Hátte, usı sawashlardıń ózi de qırǵız eposı Manasqa tiykar bolǵan bolıwı itimal.

Al, usı jazıwdıń bir bóleginde: «Biz geyde óz-özimiz bolıp-aq urıstıq. Qaytıp kiyatırıp Ertis boyındaǵı Turkeshlerdi shaptıq. Turkesh óz elimiz edi. Biyopalıǵı sebep bolıp, bizge jaw bolıp shıqtı. Sońınan Az qáwimlerin de qırǵıǵa ushıratıq», – deydi. V. V. Bartold bolsa, Azlardı qıpshaqlar dep ataydı. Demek, túrkiy xalıqlarınıń óz ara soqlıǵısıwları da az bolmaǵan.

Solay bolsa da, bul qulpı tastaǵı jan túrshigerlik sawash 630-jılǵı tabǵashlar menen bolǵan urıs. Bul sawashta túrkiy xalqı pútkilley tabǵashlardan jeńiledi. Eliw jılǵa sozılıp ketken qulıq dáwirde bastan keshiredi. Qulpı tastaǵı jazıw bul haqqında oǵada tásirli súwretlengen:

Ağa-ininiñ dawlasqaninan,
Bek penen xalıq jawlasqaninan,
Türkiy xalqı el bolmadı.
Qağanlıǵınan ayırıldı.
Puqarasınıñ hámmesi,
Tabǵash xalqına qul boldı.
Pák qızları kún boldı.
Türkiy begleri türkiy atın joǵaltıp,
Tabǵash bekleriniñ tabǵash atın tutınıp,
Tabǵash qaǵanına baǵındı.
Barlıq türkiy xalqı bilay desti:
Kókiregi keñ xalıq edim,
Elim qayda?
Qaǵanlı xalıq edim,
Qaǵanıñ qayda?

Bul, álbette, xalıqtıñ óz basınan keshirip atırǵan úlken qayǵısı edi. Bunnan keyin türkiy xalqınıñ qaytadan el bolǵanlıǵı hıqqında ayıladı.

Mısalı:

Táfirim:
Türkiy xalqı joyılmasın,
Qaytadan el bolsın – degen edi,
Ákem Elteris qaǵandı,
Sheshem Elbilge qatındı,
Táfirim tóbesine kóterip,
Jol siltegen edi.
Ákem qaǵan on jeti jigitin ertip,
Shette júrgen jerleslerimdi izlestirdi.
Jerdegiler tawǵa shıǵıp,
Tawdaǵılar jerge túsip,
Jıynalıp
Jetpis batır jigit bolıptı.
Táfiri quwat bergennen son,
Ákem qaǵanıñ áskeri
Jawǵa bóridey atıldı,
Qarsı kelgenin qoyday bawızladı.
Ońǵa, solǵa atlanıp, eldi jıynap,
Áskeri jeti jüz jigitke jetti.

Jeti júz jigit,
Kún-túni jaw menen ayqasıp,
Elsiz qağansız.
Kún hám qul bolıp,
Sarsañlıqta júrip,
Túrkiy atınan ayırılğan xalıqtı,
Ata-babasınıń mákanına
Qaytadan alıp keldi.

Bunnan keyingi waqıyalar negizinen túrkiy qáwimleri arasında bolğan ayırım kelispewshiliklerge bağıshlangan. Yağniy, hádden ziyat qırğın sawashlar sóz etiledi. Yollıq Teginniń aytıwına qarağanda da, bul sawashlarğa sol waqıttağı túrk qağanatınıń láshkeriniń sol qanattağı sárkardası Túrkiy Sir Bodan ayıplı – dep kórsetiledi. Yağniy, otırıqshı túrkler menen kóshpeli túrkler arasında kelispewshilikler kelip shıqqan. Solay etip, Bilke qağan hám Kultegin bir jağında, Túrkiy Sir Bodan ekinshi jağında bir-biri menen qarsılasıw baslanadı. Bunnan keyin uyğır, qırğız, turkesh, az, tutıq, qarluq taypaları óz aldına bólinip ketedi de Bilke Qağan menen Kultegin ádewir jekkelenip qalğan.

Mine usı waqıyadan keyin Túrkiy qağanatında 716-jılı Qapağanlar qırğını baslanadı.

Jazıwda kórsetilgendey-aq qapağanlar qağannıń oń qaptalınan orın alğan hámeldarlar, sultanlar hám bekler. Al, shep qanattıń ámeldarları shadlar dep atalıp, olardıń barlıǵı da biy hám sheshenler bolğan. Qapağanlar Bilke qağanğa narazılıq bildirgen. Bunnan keyin qağan olardıń hámмесin ólimge buyırǵan. Eń izinde qapağanlardıń tuwǵan-tuwısqanlarınıń hámмесi Bilke qağanğa dushpan bolıp shıqqan.

Mine, usınday kelispewshilikler eń izinde 731-jılı Bilke qağannıń óz elinen ayırılıp jekkelenip, Shuğay Kuzın shóllerinde qos soǵıp alıp, kiyik atıp, qus awlap kún kóriw dárejesine shekem alıp kelgen.

Jazıwdıń bunnan keyingi bólimleriniń bári Bilke qağan hám onıń inisi Kulteginniń erligi hám xalıqtı basqarıw usılına bağıshlangan arnawlar. Bul arnawlar tómendegishe baslanadı.

Túrkiy xalqınıń
Ataq dańqı óshpesin – dep,

Meni qağan etip otırgızğan edi.
 Ishi ash,
 Sırtı tonsız,
 Biyshara músápir xalıqtı basqardım.
 Inim Kultegin ekewimiz oylastıq.
 Ákemiz, aǵamız, qurǵan xalıqtıń.
 Atı, dańqı óshpesin – dep.
 Túrkiy xalqı ushın,
 Tünde uyqılamadım.
 Kúndiz otırmadım.
 Inim Kultegin,
 Eki biy menen birge,
 Ólip, tirilip ulǵayttım.
 Táńirim jarılqaǵanlıqtan,
 Ólimshi xalıqtı tirilttim.
 Jalańash xalıqtı kiyimli,
 Ash xalıqtı bay qıldım,
 Az xalıqtı kóbeyttim.

Jazıwda táriyiplengendey-aq Kultegin oǵada kúshli batır sárkarda sıpatında súwretlenedi. Bilke qaǵannıń táriyiplewine qaraǵanda túrk qaǵanatınıń batırları arasında Kultegin sıyaqlı hádden zıyat kúshke hám aqılǵa iye bolǵan jigit bolmaǵan. Sonın ushın da, onıń batırılıǵı haqqında tómendegishe sıpatlama beriledi.

Kultegin jawǵa jayaw atlandı,
 Ońtutikti, belgili bassuları menen birge,
 Qolǵa túsirdi.
 Onda da jeńdik.
 Kultegin jigirma bir jasqa kelgende.
 Chacha Senun menen ayqastıq.
 Bul sawashta ol,
 Tadıqı Churdıń boz atın minip shaptı.
 Ol at sonda óldi.
 Úshinshide Iegen Salibektıń
 Ertlewli torı atın minip shaptı.
 Ol at sonda óldi.
 Onıń jaraǵı menen sawıtına,
 Júzden artıq nayza tiydi.

Kultegin Azman atın minip,
Sawashqa atlandı.
Altı jigitin shanıstı,
Jeti jigitin qılıshladı.

Kulteginniń qazalanıwı shınında da óz aǵası Bilke qaǵan menen birlikte xalıq ushın da ornı tolmaıtúǵın awır qaza bolǵan. Sebebi, haqıyqatında da ol xalıq súygen batır, jeti jerinen jaralansa da sawashtı taslap ketpegen haqıyqıy sárkarda bolǵan. Bul pikir Bilke qaǵannıń oǵan qarata aytqan sózlerinde ayqın seziledi. Sonıń menen birlikte bul arnawlar házirgi kúnde de qollanılatúǵın túrk tilles xalıqlardıń joqlawlarına oǵada jaqın turadı.

Mısalı:

Inim Kultegin qazalandı,
Ózim qayǵırdım.
Kórer kózim kórmestey,
Bilgir aqılım bilmestey,
Qattı qayǵırdım,
Táǵdir táńiriniń isi,
Adam balasınıń bári óledi.
Sonda da kóp oylandım,
Kózge ıssı jas keledi,
Kewilge awır sher keledi.
Taǵı da oylandım,
Qattı qayǵırdım.
Xalqımnıń tiregi,
Belimniń mádarı,
Jetkinshegimnen ayırıldım.

Jazıwda Bilke qaǵan da, Kultegin de ózin Túrkk, – dep esaplaydı. Biraq, qaysı qáwimnen shıqqanlıǵın tolıq aytpaydı. Sol dáwirde jasaǵan túrk bekleriniń hámmesine de ókpe-giyne bildiredi. Óziniń sózine tolıq qulaq aspaǵanı ushın gúnalaydı. Barlıq túrkiy qáwimlerin birlesiwge shaqıradı. Úlken jazıwda aytılǵan pikirler qısqasha usınday.

3. TONÍKÓK JAZÍWÍ

Bul jazıw 750-jılı Selengi dáryası boyında ornatılǵan bolıp, onıń avtorı Tonıkók biy. Tonıkók ózi Anatoliya túrklerinen

bolıp, óziniń bilimligi hám tapqırlıǵı jaǵınan Bilke qaǵannıń birinshi keńesshisi dárejesine erisken. Ol negizinen túrk qaǵanatınıń tariyxında, túrklerdiń tabǵashlarǵa tutqın bolǵan dáwirlerinde payda boladı. Ilimi hám óneri jaǵınan Bilke qaǵanǵa unap qalıp, qaǵandı qaytadan tárbiyalaydı hám Bilkeniń óz mámleketin qaytadan tiklep alıwına sebepshi bolǵan adam edi.

Sonıń ushın da, qulıp tastaǵı jazıwlar 716-jıllardaǵı waqıyalardı bayanlawdan baslangan. Bunda Tonıkók óziniń Tabǵash elinde tárbiyalanǵanlıǵın hám bul jerge tutqın sıpatında kelgen Bilke qaǵanǵa járdem bermekshisi bolǵanın, sońınan qaǵandı alıp qashıp, batır jigitlerge basım qosqanın, solay etip qaytadan túrk qaǵanlıǵın dúzgenligi haqqında aytadı.

Bul waqıyalar dizbegi qulıp tasta tómendegishe bayanlaǵan.

Mısalı:

Men Bilke Tonıkók,
Tabǵash elinde tárbiyalandım,
Túrkiy xalqı, ol waqıtta,
Tabǵashqa qaraytuǵın edi.
Dáslep túrkiy xalqınıń qaǵanı bolmay,
Sonınan qaǵanlı boldı.
Tabǵashlardan ajıraldı.
Qaǵanın taslap,
Tabǵashqa qaytadan baǵındı.
Táńiri sonda bılay degen eken:
Qaǵan berdim,
Qaǵanıńdı taslap, basqa jurtqa baǵındıń.
Basqaǵa baǵıńanıń ushın da,
Quday seni ǵargadı.
Túrkiy xalqı qırıldı.
Áskerleri joq boldı.
Túrkiy xalqı jasaǵan jerlerde,
Tirshilik qalmadı.
Oyda-qırda qanǵıp qalǵanlardıń bar edi ǵoy,
Jeti júz adam.
Eki bólegi atlı,
Bir bólegi piyada edi,
Jeti júz adamdı izine ertken,
Kósemi bir biy edi.

Izime ilesiń, – dedi,
Ileskeni men boldım.
Qağan bar jerge xalıq jıynaldı.
Men Bilke Tonıkók.
Sizdi qağan etip saylamaqshıman – dedim.
Jáne oylandım:
Bul kisi, ariq buğa menen,
Semiz buğanıń parqına barmas dep.
Júdá qoriqtım.
Solay bolsa da,
Táńiri biylik bergeni ushın,
Onı qağan etip sayladım.
Ol ayttı:
Bilke Tonıkók – ózin tarxan bol,
Men Elteris qağan bolayın, – dedi.

Usı sózlerdiń ózinen-aq belgili, Tonıkók hesh waqıtta qağan (xan) bolğan emes. Biraq, bilimi ózine jetetugın bilgir, sóz sóylese ılay suwdı tındırǵanday sheshen adam bolğan. Bul pikirler onıń:

Aql iyesi,
Sóz iyesi men boldım.
Jawımız jirtqısh qustay kóp edi,
Biz jemtik edik,

– degen sózlerinde ayqın seziledi.

Qulpı tasta bayan etilgendey-aq qaytadan payda bolğan túrk qağanatına qáwip kóp. Ele eńsemizdi kótere almay atırǵan waqıtta-aq oǵuzlardan elshi keldi. Talabı bizlerge urıs ashıw eken. Elshi ayttı: «Toǵuz oǵuz qağanı sawashqa tayarlanbaqta. Tabǵashlarǵa Kun Senudi jiberdi. Qotanlarǵa Tonra Esimdi jiberdi. Hámmesi birigip, endi el bolmaqshı bolǵan túrk qağanatın qıyratpaqshı». Bul jerde de Tonıkók óziniń aql tájiriybelerin iske saladı:

Usı sózdi esitip,
Túnde uyqım kelmedi.
Kúndiz otıra almadım.
Aqırı qağanıma,
Bılayınsha ótindim.
Tabǵash, oǵuz, qotan,

Bular úshewi birden bas salsa,
 Bizler tek ishi-tısımızdı ğana,
 Uslap qalamız.
 Juqanı sindırıw ańsat,
 Jińishkeni úziw ańsat.
 Juqa qalıqlap ketse,
 Tek onı alıp sindıradı,
 Jińishke juwanısa,
 Onı tek alıp úzedi.
 Sonlıqtan da bulardıń,
 Basın qospay turıp,
 Shıǵısqa – qotangá,
 Túslikke – tabǵashqa,
 Batısqa – qurdangá,
 Arqaǵa – oǵuzǵa,
 Eki úsh mıń ásker menen,
 Atlanıwımız kerek.

Solay etip, bul jeke sawashlarda da túrk qaǵanatı jeńiske erisedi.

Tonkók jazıwınıń jáne bir ózgesheligi sonda, ol qapaǵanlardıń sárdarı Túrkkir Bodangá tuwrı múnásibette bolǵan. Onıń batırılıǵı hám adamgershiligi haqqında da qulpı tasta ádewir jılı sózler jazılǵan. Sebebi, Túrkkir Bodan túrklerdiń sol qanatınıń belgili sárdarı bolsa da, bul haqqında úlken hám kishi jazıwlarda jarıtıwlı maǵlıwmatlar joq. Al biraq Tonkók bolsa, onıń erligine heshqanday shek keltirmeydi. Jazıwdıń sońında: «Men Bilke Tonkók, Elteris, Bilke qaǵan, qapaǵan ushın gúrestim. Men bolmasam, qapaǵan da, Túrkkir Bodanda jasay almagán bolar edi», – degen sózler bar.

OǴUZ-QÍPSHAQ BIRLESPEŚI

VIII ásirdeń baslap-aq túrkiy qawimleriniń oraylasqan jeri Sırdarıyanıń joqarǵı hám tómenge aǵısı átirapındaǵı jerler bolıp, olar ózleriniń ádet-úrpi hám til jaqınlıǵına baylanıslı Oǵuz hám Qıpshaqlar bolıp ekige bólinde. Keyinirek Oǵuz-qıpshaqlar degen at penen qatar aytila basladı. Bulardıń mákan etken jerleri Chirchik dáryası átirapınan baslanıp, túslik qıpshaq dalalarına

shekem dawam etti. Olardıń paytaxtı Jańakent IX ásirdeń ózinde-aq shıǵıstıń eń kórnekli qalalarınń birine aylanǵan edi.

Oǵuzlar házirgi túrkmen hám ázerbayjan xalıqlarına tiykar salǵan bolsa, qıpshaqlar házirgi qazaq, qaraqalpaq, ózbek, qırǵız hám basqa da túrk tilles xalıqlar etnogenezinde bash orındı iyeledi. Bul dáwirdeń ádebiyatında da úlken ádebiy miyras qaldı. Olardıń arasında «Qorqıt ata kitabı» menen «Oǵuznama» eń bash orındı iyeleydi. Bul eki shıǵarmada pútkil dúnya ádebiyatında belgili, ótmish dáwir mádeniyatınıń eń ájayıp ǵáziyelerinen esaplanadı.

QORQIT ATA KITABI

Qorqıt ata kitabı «Kitab dedam korkut» oǵuz-qıpshaqlardıń qaharmanlıq dástanı bolıp, VIII–XII ásirlerdegi Sırdárya boyın jaylaǵan oǵuz-qıpshaqlardıń ómirinen payda bolǵan ádebiy estelik bolıp esaplanadı. Qorqıt waqıyaları negizinen VIII ásirde payda bolǵan bolsa da, kitap negizinen XVI ásirde Ázerbayjanda xatqa túsirilip «Kitab dedam qorqut ǵali lisan tayfa oǵuzan» degen at penen málim.

Qorqıt ata kitabınıń negizgi syujetleri Sırdárya átirapındaǵı Jańakent qalasınıń dógeresinde payda bolǵan. Qorqıtıń sol jerde jasaǵanlıǵınıń ózi bul pikirdi tastıyıqlaydı. Biraq, belgisiz sebepler menen bul kitap Kavkazǵa qaray awısıp ketken. Jer, suw atamaları jaǵınan ádewir ózgerislerge ushıraǵan. Bul máselege úlken itibar bergen V.Bartold óziniń «Türk eposı Kavkazda» degen miynetinde «Bunıń eń bash sebebi jirdiń payda bolǵannan jeti ásir keyinirek xatqa túsiriliwi edi. Sonıń ushın da, jirdiń payda bolǵan watanı hátte atamaları ádewir ózgeriske ushıradı», – dep dálilleydi. Sebebi, shıǵarmanıń bash qaharmanınıń bári de Qorqıt jasaǵan zamanga hasla sáykes kelmeydi. XII ásirdeń aqırında Kavkazda xanlıq etken Qara qoylı túrkmenleriniń xanı Bayandur xan. Biraq ta, dástandaǵı waqıyalar bunnan anaǵurlım ertede IX ásirdegi oǵuz-qıpshaq birlespesiniń waqıyaların sóz etedi.

Ded /deda/ sózi negizinen eski saklardıń sózinen alınǵan. Túrkshe «ata» degen maǵanamı bildiredi. Kitapta bunnan tısqartı kóshpeli xalıqlarǵa tán bolǵan qobız kulti bar.

Qorqıt ata kitabının házirge shekem eki nusqası saqlanğan bolıp, birinshisi – Drezden, (Germaniya) nusqası, al ekinshisi Vatikan (Italiya) nusqaları bolıp esaplanadı. Drezden nusqasında 12 syujet saqlanğan bolsa, Vatikan nusqasında sonıń tek altawı ǵana saqlanğan.

Bul haqqında V. Bartold, S. Jirmunskiy, Sh. Wáliyhanov, X. Koroghı, Á. Margulan, V. Arashı, M. Taxmasb hám Á. Qońıratbaevtıń bahalı izertlewleri bar.

Bul alımlardıń barlıǵı da Qorqıt ata jırları negizinen IX–X ásirlerde Sirdárya boyında payda bolıp, sońınan XII ásirde Kavkazdıń túrk tilles xalıqları menen baylanıladı, – degen juwmaqqa keledi.

Qorqıt ata kitabı Á. Qońıratbaev tárepinen qazaq tiline, Muhammed Salıx tárepinen ózbek tiline awdarıldı. Bul kitaptıń syujeti hám Qorqıt ata haqqında qaraqalpaqlar arasında da kóp ǵana ańızlar saqlanğan. Jirdıń baslı qaharmanı da Qorqıt ata kópti kórgen kósem jıraw. Xan aldında sózin ótkize alatıǵın keñesshi. Qolına qobız alıp shertse, sazınıń jetken jeri qozǵalıp, kózi túsken jer kógerip jayqalıp sala beretuǵın dana jıraw. Qolına qobız uslaǵan ellerdiń bárinde de bul haqqında úlken ańızlar qalǵan. Jırawlardıń aytıwına qaraganda, qobızdı oylap tapqan da, eger qolına qobızın alsa, júregi tas bolıp qalǵan adamdı saz benen, sóz benen jilatatuǵın da sol – Qorqıt.

Qorqıttan miyras bolıp qalǵan 12 jirdı, shaǵın ǵana 12 dástan dep atasa da boladı. Hábiri kórkem shıǵarma bolıwına qaramastan tariyxıy derekler menen baylanıshı. Atap aytqanda, bundaǵı waqıyalardıń bári de IX–XII ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq qáwimleriniń sırtqı hám ishki dushpanları menen soqlıǵıswları sóz etilgen. Bir jaǵında pecheneg, xazar, qıpshaqlar, al ekinshi jaǵında túrkmenler háreket etedi. Bul waqıyalar sol pechenegler kósemi bolǵan Álimush hám Túrkmén xanı Seyilxan arasındadıǵı 34 jıllıq urıs (922–956) waqıyaların tolıq óz ishine qamtıydı.

Qorqıt ata kitabında 1043-jılı Jańakentti taslap qashqan Shax Máliktiń atı ataladı. Tariyxıy dereklerde Málik Sahaba arablar basqınshılıǵı dáwirinen qalǵan eń sońǵı xan sıpatında da kórinedi. Bul haqqında qaraqalpaq shejirelerinde de ayırım maǵlıwmatlar bar. Máselen, Berdaqtıń «Shejire» dástanında:

Ánes, Málik eki kisi,
Paygambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Sonnan alash bolǵan eken.

Máliktin ulı Razi haq,
Jashında qoydı gúlpaq,
Kiygen eken qara qaıpaq,
Sonnan qaraqalpaq bolǵan eken.

Jáne de Berdaqtıń «Shejire»sinde «qaraqalpaqlardıń uranı – Jayılǵan, túrkmen uranı – Seyilxan» – degen sózler bar. Qorqıt ata kitabında da pechenegler sárdarı Álimush, Jayılǵan degen at penen kórinip, Seyilxanǵa qarsı urıadı.

Qorqıt ata kitabınıń dáslepki bólimi naqıl-maqal sózlerden baslanadı. Bul sózlerdiń kópshiligi bizge tanıs. Hár kúni oshaq bası aytılıp júrgen sózlerden parqı joq. Biraq, sóz bolǵanda da eń sereleri saylap alınǵan. Haqıyqıy poeziya dep atasa boladı. Uyqas jelisleri de tap sol túrinde saqlanǵan. Awdarma dep ataw da qıyın. Mısalı:

Baylıq baxıt ákelmes,
Salma teńiz toltırmas,
Ózimshil ózgeni oylamas,
Menmendi quday sıylamas,
Sabırlı at súrinbes,
Menmenge baxıt berilmes,
Erkelep ósken qız bolmas,
Ózińnen tuwmay ul bolmas,
Jattıń ulı qashaǵan,
Ózgeniń qızı oshaǵan,
Úyilgen topıraq taw bolmas,
Doslasqan el jaw bolmas,
Eshekten tulpar bolmas,
Mıyqıdan suńqar bolmas.
Kók shóp ósip tal bolmas,
Oynastan hayal bolmas,
Gúl suwıqta óspes,
Ketik qılısh kespes,

Tozgan paxta bóz bolmas,
 Áwelgi dushpan el bolmas,
 At qıynalmay jol baspas,
 Jaraqlı dushpan baǵınbas,
 Sıqmar jomart atanbas,
 Ósekshil órge óte almas,
 Anası jamannın qızı jaman,
 Atası jamannın ulı jaman,
 Ananın kewli balada,
 Balanın kewli dalada.

Qorqıt ata kitabının baslanıwı tap usınday etip dawam ete beredi. Bılayınsha qaraǵanda ózlerimiz aytıp júrgen naqıl-maqallardan heshqanday parqı joq. Qorqıttan kóp sóz qalǵan. Bunı hárbir jıraw ózınshe jetildirip, ayırımları awızeki xalıq dóretpesi qorına da ótip ketken. Biraq, biz olardıń hesh qaysısına da itibar bermedik. Tek baspadan shıqqan Qorqıt ata kitabı tiykarında ǵana sóz qozǵawdı maqul kórdik. Tek bunnan on eki ásir burın aytılıp, bes ásir burınıraқта xatqa túskenin esapqa almaǵanda sóziniń jelisi de, aytajaq pikiri de túsiniikli. Mısalı:

Adam ishpes ashshı suwdıń aqpaǵanı jaqsıraq,
 Jılqı jemes jaman shóptiń óspegeni jaqsıraq,
 Danq ápermes balanın ákesiniń belinen bolmaǵanı jaqsıraq,
 Jalǵan sózdıń dúnyaǵa kelmegeni jaqsıraq,
 Bilimli, intizamlı adamlarǵa baxıt bergey,
 Tóreli sóylegen adam toqsan jıl ómir kórgey.
 İyesiniń iyisin ózge bilmes, at biler,
 Aqıllı adam aljassa, tuwısqan emes jat biler,
 Kóshkenlerdiń qádirin ózge emes, kóshek biler,
 Júk artqannıń qádirin júkshi emes, eshek biler.
 Qızıl júzdıń qádirin qız bilen jawan biler,
 Jer qunarın shóp penen awqatlangan ań biler,
 Jer tegisin juwirǵan kiyik biler, qunan biler,
 Jır mánisin el menen sırlasıwshı jıraw biler.

Qorqıt atanıń qosıqları da tap usınday qulaqqa qonımlı, násiyat didaktikaǵa oǵada bay bolıp keledi. V. Bartold: «Qorqıt ata túrkiy taypalarınıń kórer kózi de, sóyler sózi de boldı», -

degen sózdi aytqan eken. Bul jaǵınan qaraǵanda ol aqlı asqan dana qariya. Kórkem sózdiń sultanı bolǵan adam. Sonıń menen, ol oǵada sınshıl. Óz zamanı haqqında tóreli pikirler de ayta alǵan. Hayal-qızlar obrazı Qorqıt dóretiwshiliginde ayrıqsha ózgesheliklerge iye. Ol hayal-qızlardı erkeklerden ajıratıp qaramaydı. Qaytama hádden ziyat qásterleydi. Hayallarda barq urıp turǵan gózzalıq, olardaǵı opadarlıq, aqıl-parasat dúnyası, analıqtıń mehribanlıq kelbetin Qorqıt oǵada tásirli súwretleydi.

Sonıń ushın da, Qorqıt hayal-qızlardı birneshe bólekke bólip qaraydı. Onıń pikiri boyınsha dúnyada hayal-qızlar kóp. Biraq, sonıń bir bólegi ǵana hárbir shańaraqqa baxıt alıp keliwshi hayallar. Qalǵanlardıń hámmesi minezi jaǵınan buzıq, parasatsız bolıp keledi.

Bul pikirin ol xan aldında tolıq bayanlaydı. Sonıń ushın da, ol hayal-qızlardı aqıl-parasatı hám minezine qaray otırıp tórtke bóledi. 1. Oshaǵınıń qutı, dáwleti bolǵan hayal. 2. Insapsız, qanaatsız hayal. 3. Salaq hayal. 4. Adamnıń tilin almay, ózinen basqanı mensinbeytuǵın qırsıq hayal.

Qorqıt ata bunnan keyin xan aldında otırıp, olardıń bárine de minezleme bere baslaydı. Birinshi oshaǵınıń qutı bolǵan hayal haqqında sóylemekshimen, xan iyem.

– Oshaq basınıń dáwleti bolǵan hayal sırtqa shıqsa tırbanıp, tórt shóp bolsa da úyine arqalap kiredi. Eger birden úyine qonaq kelip qalǵan bolsa, úyinde kúyewi bolmasa da kelgen qonaqqa qolınan kelgen xızmetin islep, jaqsı sózlerin aytıp, asuw berip, onı razı etip qaytaradı. Bular Aysha menen Patmadan pátiya alǵan hayallar. Áy, xan iyem, bunday hayallar mıńlap ósse de kóp emes. Báلكi az. Siziń oshaǵınızdıń basına da tap usınday hayallar tap bolsın.

Bunnan keyingisi – insapsız, qanaatsız hayal. Onday hayallar kún sáske bolǵanda, tóseginen zordan turadı. Bet-qolın juwmastanaq toǵız nannıń bárin awdarıstırıp, eń táwirin taqlap jeydi. Awzın tompaytadı. Bir shelek ayrandı ishıp qarnın qampaytadı. Onnan keyin mańlayına mush penen urıp, jer toqpaqlap jılay baslaydı: «Qarań qalǵır usı shańaraqqa men qaydan tap boldım? Bir kún qarnım toyıp awqat jemedim. Júzime kúlki darımadı. Ayaǵıma iletuǵın gewishim bolmadı. Betimnen perde túspedi. Eger erim ólip, basqa birewge tıysem baxıtım ashılar edi. Sol úmitim óshpesin», – dep ǵarǵanadı da otıradı. Xan iyem, onday hayal mıń bolsa da, ósip ónbesin. Siziń oshaǵınızǵa tap bola kórmesin.

Bunnan keyingisi – salaq hayal. Onday hayal tóseginen turǵannan soń bet-qolın juwadı. Úydiń ol jeri menen bul jerin qaraydı da, gúbisin apıl-tapıl pisip, kórpe-tósegin jıynaydı. Bunnan keyin «shuw men kettim» – dep awıl gezip tentirep, hár úyde ósek sóz aytısıp waqtın ótkizip, keshke jaqın úyine zordan qayıtıp keledi, kelse úyindegi zatların birew urlap ketken. Qazan-tabaǵın iyt jalap, bota, buzaw súykenip ergenegin qulatqan. Baylawlı turǵan baspaǵı bosanıp ketip sıyırın emip ketken. Ógizi ot tappay, sıyırı suw tappay móńireydi.

Kele sala hayal qońsılarına baqıra baslaydı: «Háy, qızlar-aw, Zılıxa, Zubayda, Rashida biykeshlerim; Wá, azamat jigit qáyınlerim, Ayna-Málik, Qutlı-Málik, qayaqta edifler? Kórmey tursızlar ma, shıraqlarım?! Úyim qulap qalıptı. Keshte qayaqta jatamız. Meni isi erigip júr deysizler me? Zárúr jumısım bolǵannan keyin ketken edim. Úyime nege kózlerińizdiń qırın salıp turmadıńızlar? «Qońsınıń haqısı, qudaydıń haqısı» – degen sóz bar emes pe? – dep qońsılarına zerebesin úyire baslaydı. Xan iyem, onday hayal mıń bolsa da, ónip óspesin. Oshaǵıńızǵa darımasın.

Bunnan keyingisi – adamnıń tilin almaytuǵın qırsıq hayal. Bulardıń birazları boyı sınlı bolsa da, tili záhárdey ashshı boladı.

Úyge dúzden bir siyli qonaq kelip qalıp, kúyewi qıynalıp turǵanda olar birden hán shıǵaradı. Eń sońında kúyewi oǵan: «Ornıńnan turıp nan alıp kel, jeyik, Qonaǵıń da jesin», – dese, hayal kúyewine: «Úyde nan joq» – deydi. Kúyewi: «barıdı ber», – dese, ol birden shaǵaladay shańqıldap ketedi. «Ne ózińniń bilshıldap otırǵanı, úyińniń álleqashan-aq quw mazarǵa aylanıp qalǵanınan xabarıń joq pa? Úyde un joq. Digirmanǵa ketken túyeshi ele qayıtıp kelmedi. Onıń qashan keletuǵını ele belgisiz. Qonaq dasturxandı jemese, beretuǵın nársem joq!» – dep barmaǵın kórsetip shabalanadı. Kúyewine jelkesin berip, qurı dasturxandı qonaqtıń aldına ılaqtırıp taslaydı. Onday hayalǵa qanday sóz aytsaq da báribir heshqanday jaqsı sóz onıń qulaǵına kirmeydi. Onday hayallardı Nuh payǵambardıń kóz jasınan payda bolǵanlar deymiz. El arasında «biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joqpedi» degen hikmetli naqıl bar. Bunday hayallar ol sózdiń maǵanasına túsiniپ jetpeydi. Áy, xan iyem, sizdi Alla taala tap usınday hayallardan saqlasın. Onday hayal siziń oshaǵıńızǵa darımasın».

Qorqıt ata kitabınıń jazılıw úlgisin poeziya dep qarasa da boladı yaki bolmasa prozadaǵı sheshenlik sóz dep qarasa da

boladı. Yağny, folklor menen tıgız baylanısqan dástanlıq usılda jazılğan.

Dástanınıń til qurılısı bolsa negizinen türkmen hám ázerbayjan tillerine oǵada jaqın keledi. Biraq, qıpshaq belgileriniń de bar ekenligin sezıwge boladı. Máselen, Derse xannıń óz hayalına aytqan sózlerin alıp qarayıq:

Tekst:

Baru galgil bashum baxti ávum taxti,
Ávdan chakup yáriyanda sarvi boylum,
Topuǵında sarmashanda qara saglum,
Qırılı yaya banzar chatma qashlum.
Qosha badam sıǵmayan tar aǵızlum,
Kuz almasına banzar al yanaqlum,
Qavunum viragim dulagım,
Gorurmisan nalar oldı.

Awdarması:

Kelshi berman, basımdaǵı baxtı, úyimdegi tiregim,
Sen úyimnen shıqqanda, misli kiparis der edim.
Tobıǵınıdı qıtıqlaydı dáste-dáste qara shashını,
Qos sarı jay iyilgendeı, janımdı alar qıyǵas qashını.
Jup badam salganda sıymas, oymaq kibi awzını seniń,
Gúzgi almaday qızarıp, jaynap turar júzini seniń,
Meniń kózime ısıq, súykimli bir tárnegimseń,
Meniń halımnan xabar al, sen meniń eń keregimseń.

Qorqıt ata kitabı on eki bólek jırdan ibarat. Olardıń hárbirin óz aldına kishkene bir dástan, dep qarawǵa boladı.

1. DERSE XAN ULÍ BUXASH HAQQÍNDÁ JÍR

Qorqıt ata jırlarınıń kópshiligi basqa da xalıq dástanları sıyaqlı, eldi sırtqı dushpanlardan qorǵaw, batırılıq hám muhabbat temaları menen baylanısıp keledi. Birinshi jır dep esaplangan «Derse xan ulı Buxash»ta da tap sonday syujetlik usıllar bar.

Bunda sháwketli Bayandır xan jılına bir ret toy berip, oǵuz bekleriniń hámмесin qonaqqa shaqırıp, eldin awızbirshiligin saqlawdı kózde tutadı. Biraq, Bayandır xan sońǵı toylardıń birinde oǵada ersi bir ádetti isleydi. Toyda túyeden bura,

jılqıdan aygır, qoydan qoşqar soydırıp, keletuǵın qonaqlar ushın úsh túrli úy tiktiredi. Aq otaw, qızıl otaw hám qara otaw.

Ul menen qız perzentleri barlar aq otawǵa kirgizilip, aq qoydıń bası beriledi. Tek qız perzenti barları qızıl otawǵa kirgizilip, qızıl qoydıń bası tartıladı. Al, ulıwma perzentsizler qara otawǵa kirgizilip, ataǵına qara qoy soyıladı.

Bul jıyınǵa uzaq jerden jol júrip ataqlı Derse xan da kelgen edi. Onıń bilgirliǵi hám batırılıǵında kemis joq. Biraq, biyperzent. Bayandır xannıń bul azabı Dersege qattı batadı da otawǵa qonbastan ókpelep ketip qaladı. Bayandır xannıń pikiri boyınsha biyperzent adamlar quday tárepinen jazalanganlar. Sonıń ushın da, olardı men de jazalawǵa tiyislimen degen pikirge baradı.

Derse xan hayalın hádden zıyat jaqsı kóretuǵın edi. Sonıń ushın da, basqa dástandaǵılarday qamshı astına almaydı. Ústine kúndes hayal alaman dep qorqıtpaydı. Tek ǵana Bayandır xannan kórgen xorlıǵın aytadı.

Aqırı hayalı menen oylasıp, pútkil mal-múlkin jarlılarǵa bólip berip, qudaydan perzent tileydi. Kúnlerdiń kúnde hayalı bosanıp balalı boladı. Bala on bes jasına kelgende xannıń bosanıp ketken buǵası menen ayqasıp onı jıǵadı. Onnan keyin balaǵa Buxash dep at qoyıladı. Bala sonday aqıllı hám batır bolıp ósedi. Bul saray hámeldarlarına unamay qaladı. Sebebi, olar Derse xannıń qartayǵanlıǵınan paydalanıp xanlıqtı óz qollarına alıwǵa niyetlenip júrgen edi. Sonıń ushın da, balasın ákesine jamanlap, ańǵa shıqqan waqtında Derse xanǵa óz balasın atıradı. Sońınan saray hámeldarları Derse xandı tutqınǵa aladı. Bunnan xabar tapqan xannıń zayıbı hayal-qızlardan láshker toplap, toǵaylardı aralap balasın izlep ketedi. Balası Buxashtı ólim halında jaradar bolıp atırǵan jerinde tabadı. Óz súti menen emlep, balasın ayaqqa turǵızadı. Sońınan er Buxashtıń járdeminde Derse xan tutqınnan azat etiledi. Bul jerde Qorqıt birinshi jaǵınan adamzattı kemsitiwge qarsı shıǵadı. Sebebi, xalıq arasında:

Perzentsiz móminge til tiygizbeńler,
Perzentsizdiń kewli kesher zar menen,

– degen pikirler bar. Ekinshi jaǵınan ol perzentsizlik ushın tek hayal ǵana ayıplı,– dep esaplamaydı.

Jáne bir xarakterli jeri sonda, Qorqıt kóbirek ana tárepinde turıp gúresedi. Máselen, balası menen kúyewine qıyın jaǵday

tuwǵanda Derse xannıń hayalı eldegi hayal-qızlardan ásker jıynap, olardı azatlıqqa shıǵaradı. Óz perzentin kókirek súti menen emleydi. Qullası, bul jırda analıq zamanınıń kulti bar.

Degen menen, bul batırlıq haqqında dástan. Epizodlar hár qıylı bolǵanı menen eń baslı másele Buxash batırdıń erligine barıp taqaladı.

Tap usınday syujetler qaraqalpaq dástanlarında da oǵada kóp ushıraydı. «Qoblan»da Qıdırbay ǵarrınıń qudaydan perzent sorap jalbarınıwı, «Alpamıs»ta altı jasar balanıń attıń belin sindirıwı, «Qırq qız»da Gúlayımnıń izine qırq qız ertip sawashqa qatnasıwı hám taǵı basqalar.

2. SALAR QAZANNÍŃ ÚYIN JAW SHAPQANÍ HAQQÍŃDA JÍR

Bul negizinen ar-namıs haqqındaǵı dástan bolıp, pecheneglerdiń oǵuz taypalarına topılısı, oǵuzlardıń kósemi Salar Qazannıń bul sawashqa qatnasa almay, pánt qumar nalıwı haqqında sóz boladı. Salar Qazan kim? Ol dástanda táriyiplengendey-aq: «Tawlı qustıń urpaǵı, Ámet jeriniń arıslanı, qarashıqtıń qaplanı, Xan Orazdıń ákesi, Bayandır xannıń kúyew balası, Qonırattıń iyesi, Oǵuz eliniń baxtı, jigitlerdiń aǵası Qazanbek Ulan uǵlı» – dep keltiriledi. Bul haqqında Ábilǵazı Bahadurxan miynetlerinde de kóp ǵana derekler ushıraydı. Ol ishki oǵuzlardıń kósemi bolǵan adam. Demek, Qorqıt jırları da tariyxıy dereklerden onshama qashıq emes. Ol usı shaǵın dástanda haqıyqıy opadar hayal obrazın asha otırıp, onıń batır kúyewi hám márt perzenti arqalı «qoyandı qamis óltirer, jigitti namıs óltirer» – degen naqılǵa juwap tappaqshı bolǵan.

Waqıya bir eldiń jawgershilik dáwirindegi tutas qayǵısı bolǵanı menen dástannıń temasında kórsetilgenindey-aq batırdıń bala-shaǵalarınıń dushpangá bolǵan kózqarası arqalı beriledi. Dástanlarda uyqıǵa ketken batır jeti künge shekem oyanbaytuǵın sıyaqlı, ańǵa shıǵıp ketken Salar Qazan toǵay arasında uyqılap qalıp, bir háptege shekem oyanbaydı. Tap usınday payıttı kútip turǵan jaw birden Qazanbektiń jurtına atlanıs jasaydı. Bul sawashta Salar Qazannıń balası Oraz, hayah Bórte qatın úlken qaharmanlıq kórsetedi. Biraq, Orazdıń úsh júz nókeri jawdıń jeti mın áskerine tótepkı bere almaydı. Sonıń ushın da, jaw jeńiske erisip, Orazdıń moyınna buǵaw salıp, anası Bórte qatındı qız-kelinshekler menen

qosıp aydap ketedi. Salar Qazannıñ hayalı Bórteniñ tutqınga túskeni málim bolsa da, dushpanlar onı tanımas edi. Tek ózleriniñ jeńisin nıshanlap toy bergen waǵında ǵana «Hár bir ásker Salar Qazannıñ hayalınıñ, qolnan qız ishiwi dárkar. Al, onnan keyin hayaldı «qıynap óltiremez» degen sheshimge keledi. Bunı sezip qalǵan Bórte qatın tutqınga túsken qırq qızǵa óziniñ kim ekenligin dushpanǵa bildirmewdi ótinish etedi. Sonıñ ushın da, «Bórte qatın kim?», – dep sorasa, hámmesi: «Men», – dep juwap qaytara beredi. Bul jaǵdaydı sezip qalǵan xan:

Eger de onday jaǵday bolatuǵın bolsa, bul hayaldıñ balasın bawızlap, maydalap tuwrap quwırdaq jasap, qırq qızdıñ aldına qoyıñ. Quwırdaqtañ kim dám tatpasa sol Orazdıñ anası Bórte qatın boladı», – dep jar urǵızadı. Bul xabardı esitken Bórte tutqında jatırǵan balası menen qupıya sóylesti.

– Balam, seniñ etiñdi jeyin be? Yaki jawdıñ tóseginde jatıp, ákeñniñ namısın ayaq astı eteyin be? Qaysı birin islewdi bilmesten aqlım hayran, – dep sorap qoyadı. Sonda balası Oraz:

– O, hámiri kúshli anajanım! Meyli, dushpan meni soyıp, etimdi parsha-parsha etip taslasın! Meniñ etimdi quwırıp quwırdaq etip, beklerdiñ qırq qızına tartсын. Sonda olar tek bir túyirden ǵana jer. Al, sen bolsañ eki túyirden je. Tek ákemniñ pák tósegin bilǵamasañ bolǵanı! – dep aytqan.

Qorqıt bul pikiri menen de «ólimnen uyat kúshli» – degen naqıl sózge juwap tapqanday boladı.

Bul dástanda negizinen eldiñ awızbirshiligi, naǵız hújdanlı adamlardıñ mártligi jırlanǵan. Bunda perzent te, onıñ anası da jaw aldında bas iymeytuǵın naǵız márt adamlar sıpatında súwretlengen. Ana ushın óz perzentiniñ etin jewden artıq jaza joq. Biraq, namıs, hújdan degen nárse bulardıñ bárinen de ústin bolıp shıǵadı. Sebebi, ananıñ óz perzenti aldında namıssızlıqtan xorlanıwı hámme nárseden de músiybetli. Bunı Oraz da jaqsı túsinedi hám óz anasına táselle beredi. Batır Salar Qazan bul kekti eñ izinde qaytaradı.

3. QAM-BURA ULÍ BAMSÍ BEYREK HAQQÍNDÁ JÍR

Qorqıt ata kitabınıñ bul bólimindegi Bamsı Beyrek jırı óziniñ syujetlik dúzilisi hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan «Alpamıs» dástanına oǵada jaqın keledi. Olay dep aytıwımızdıñ mánisi túrk

tilles xalıqlar folklorında kóp tarqalıp ketken dástanlar erte dáwirlerdegi belgili bir syujetler tiykarında quralğanlıǵı málim.

Sonıń ushın da, Bamsı Beyrek «Alpamıs» dástanına eń bashı syujet bolǵanlıǵı bizdi heshqanday gúmanlandırmaydı. Sebebi, «Alpamıs» dástanınıń erte dáwirdegi atları: «Bamsı», «Bamıs», «Mamıs», «Alp Mamıs», sońın ala «Alpamsha», «Alpamsa», «Alpamus» bolıp ózgergen. Ol jaǵın aytpaǵanda da tap usı dástandaǵı Qam Buralınıń atı Baybóri dep te qosarlanıp qollanıla beredi.

Al, endi usı jirdiń syujeti menen tanısıp kóreyik:

«Ullı mártebeli Bayandır xan, jerdiń júzin toltırıp, shatırların tiktirip, mıń jerge jipek ǵalı gilemler tósetip, ishki hám sırtqı oǵuzdıń beklerin úlken toyǵa shaqırdı. Bul toyda Bayandır xannıń qarsı aldında sadaǵına súyenip Qara Kene ulı Qara Bodu turdı. Oń jaǵında Qazan ulı Oraz, sol jaǵında Qazılıq xoja ulı Júgenek turdı. Bul toyǵa Baybóri de kelgen edi. Biraq, quwanışlı emes, jılap, sıqlap kóziniń jasın tókti. Sonda Bayandır xannıń kúyew balası Salar Qazan onnan soradı:

– Baybóri bek, nege bozlap jılaysañ? – dedi. Baybóri ayttı:

– Áy Qazanbek, men nege bozlap jılamayın. Jalǵız attıń dańqı shıqpaydı degen. Qartaydım. Alla meni ǵargáǵan eken. Eger meniń ulım bolǵanda Bayandır xannıń oń jaǵında turmas pa edi? Ol meniń súyenishim, quwanışım, maqtanışım bolmas pa edi? Bul sózdi esitken toyda otırǵan kátqudaların bári de qolların kókke jayıp:

– Táńirim saǵan bir ul bersin, – dedi. Usı waqıtta únsiz jerge tigilip otırǵan Biyjan oǵuz táńiriden bir qız soradı.

– Táńirim! Bunıń da tilegin orınlaǵaysız, – dedi oǵuz kátqudaları.

Solay etip, Bayböriniń hayalı bir ullı bolıp atın Bamsı Beyrek qoydı. Biyjannıń hayalı qızlı bolıp, atın Banıw Sheshek qoydı. Bamsı Beyrek penen Banıw Sheshek er jetip birin-biri jaqsı kórip qaladı.

Banu Sheshektiń qolın sorap, Biyjan ǵarrınıń aldına qudalaqqa Qorqıt atanıń ózi baradı. Qızdıń hám ákesiniń riyzalığın aladı. Biraq, sol kúni tünde eldi jaw shawıp, Bamsı Beyrekti tutqınǵa alıp ketedi.

Sonnan kóp jıllar dawamında zindanda tutqında jatıp, qobızdıń sıyqırılı sestiniń járdeminde ólimnen aman qutıladı.

Óz eline qayıp kelse, Banıw Sheshekti basqa bir adamǵa uzatıp atırǵanınıń üstinen shıǵadı. Solay etip, bir-birin súygen

jigit penen qız qaytadan tabısadı. Aldıngı dástanlardagıday-aq bul jırda da opadarlıq bash orıngá kóterilgen. Máselen, Banıw Sheshhek:

Suwıq-suwıq suwlardan sorar bolsań,
Aǵam Beyrek solardan ishken edi.
Aǵam Beyrek ketkeli ishkenim joq,
Úyir-úyir atlardan sorar bolsań,
Aǵam Beyrek solarǵa mingen edi,
Aǵam Beyrek ketkeli mingenim joq.

Bul pikirler arqalı Qorqıt ata tárepinen Banıw Sheshhektiń hújdanı taza, haqıyqıy sáwer yar ekenligi súwretlenedi.

4. QAZANBEKTIŇ BALASI ORAZBEKTIŇ TUTQINGA TUSIP QALGANI HAQQINDA JIR

Bul dástan negizinen bala tárbiyalaw, sol zamangá sáykes jawınger batır etip ósiriw haqqında sóz etedi. Oǵuz-qıpshaq dáwiri shinında da urıs-qaǵıssız ótpegen. Sonıń ushın da, bul dáwirlerde payda bolǵan dástanlarda qudaydan er bala tilew, onı batır jigit sıpatında tárbiyalaw bash orıngá kóteriledi.

Salar Qazan oǵuzlardıń eń kúshli batır bolǵanı menen de onıń balası Oraz birqansha tómenirek planda súwretlenedi. Qorqıt atanıń súwretlewi boyınsha Oraz da aqıl-parasatlı, kúshli batır. Biraq ta, ol tájiriyesiz, jas bala jigit sıpatında súwretlenedi. Qazanbekti «Xan Orazdıń atası» – dep aytıwına qaraǵanda Orazdıń batırılıǵınan kóre, onıń el basqarıw usılın kóbirek unatsa gerek. Qullası, ekinishi hám tórtinshi dástanda da Oraz tutqıngá túsken halında beriledi.

Bul dástannıń aytıwı boyınsha Oraz endi ǵana on altı jasqa kelgen. Biraq, ózi jeńilmes Salar Qazanbektiń ulı bolsa da, batır bolıp, sawashqa túsip, qan aǵızıp kórgen jigit emes. Sonıń ushın da, ákesi Qazanbek balası haqqında tómendegishe pikirdi bildiredi,

Onı jaǵıma qaradım da inim Kóne Qaranı kórdim,
Ol kóp qan tógip, bas kesip, bunday baxıtqa eristi.
Sol jaǵıma qaradım da, dayım Áwez xojanı kórdim,
Ol da kóp qan tógip, bas kesip, bunday baxıtqa eristi.
Jaw kóp jerde jaraq tutpay jol alıw hesh múmkin emes,
Qarsı aldıma qaradım da balam saǵan kózim tústi,

Jigit degen at qazanar dál on altı jastıń ústi,
Ǵarrılıq esik qaqpaqta, biraq ele ólgenim joq,
Al sen bolsañ, eleberin sadaq atıp kórgenini joq,
Jigitlik – bul ǵawǵalı ómir balalıqtay erkin emes.

Buǵan Oraz juwap qaytaradı:

Saqawdan sóz shıqpaydı sóyletpese,
Tuwlamas tulpar jibin súyretpese,
Palapan uyasında-aq qartayadı,
Ákesi ańǵa shıǵıp úyretpese?

Balasınıń bul sózi Salar Qazanǵa qattı unap ketedi de, balasın sawashqa alıp shıǵadı. Ol balası Orazdı tasǵa jasırıp qoyıp, ózi jaw menen alısıp ketedi. Bala ákesiniń batırlıǵına oǵada razı boladı. Sońınan óziniń de balalıǵı tutıp ketip, sawashtıń eń qızǵan waǵında bul da sawashqa aralasıp ketedi. Biraq, tájiriyesizlik etip tutqınǵa túsedi. Qazanbektiń qasındaǵı bekler «Balań, qorqaq eken. Qashıp ketti», – dep jala jabadı. Biraq, eń izinde balası Orazdıń da márt jigit ekenligi málim boladı. Ol tutqında jatıp atasına qarata:

Áy aǵa, sen berman kelme, atıń sharshap qalmasıń,
Dushpanlar kóp, sen jalǵızsań, tutqın etip almasın,
Men ólimnen qorıqpayman, biraq ózin aman bol,
Ekewimizden ayırılıp, anam jesir qalmasın.

– degen sózlerdi aytqan.

Biraq, Qazanbek jaw ordasına jedel bastırıp kirip, balası Orazbekti tutqınnan bosatadı. Sońınan el-xalqın jıynap, úlken toy berdi. Bul hikayanı Qorqıt ata jır etip ayttı, – dep táriyipleydi.

5. DOQA XOJA ULÍ DAMRUL HAQQÍNDÁ JÍR

Qorqıt ata kitabındaǵı Domrul haqqındaǵı jır negizinen oǵuz-qıpshaq jerine islam dininiń kirip keliwi menen baylanısh bolsa kerek. Sebebi, bul kitapta Alla taala tárepinen jiberilgen jan alǵısh Ázireyil qanday adamlardıń janın tezirek alıw kerekligi haqqında sóz baradı.

Domrul batır adam bolǵanlıǵı sebepli onıń janı xalıq ushın da kerek edi. Jáne ózi jas. Óz hayalına da jaqsı kórip qosılǵan. Sonıń ushın da, ol dúnyanıń gózzallıǵın kózi qıymaydı. Onıń

óliwi tiyis ekenligi haqqında Ázireyilden jarlıq kelgen bolsa da, ólgisi kelmeydi. Sebebi, onıń óz aldına qoyǵan ármanları kóp edi. Domrul sonıń ushın da óz ármanlarınıń bir bólegin orınlap bolıp ólgendi maqul kóredi. Ol usı pikirin aytıp, qartayıp qalǵan ata-anasına jalınadı. «Sizler jasarıńızdı jasap, asarıńızdı asap, ábden qartayǵan adamsızlar. Endi sizler ushın bul dúnyada qızıq joq. Meniń ushın janıńızdı qıyıńızlar. Men ele jaspan. Jaqsı kórgen hayalım menen bul dúnyanıń qızıǵın kóreyin. Bunnan tısqarı bul dúnyaǵa kelgen adam óz xalqına esten shıǵpastay bir estelik qaldırıwı kerek. Meniń aqılım da, kúshim de endi tolısıp kiyatır. Xalqım aldındaǵı qarızımdı orınlayın», – degen sózdi aytadı. Biraq, onıń áke-sheshesi: «Biz qartayǵan bolsaq qartayǵan shıǵarmız. Biraq, hárkimniń janı ózine qádirli», – dep balasınıń ótinishine razılıq bermeydi.

Óz ájeli haqqında Ázireyilden xabar alǵan Domrul eń izinde hayalı menen xoshlasadı. Hayalı oǵan: «Eger sen óletuǵın bolsań, maǵan bul dúnyanıń qızıǵı joq. Bunnan tısqarı sen tek maǵan ǵana emes, al xalıqqa kerek adamsañ. Xalıq húrmeti sennen ótinip soranaman. Ázireyilge barıp ayt. Seniń ornıña meniń janımdı alsın. Dúnyada tiri júrgen adamlar kóp. Biraq, sendey tarlan júrekli jigitle joq. Men tiri qalǵanımen menen ázzimen. Ádalatsız tiri adamlar ázzini xorlaǵandı jaqsı kóredi. Seniń janıń birew bolǵanı menen ádalat hám kúsh jaǵınan pútkil oǵuz xalqınıń teń jartısına teń keletuǵın ediń. Sonıń ushın da, seniń ólip ketip, meniń tiri qalıwım ádalatlı is emes», – dedi.

Domrul bul sózdi Ázireyilge jetkizdi. Ázireynl oǵan: «Óziń de, hayalıń da bul dúnyaǵa kerek adam ekensizler», – dep, dárhal qartayıp qalǵan Domruldıń ata-anasınıń janın aldı.

Bul shınında da haqıyqıy didaktikalıq dástan bolıp, dúnyaǵa kelgen hárbir adamdı oylandıradı. Sonıń ushın da, Qorqıt ata bul jırda «Jaslardı júrim, qartayǵan adamǵa abıraylı ólim», – dep atalǵan xalıq maǵalınıń átirapında oy júrgizgen.

6. QAÑLI XOJA ULÍ XAN TURALÍ HAQQÍNDÁ JÍR

Bul dástannıń aytıwı boyınsha oǵuz-qıpshaq eliniń belgili danıshpan qariyalarınıń biri Qañlı Xoja óz ulı Xan Turalını úylendirmekshi bolǵan. Ol zamannıń dástúri boyınsha batır

jigitler öz qalınlıgın özleri izlep tapqan. Bul haqqında Xan Turalınnı qoyğan shárti de tómendegishe: «Mağan tiyemen degen qız azanda tósekten mennen burın turıwı kerek. Mennen burın attı ertlep, atqa mennen burın miniwi tiyis. Men ele dushpanğa shabıwıl jasamay turıp-aq, qas dushpanınnı basın ákelip beriwi kerek». Álbette, bunday qız el arasınan tabılmaydı. Sonıń ushın da, ákesi Qañlı Xoja balasına qalınlıq izlep, basqa ellige de baradı. Bunday batır qız Trapezund eliniń patshasınıń qızı eken. Biraq, onıń da kúyew balanıń aldına qoyğan talabı az emes. Patsha qızına úyleniwge tiyisli bolğan kúyew bala eń aldın úsh jırtqısh haywandı óltiriwi kerek. Bulardan Arıslan, Qara ógiz hám Qara túye. Sol shártti orınlayman dep otız eki jigit opat bolıptı. Al, olardıń gelleleri dárwazağa ildirilip qoyılğan eken. Xan Turalı patsha qızınıń usı úsh shártin de orınlaydı. Solay etip, qızdı alıp eline qaytadı. Jolda kiyatırğan jerinde dem almaqshı bolıp uyqlaydı. Al qız bolsa, ele izde qáwiptiń bar ekenligin sezip uyqlamaydı.

Sonıń arasında qızdıń ákesi de ásker tartıp kelip qaladı. Qız Xan Turalını oyatadı. Eki ortada sawash baslanadı. Biraq, jigit tezden jaralanıp qaladı. Qız sawashtı dawam etedi. Jefiske erisedi. Buğan ashıwlanıp qalğan Xan Turalı «Men jeñe almağan jawdı qalınlıgım jeñip, qatınım mennen ústin shıǵıp ketti» degen pikirge baradı da, hayalın óltirmekshı bolıp qılıshlasadı. Bunda da qız ústin kelip, Xan Turalı táwbege keledi hám eline alıp barıp úlken toy beredi.

Bul syujettiń ózi de matriarxat zamanınıń waqıyalarına ádewir jaqın. Xan Turalınıń qalınlıgınıń kelbeti bizge Gúlayım, Sárbinaz hám Altınay obrazların eske túsiredi.

Solay bolsa da bul jirdiń syujeti tariyxıy shınlıqqa oǵada jaqın. Sebebi, X–XIV ásirlerdegi túrkiy elin biylegen xan balaları alıs ellige atlanıs jasap, sol jaqtan xristian sulıwların alıp kelip úyleniwdi ózlerine úlken mártebe dep bilgen.⁵

Hátte, Trapezund imperiyasınıń tariyxın izertlewshı alım Falmerayer Italiya jazıwshısı Ambrodjo Marinidiń «Kaloandro» romanında túrkiy qaǵanlarınıń biriniń Sapar degen balasınıń imperiya patshasınıń qızınıń qolın sorap kelgenligi haqqında jazadı.

⁵ Гарбузова В.С. Сказание О Малике Данишманде, М, 1959 г.

7. QAZILÍQ XOJA ULÍ JÜGENEK HAQQÍNDÁ JÍR

Qorqıt ata jırlarınıń ishinde batırılıq dástanlardan orın alatuǵın kólemlı shıǵarmalarınıń biri Qazılıq Xoja ulı Júgenek.

Júgenek basqa dástanlardagıday-aq anadan tuwılǵannan baslap-aq batır bolıp tanılǵan, oǵuz-qıpshaq taypaları arasında abırayı basım bahadırlardan biri.

Ol endi ǵana bir jasqa shıqqanda ákesi Qazılıq xojanı jaw tutqın etip alıp ketken. On bes jasqa kelgende ákesiniń táǵdirin esitip, qolına qural aladı. Ákesin tutqınnan bosatıwdı maqset etip, Bayandıx xanǵa ásker jıynap beriwdi ótinedi. Solay etip, Júgenek on bes jasında Dyuzmyurd eline atlanıs jasaydı.

Júgenektiń basqa batırlardan parqı ol kúshli alp bolıwı menen birge talantlı jıraw da edi. Sonıń ushın, ol túsinde de kóp máртебе Qorqıt atanı kóredi. Qorqıt ata aq pátiya berip: «Balam, baǵdarıń durıs. Bul isińe ákeń de, eli-xalqıń da razı. Biraq, áskeriniń az eken. Sırtqı oǵuzlardan ásker jıyna» dep ótinish etedi. Solayınsha ol áskerdiń sanın kóbeytedi. Solay etip, ol alpis batpan shoqmardı urshuqtay aylandıratuǵın Direk batırdı jeńip, óz xalqın hám ákesin pútkilley tutqınnan azat etip, óz eline alıp keledi.

Bul jirdiń syujeti de qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarına oǵada jaqın bolıp keledi. Júgenek óz ákesin tutqınnan azat etip, eline kelip úlken toy beredi. Bul toyǵa Qorqıt ata da kelip qobız shalıp, xalıqqa qádirli sózin aytqan. Sonda toyǵa kelgen Qorqıt atanıń kópshilikke aytqan tilegi tómendegishe bolǵan eken: «At súrinbesin. Taw júgilmasin, Japıraǵı jasıl aǵashtıń túbiri qırılmasin. Aq saqallı babanıń basqan jeri bostan bolsın. Anańnıń ayaǵı tiygen jer gúlistan bolsın!».

8. BISATTÍN TÓBEKÓZDI ÓLTIRGENI HAQQÍNDÁ JÍR

Bul dástannıń baslı syujetinde batırılıq penen birge tapqırılıq, aqıllılıq belgisi kúshli. Syujet jaǵınan mifologiyalıq erteklerge oǵada jaqın. Sebebi, bunda adamnıń balası haywanatlar tárepinen tárbiyalanadı hám sońınan adamlar jámiyetine qaytadı. Baslı qaharmanlıq rawajlanıwına bunnan basqa da mifologiyalıq syujetler aralasadı. Máselen, Tóbekóz adam emes – dáw. Bunnan tisqari ol periniń qızınan tuwılǵan. Qullası, syujet shın

mánisindegi mifologiya. Sonıń ushın da, dástannıń qısqasha syjeti menen tanısayıq:

«Bir kúni qalıń oǵuz elin jaw shawıp ketedi de, hámme hár jaqqa qashadı. Biraq, Aruz xojanıń besiktegi balası umıtilip qalıptı. Al, onı bir ana arıslan tawıp alıp emizip, qamıslar arasına alıp barıp baqqan. Aradan biraz jıllar ótip, el óziniń buringı jaylawına qayıp kelgen. Jılqımanlardıń aytıwı boyınsha hár kúni adamǵa megzes bir maqluq qamıslar arasınan shıǵıp, jılqılardıń qanın sorıp kete beredi eken. Bul xabardı el esitip, pútkilley hayran bolıptı. Al, Aruz xoja adamǵa megzes maqluqtıń óz balası ekenin sezedi. Onı tutıp alıp úyine alıp keledi. Biraq, ol qamıslar arasına qashıp kete beredi. Sońınan Qorqıt ata bul maqluqtı tutıp aladı. Oǵan óziniń adam balası ekenligin túsindirip Aruz xojaǵa tapsıradı. Bunnan keyin ol adamlardan qashpaydı. Balǵa Bisat dep at qoyladı.

Bir kúnleri Aruz xoja ań awlap júrip, kólde shomılıp atırǵan peri qızlarına ushırasadı. Olardıń birewin uslap alıp kewil qoyadı. Bunnan keyin Peri qızı Aruz xojaǵa: «Kelesi jılı tap usı waqıtları kól boyına kelip, amanatıdı alıp keterseń», – dep kózden ǵayıp bodadı. Aruz xoja bir jıldan keyin ol jerden bir kózli balanı tawıp aladı. Ol eseye kele qolına túsken maldı da, adamdı da jey beretuǵın jawız bir dáwge aylanadı. Onı heshkim jeńe almaydı. Ol óziniń awqatı ushın hár kúni xalıqtan bes júz qoy, eki júz adam talap ete baslaydı.

Eldi bul dáwdiń zulımınan qutqarıw ushın Bisat batır bel baylaydı. Biraq, ol dáwdi jeńe almaydı. Dáw omı kóp qoy menen qosıp, úńgirdiń ishine qamap taslaydı. Sońınan Bisat payıt paylap ol uyqılap atırǵan jerinde kózine shala tıǵıp soqır etedi. Sońınan bir qoydıń terisin jamlıp, úńgirden shıǵıp ketedi. Biraq, aqırında ol dáwdi óltiredi».

Syujet bizge oǵada tanıs. Bir kózli dáw haqqındaǵı ertekti eske túsiredi. Al, geypara jerleri «Odessey»ge pútkilley jaqın. Degen menen, bul poemanı tariyxıy shınlıqqa jaqın dep qarawǵa bolmaydı. Dástandaǵı Aruz xojadan basqasınıń bári de mifologiyalıq qaharmanlar. Sonıń ushın da, Qorqıt ata bul shıǵarmanı eski ertekler tiykarında jazǵan bolsa kerek. Al, dástandaǵı Aruz xojanıń peri qızına úyleniwi «Edige» dástanındaǵı Baba túkli shashlı Ázizge usap ketedi.

9. BEGIL ULÍ ÁMREN HAQQÍNDÁ JÍR

Begil ulı Ámren batırlıq haqqındaǵı dástan bolıp, bul negizinen oǵuzlardıń Ázerbayjan jerine kóship bargannan keyingi dáwirde payda bolǵan jır bolıp esaplanadı.

Bul dástanda bir xalıq penen ekinshi xalıq arasında shegara aralıq kelispewshilikler hám bul sawashlarda xalıq batırlarınıń mártligi sáwlelengen. Bunda basqa dástanlar sıyaqlı shum-shutırıq waqıya, fantastikalıq syujetler joq.

Bayandır xan kóp sahq jıynap alıp, sonıń húrmetine beklerine úlken zıyapat beredi. Biraq, kewli kóterińki emes. Sebebi, beklerdiń heshbirewi de shegaranı qorǵaytuǵın náwbetke barmagan. Al, shegara qorǵawsız qalsa, dushpannıń bastırıp kiriwi turǵan gáp. Sonıń ushın da, Bayandır xan: «Eger de kim toy kúni shegaranı qorǵasa, alınǵan sahqıń úshten bir bólegin beremen», – dep wáde etedi. Biraq, heshkim shıqpaydı. Sebebi, bunday kúnde tek ataqlı batır Begil ǵana shegaranı qorǵawı múmkin edi. Bárhama usınday kúnleri shegaranı qorǵaw shegine túse bergeni ushın Begil de bunnan bas tartadı.

Bul jaǵdaydı sezip qalǵan Qorqıt atanıń ózi Begildiń beline qılısh baylap, qolına shoqmar uslatıp shegaraǵa qaray atlandıradı. Sebebi, bul elde hárqanday Qorqıt atanıń aytqanın etpewi múmkin emes edi.

Begil shegarada kóringenligi ushın jaw jaǵı serpildi. Berman qaray batırıp kele almadı. Toy kewilli ótti. Erteńine Bayandır xan Begildi óz ordasına shaqırıp alıp sarpayladı. Jırawlar onıń batırlıǵın jırladı. Shayırlar onıń jeńilmes erligin qosıqqa qostı. Bir shayır: «Begildiń kúshi ózinde emes, onıń sáwgilik atında» – dep tártıypledi. Buǵan ashıwı kelgen Begil xannıń sawǵa-inamların ılaqtırıp tasladı. «Meniń qúdiretli kúshimdi bir at quraqım kórmedińiz» – dep saraydan shıǵıp ketti. Hayalına kelip óz ókpesin ayttı. «Búytip xorlanıp júrgenshe ózge elge ótip ketemen», – dedi. Hayalı ayttı: «Ashıw – dushpan, aqıl – dos» degen, qattı sharshapsañ. Anǵa shıǵıp, demin di al. Sońın kóre bererseñ», – dedi. Solay etip, Begil ańǵa shıqqan jerinde ayaǵı sınıp qaladı. Bunı sezip qalǵan dushpan Bayandır xan eline qarsı sawashqa shıǵadı. Qorqıt ata jırlarında bayan etilgendey-aq jeke batırlardıń ózi de úlken kúshke iye bolǵan.

Sonıń ushın da, Begildiń bir ózi-aq dushpan ushın alınbas qamal bolǵan. Al, Bayandır xan dushpannıń bári seskenetuǵın alıp tarlanıman ayırılǵan edi.

Bul ret ákesiniń jaralamp qalǵanın sezgennen keyin Begildiń balası Ámren sawashqa shıǵadı. Láshkeri az edi. Biraq, solay bolsa da jaw ústinen jeńiske erisedi. Buni sezgen Bayandır xan: «Alptan alp tuwıladı, degen usı» – dep quwanadı.

Dástanda kórsetilgendey-aq Ámren batır jigit bolıw menen birlikte hiyleker. Sebebi, ol sawashqa dushpan áskeriniń sam kóp ekenligin sezip qaladı. Óziniń áskeri júdá az edi. Sonıń ushın da, ol jawdı qorqıtıw ushın joq jerdegi oǵuz batırlarınıń atın aytıp baqıra baslaydı. Mısalı: – Háy dinsiz, meniń qasımda kimlerdiń bar ekenin bileseń be? Mine, on jaǵımda eldiń belgili batırı Salar Qazan, sol jaǵımda onıń er inisi Qara Kene, jeńiliw degendi bilmeytuǵın Duzen ulı Ebren batır, arǵı jaǵımda alıp Rústem, anaw boz attıń ústinde otırǵan Bamsı Beyrek. Astımda Begil batırdıń atı, qolımda almas qılıshı bar. Ol úsh júz jigitin meniń izime ertti. Qáne, kúshli bolsań kel, belleseyik! Bul hiylekerlik te jas jigit Ámrenniń jeńisi ushın xızmet etken.

10. ÚYSIN XOJA ULÍ SEKIREK HAQQÍNDÁ JÍR

Bul dástannıń Qorqıt atanıń basqa jırlarınan parqı, bunda tiykarǵı másele pám, parasat, hárqanday adamnıń óziniń otırar ornın, júrer jolnı biliwi kerekligi máselesi ekenliginde. Ádep-ikramlılıq burınnan-aq oǵuz taypalarınıń qanıńa sıńıp ketken. Óz miynetine qaray úlken dárejege kóteriliw, jas úlkendi sıylaw Qorqıt jırlarında da bashı orınǵa kóterilgen.

Dástanda kórsetilgendey-aq oǵuz-qıpshaq beklerinen Úysin xojanıń tuǵısh balası Egirek jas waqtınan baslap-aq hesh nárseni elestire bermeytuǵın, otırar ornın, júrer jolnı bilmeytuǵın topas bolıp ósedi. Ol xan sarayına kelgende xan aldında qádirli beklerden de joqarı otıradı. Qazanbektiń qabıllawına kelgende de tap ataǵı asqan batırday birinshi bolıp kirip ketedi. Buni sezgen bekler Egirekti qattı keyip taslaydı.

– Háy, Úysin xojanıń balası! Sózlerime qulaq sal! Jurttan burın tóрге shıǵıp otırǵanday sen kim ediń?! Mina beklerdiń barlıǵı óz ornların jaw aldında jolbarıstay atılǵan miynetleri

menen jeñip alıp, xanğa qádirli bolğan. Al, sen tóрге shıǵıp shirengendey ne erlik kórsetip edin?! Jawdıń basın kesip, qanın tóktiń be? Ashtı awqatlandırıp, jalañashlardı kiyindirdiń be?

Bul sózge qattı namısı kelgen Egirek Qazan batırdan úsh júz nóker alıp, jawğa atlanadı. Biraq, tutqınğa túsedi. Aradan kóp waqıtlar ótkennen keyin, bunı esitken Egirektiń Sekirek degen inisi aǵasın tutqınnan qutqarıw ushın jawğa atlanadı. Biraq, ata-anası eki balasınıń da birden tutqınğa túsip qahwınan qorqıp Sekirekti jibergisi kelmeydi. Balasın úylendirmekshi boladı. Biraq, buǵan Sekirek kónbeydi. Sekirek dushpanıń batırlarınıń bárin ayqasta jeñedi. Eń izinde jaw aǵası Egirekti qarsı sawashqa saladı. Biraq, birin-biri jeñe almaydı. Eń izinde inisi aǵasın tanıp qaladı. Urıstı toqtatıp, óz eline qaray qaytadı. Ata-ana menen diydar kórisip, ekewi de úylenip, úlken toy beredi. Sońınan Egirek hám Sekirek óz miynetleri arqalı oǵuz bekleri arasında úlken abırayǵa iye boladı. Bunda Qorqıt ata: «Dañq taptırmas, abıray satılmas» degen naqıl átirapında pikir júrgizgen.

11. SALAR QAZANNIŃ TUTQIŃGA TÚSIWI HÁM ONI BALASI ORAZDIŃ QUTQARIP ALGANI HAQQINDA JIR

Bul dástanda oǵuz eliniń batırı Salar Qazan Trapezund patshası tárepinen sıylıqqa berilgen suńqardı qolına alıp ańǵa shıǵadı. Qaytarda batırdıń qattı uyqısı kelip uyqılap qaladı. Qorqıt ata jırınıń basqa bólimlerinde de bayanlanganday-aq, Salar Qazan bir uyqılap qalsa jeti künge shekem oyanbaydı eken. Dushpanıń baqlawshısı Qazanbektiń uzaq uyqıǵa ketkeni haqqında patshasına xabarlaydı. Jaw onı uyqılap atırǵan jerinde kendir jip penen shandıp baylap, arbaǵa salıp alıp ketedi. Qazanbek jolda arbada kiyatırıp, oyanıp ketedi. Kendir arqanlardıń pıt-shıtın shıǵarıp úzedi. Biraq, dushpan arasında tek jalǵız ózi ǵana bolıp, qarıw-jaraǵı bolmaǵanı ushın jawğa baǵınıwǵa májbúr boladı. Trapezund patshası Salar Qazandı tereń zindanǵa taslatadı. Patshanıń ańqaw hayalı batırdı kek etiw ushın zindan basına keldi. «Densawlıǵıń qalay?», – dep soraw qoyadı. Qazanbek oǵan juwap retinde «Densawlıǵım jaqsı. Sebebi, bul jaqqa kelgen ǵúnalı adamlar dozaqqa túsip, kimi at, kimi eshek bolıp qaytadan tiriledi eken. Al, men solardı minip júrippeń», –

deydi. Sol waqıtta hayaldıń yadına jas waqtında ólip ketken qızı túsedi. «Jer astında bul adam óliklerdi minip júretuǵın bolsa, áwliyesi usı zindanǵa jaqın bolǵan menıń qızıma qıyın bolǵan eken. Bul adamdı zindannan shıǵar», – dep kúyewine ótinish etedi.

Salar Qazan zindannan shıǵarıladı. Biraq, erkinlikke shıǵa almaydı. Aqırı, onıń balası Oraz ákesin qutqarıw ushın láshker tartıp, Trapezundke keledi. Atalı-bala birin-biri tanımay qılıshlasadı. Sońınan Salar Qazan óz balasını tanıydı hám onı menen birge qosılıp dúshpanına qarsı gúresip, jeńiske erisedi.

Bul dástanda da, aldınǵı dástanlarda da ákeniń óz balasını, aǵanıń inisin tanımay qalıp aqıldan aljasıw sebepleri burınnan sońǵı kóshpeli ellerde batırdı tutıp alıp, kóp jıllar dawamında elge qospay saqlap, aqıldan azdırıp, jawız etip tárbiyalap sawashqa salıw sebebinen payda bolsa kerek. Sonıń ushın da, Qazanbekte dáslep óz balasını tanımay qaladı. Al, waqıyalar negizinen Ázerbayjan jerinde bolıp ótken. Sebebi, bul dástanda Kavkaz jeriniń atamaları Trapezund, Aqsha qala, Sürmeli Aqansar wálayatlarınıń atları ushıraydı.

Degen menen, bul dástanda da Sır boyında payda bolǵan oǵuzlardıń epikalıq syujetleri kóp ushıraydı. Epos tiykarınan Kavkazdı súwretlegen bolsa da Sırdárya boyında payda bolǵan ayırım waqıyalar da aralasıp ketken.

12. SÍRTQÍ OǴUZLAR MENEN ISHKI OǴUZLARDÍŃ ARASÍNDAGÍ QARAMA-QARSÍLIQLARDÍŃ PAYDA BOLÍWÍ HÁM BAMSÍ BEYREKTÍŃ ÓLIMI HAQQÍŃDA JÍR

Qorqıt ata jırlarınıń bunnan basqa da bólimleriniń hámмесinde de sırtqı oǵuzlar menen ishki oǵuzlardıń birligi jırlanadı. Sebebi, ishki oǵuzdıń áskeri az bolsa, sırtqı oǵuzdıń áskeri menen tolıtradı. Bunday syujet Qorqıt atanıń kópshilik dástanlarında bar.

Biraq, eń keyingi jazılǵan bul dástannıń syujeti pútkilley basqasha. Bunda sırtqı oǵuzlar menen ishki oǵuzlar arasında ala awızlıq payda boladı. Negizinen alǵanda ishki oǵuz degeni otırıqshi, sırtqı oǵuz degeni kóshpeli oǵuzlar bolsa kerek.

Bul dástannıń payda bolıwına negizgi syujet Qazanbektiń óz úyin ózi tonawǵa beriwı sebepshi bolǵan. Oǵuzlardıń túsiniǵi

boyınsha kóp bayıp ketken adam óz úyin tonawǵa beriwi kerek bolǵan. Bolmasa Quday taala onı jazalaydı. Qazanbek heshbir dushpannan jeńilip kórmegen batır. Sonıń ushın da, onıń baylıǵı kóp edi. Óz úyin tonap bólisip alıwǵa pútkil elge ruqsat berip jiberdi. Biraq, bul tonawǵa sırtqı oǵuzlar qatnaspay qaldı. Salar Qazan bar jerde, báhama ishki oǵuzlar ústemlik etetuǵın edi. Sonıń ushın da, sırtqı oǵuzlardıń sárdarı Qazanbektiń dayısı Aruz xoja óz jiyenin qalay bolmasın qolǵa túsirip, biylikti óz qolına alıwdıń jolların oylay baslaydı. Salar Qazandı óltirip ósh alıw ushın sırtqı oǵuzlar batırı Bamsı Beyrekti jumsaydı. Biraq, hújdamı taza Bamsı Beyrek óz sárdarınıń aytqanın orınlamaydı. Sonıń ushın da, Aruz xoja onı óltiredi. Bamsı Beyrektiń nahaqtan ólimi ishki oǵuzlardıń narazılıǵına alıp keledi. Qazan Salar bassılıǵındaǵı ishki oǵuzlar sırtqı oǵuzlarǵa qarsı sawashqa atlanadı. Bul sawashta Aruz xoja óledi. Usınday jaǵdaylar tiykarında ishki oǵuzlar menen sırtqı oǵuzlar birige baslaydı. Solay etip, Qorqıt ata bayan etken on eki jır da tamam boladı. Bul dástanlar shınında da tilge bay, syujetlik mazmunı jaǵınan tariyxıy shınlıqqa oǵada jaqın bolıp, VIII–XII ásir waqıyaların óz ishine aladı.

Avtor erteklerdi hám dástanlardıń jemisi menen óz jasaǵan zamanınıń real kartinaların sızıp kórsetken. Sonıń ushın da, túrk tilles xalıqlardıń qaharmanlıq dástanlarınıń saǵası Qorqıt ata jırları bolıwı kerek degen pikirge kelemiz.

ÓGUZNAWA

Oǵuznama yaqı oǵuz xan haqqındaǵı dástan negizinen oǵuzlardıń IX–X ásirdegi Aral teńizi menen Kaspiy teńizi aralıǵındaǵı Kengar-pecheneg birlespeleri tiykarında payda bolǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda qaraqalpaqlardıń ótmish tariyxı menen bir qansha jaqınlasıp bardı. Sol dáwirlerdegi tariyxıy dereklerge súyensek, oǵuzlar pechenegler menen birlese otırıp, Hazarlar ústinen jeńiske erisedi. Sonınan Kiev rusı knyazleri menen birige otırıp, Edil hám Jayıq dáryasınıń boylarına jaylasqan. Buǵarlarǵa úlken qáwip saladı. Bul biziń babalarımız bolǵan «Qara bórıkkilerdi» eske túsiredi. Biraq, sol nárseni eske alıw kerek, ol waqıtları oǵuz hám qıpshaq uǵımları keń maǵana da

edi. Sonıñ ushın da, ol Orta Aziya, Qazaqstan hám Kavkazdıñ birneshe túrk tilles xalıqların payda etti. Al, qara bórikliiler sol oğuz qıpshaq taypasınıñ tek bir bólegi ğana edi. Sonlıqtan da, biziñ mádeniy tariyxımızdıñ tórkini sıpatında kórindi. Usı tiykardan qarağanda Oğuznama barlıq túrk tilles xalıqlar ádebiyatına orta q shıǵarma bolıp esaplanadı.

Oğuznamanı qosıq penen yaki qara sóz benen aralas jazılǵan dástan dep bahalaw múmkin. Onıñ jazılıw forması qara sóz bolǵanı menen, sózlerdiñ ishki hám sırtqı uyqasları, ırǵaqlar oǵada sheberlik penen berilgen. Soǵan qaray otırıp, poeziya dep te ataw múmkin. Oğuz batır haqqında túrk tilles xalıqlar arasında kóp ğana ańızlar taralǵan. Olardıñ bárinde tariyxıy jaǵınan tuwrı jazılǵan dep qarawǵa bolmaydı. Biraq, olardıñ ayırımları tariyxıy waqıyalar menen sabaqlas bolıp, keyingi waqıtları xatqa túsken. Negizinen túrkiy xalıqlarınıñ kelip shıǵıw waqıyaları menen baylanıladı.

Oğuznama da tap usınday jaǵdaylarda xatqa túsirilgen. Onıñ arab háribi menen jazılǵan nusqası Xiywanıñ xanı Ábilǵazı biy Arab Muhammedxan (1603–1663) qálemine tiyisli. Onnan qalǵan miyras «Shajiraiy terekeme» (Túrkmenler shejiresi), «Shajiraiy túrk» (Túrkler shejiresi) negizine oğuz xan tariyxına baǵışlanadı. Bunda Oğuz batırdıñ tuwılıwı, onıñ Turan, Hindstan, Iran, Mısır jerlerine jasaǵan sawashları súwretlengen. Ábilǵazı túrkmenler shejiresin bayan etiw menen birge túrkiy xalqınıñ payda bolıwı hám bunda Oğuz qaǵannıñ tutqan ornı haqqındaǵı máselelerge toqtaydı. Demek, Oğuznama IX–X ásirlerde payda bolıwına qaramastan XVII ásirde xatqa túsken. Bul haqqında belgili rus tyurkologları A. N. Kononov, A. M. Sherbaktıñ oǵada bahalı pikirleri bar.

Qalayda bul shıǵarmanı izertlew dáslep rus alımı V. V. Radlov, arab alımı Riza Nura tárepinen qolǵa alınǵan.

Olardıñ aytıwı boyınsha Oğuznama haqqında dáslepki maǵlıwmatlar belgili tariyxshı Xandamirdiñ (1475–1533) «Xulasatı Yal-akbar» (Tariyxıy maǵlıwmatlar jrynaǵı) dep atalǵan miynetinde tilge alınadı.

Qalayda bul shıǵarmanıñ tolıq nusqaları keyinirek tabılǵan Ahımlardıñ boljawınsha Ábilǵazınıñ «Túrkmenler shejiresi» menen

uygır háribi menen Parij nusqası bunıń tolıq variantı – dep esaplawǵa boladı. Bulardan tısqari, Stambulda tabılǵan Oǵuznamanıń Qorqıt ata jırları menen biriktirilgen jáne bir nusqası bar.

Tariyxta Oǵuz dep atalǵan qaharman joq. Biraq, oǵuz degen úlken taypa bar. Ol bir adamnıń atı arqalı tarqalǵan ba? Ya tarqalmaǵan ba? Bul haqqında tolıq maǵlıwmatlar joq. Degen menen, bul shıǵarmanıń, qaharmanları yarım mifologiya, yarım haqıyqatqa jantasadı. Sebebi, bul dástanda oǵuz qáwimleriniń kelip shıǵıwı hám olardıń tariyxtaǵı ornı haqqında isenimli faktler bar. Sol tiykarda onı úsh bólekke bolip qarawǵa boladı. 1) Oǵuz túrkmen eposlarınıń negizi haqqında derekler. Yaǵnıy, Oǵuz batır hám onıń urpaqları haqqında hikayatlar. 2) Tariyxıy shıńlıqqa jaqın bolǵan waqıyalar. Oǵuz taypalarınıń bostanlıq izlep, hár jaqqa kóship qonıwları. 3) Oǵuz qáwimleriniń qońsı qáwimler menen qarım-qatnasları.

Sonda Oǵuz batır kim? Bul qashan hám qay jerde páyda bolǵan adam? Bul haqqında ayılǵan pikirler de hár qıylı. Máselen, ataqlı tariyxshı alım N. Ya. Bichuriń «Oǵuz batır – bul tariyxtan bizge málim Tumannıń úlken balası Mode degen juwmaqqa keledi. Mode biziń eramızdan burınǵı 209-jılları jasaǵan Gunnlardıń belgili sárdarı. Ol taxtqa talasıp óz ákesin, ógey anasını hám inisini óltirgen. Eramızdan burınǵı 174-jılı qaytıp bolǵan. Bunnan keyingi izertlewshilerde Oǵuz xan haqqında hár qıylı pikirlerdi aytqan.

Máselen, nemis alımı Iozef Markvart: «Oǵuz batır – bul Shıńǵısxannıń kórkem ádebiyattaǵı obrazlıq sáwlesi», – dep aytqan bolsa, G. N. Potanin: «Oǵuz – bul Aleksandr Makedonskiy bolsa kerek», – degen pikirge kelgen.

Qullası, Oǵuz qaǵan haqqında bir tujırımǵı pikirlerge keliw de qıyn. Oǵuz qaǵannıń anası Ay qaǵan Himay ananı kóz aldımızǵa elesletedi. Qıpshaq bek, Qañlı bek bolsa belgili bir qáwim atamaların eske túsiredi. Al, Orısbek ataması bolsa túrkiy xalıqlardıń mádeniy tariyxında XIV hám XVI ásirlerde ushıraydı. Al, Oǵuznamadaǵı Orısbek Kiev knyazleriniń biri bolıwı múmkin degen de pikirge kelemiz. Al, bul shıǵarmadaǵı geografıyalıq atamalar da oǵada eski atlar menen atalǵan. Máselen, Shaǵam-Sham (Damask), Sindu-Indiya, Itilmuran-Edil dáryası, Tereńmuran-Tereń dárya (Dnepr) bolıwı múmkin.

Qullası, bul shugarmada da türkiy taypalarının payda bolıwı hám onıñ tariyxıy shıñlıqqa qatnası haqqında ádewir tóreli pikirler ayılğan.

Endi onıñ til qurılısı hám mazmununa itibar bereyik. Shugarma til ózgesheligi jaǵınan Qorqıt ata jırına oǵada jaqın turadı. Biraq, dástandı bayanlaw usılı Orxon-Enisey jazıwların eske túsiredi. Mısalı:

Tekst

1. Bolsungil deb dediler. Anuń anaǵusu oshbu turur. Taki mundan soń Sávinich taptılar. Kene kúnlardan bir kúni Ay qaǵannuń kózu jrib bodadi, erkak oǵal toǵurdi. Oshul oǵulniń ónlúgi chiragi kók erdi, aǵzi atash qizil erdi, kózleri ál, sachlari qashlari qara erdilar erdi. Jakshi nápsikilerden kórúklirek erdi. Oshul oǵul anasınıń kóguzindin oǵuzini ichib mundin.

2. Ártigiraq ichmadi, jig et, ash, súrmá tiledi, tiligá kálá bashladı. Qirik kúndi soń bádukládi, jurudi, oynadi. Adaǵı ud adaǵı dáǵ bállari bori bállari dáǵ, jaǵrı kishi jaǵrı dáǵ, kóǵzu aduǵ kóǵzu dáǵ árdi. Jiliklár kútájá turur árdi, atlarǵa miná turur árdi, kik av avlaja turur árdi, kúnlárdán soń káchalárdán soń jigít boldi Bu.

Awdarması

1. Bolsın dedi olar, onıñ sıqıh usınday.⁶ Endi bunnan soń súyinish taptı. Ótken kúnlardan bir kúni Ay qaǵan kóz jarıp, tolǵattı, ul bala tuwdı. Usı uldıń júzi kók edi, awız ottay qızıl, kózleri qızǵılt, shashları, qasları qara edi. Perishtelerden kóre kóriklierek edi. Usı bala anasınıń kóksiniń uwızın tatıp kórip, onnan.

2. Keyin embedi. Shiyki gósh, awqat, sharap soradı. Tilge kele basladı. Qırq kúnnen soń eńbekledi, júrdi, oynadı. Ayaǵı ógizdiń ayaǵınday, belı bóriniń belindey, jawırını buǵanıń jawırınday, gewdesi ayıwdıń gewdesindey edi. Tula boyın túwel qalıń túk basıp ketken, jılqı baǵıp, atqa minip, ań awlap júrgen edi. Kúnlerden kúnlér, túnlerden túnler ótip jigít boldı.

Dástan usılayınsha dawam etip kele beredi. Oǵuzdıń ákesiniń kim ekenligin de aytıp bere almaydı. Al, anası Ay onnan tuwılǵan bala qırıq kúnniń ishinde birden er jetip ketken.

⁶ Түп нускада буғанын сүүреги берилген.

Háreketi adamğa usağanı menen túr-túsi buğağa megzeydi. Bul jaǵınan avtor adam balası Govmard, yaǵnıy (Buğa adam) Kayumars haqqındaǵı shıǵıs ańızlarına eliklemekshi bolǵan ba, áytewir bul jaǵı belgisiz.

Haywansıpat bul adam qalay bolǵanda da ózin aqıllı sezedi. Ań awlaw menen shuǵıllanadı. Adamzat hám jılqılarga qáterli bolǵan ańlar menen gúresedi. Máselen, ol ańlardıń hámmesine qáwip salǵan Múyiz tumsıq penen ayqasıp onı jeńedi.

Oǵuz qaǵan jáne bir kúni ańǵa shıǵıp kiyatırıp, aǵash arasında kórinisi kúndey bir qızdı kórip qaladı hám oǵan úylenedi. Onnan Kún, Ay, Juldız dep atalǵan úsh perzentli boladı. Oǵuz qaǵan ańǵa shıǵıp kiyatırıp, aǵashtıń qabıǵında otırǵan jáne bir qızdı kórip qaladı. Bul qız da hádden zıyat gózzal edi. Oǵan kewil qoyıp úylendi. Jáne úsh balalı boldı. Olarǵa Aspan, Taw, Teńiz dep at qoydı. Bunnan keyin barıp Oǵuz ózin sol úlkeniń húkimdarı sanap, úlken toy beredi. Bul dástanıń on birinshi bóliminde anıq aytilǵan:

11. Bunnan keyin Oǵuz qaǵan úlken toy berdi. El-jurtqa jarlıq berip, shaqırıp keńesti. Qırq sire (stol) soqtırıp, qırq túrli awqat, túrli sharap, shubat, qımız ishildi, jelindi. Toydan son, Oǵuz qaǵan beklerge, el-jurtqa, jarlıq berdi: Mine, men sizlerge qaǵan boldım. Qolǵa qılısh penen qalqan alıńlar. Bizin tamǵamız nayza, uranıńız kók qasqır bolsın. Temir súńgilerimiz orman bolsın.

12. Toǵayda qulanlar erkin júrsin.

Teńiz benen dárya shalqısın.

Kún bayraǵımız, aspan shatırımız bolsın.

Solay etip, Oǵuz qaǵan tórt tárepke elshi jiberdi. Ózi uyǵırduń qaǵanı bolıp, basqa qaǵanlardıń barlıǵın ózine boysınıwın talap etti. Altın qaǵan boysındı. Biraq, Urum qaǵan boysıńǵısı kelmedi. Sonıń ushın da, Urum qaǵanlıǵına urıs ashıp, onı jeńdi. Bul waqıyalar «Oǵuznama»nıń 18 hám 19-bóliminde ayqın seziledi. Mısalı:

18. Neshshe kúnler jol júrgennen soń, kók buwrıl, kók jal bul tarlan qasqır birden toqtap qaldı. Oǵuz da áskeri menen birge toqtadı. Bunda Itil dáryyası degen úlken bir dárya bar edi. Itil dáryyasınıń jaǵasında, Qaratawdıń átirapında sawash baslandı. Oq penen, nayza menen, qılısh penen urıstı. Áskerler arasında ısırapıl urıs boldı.

19. El-jurttıń kóniline kópten-kóp qayǵı ornadı. Shayqas urıs sonday jaman boldı. Itil dáryasınıń suwı qıp-qızıl boyawday bolıp ketti. Oǵuz qaǵan jeńdi. Urum qaǵan qashtı. Oǵuz qaǵan Urum qaǵannıń qaǵanlıǵın, el-jurtın ózine qosıp aldı. Ordasına óliden, tiriden kóp olja túsiredi. Uısı sawashta ol Urum qaǵanınıń inisi Urısbekti Ordabek qolǵa túsiredi. Oǵuz qaǵan bunnan keyin Ullı eki aǵashtıń túyiliskeń jerinde otırǵan Qıpshaqbek batır, arbası qańǵırlay berip miydi tesken Qañlıbek Muz tawınıń arasınan oǵuz qaǵannıń atın tutıp ákelip bergen Qaǵarlıq batır haqqında sóz boladı. Oǵuz qaǵan Hındı, Tangut (Tibet), Shaǵam (Sham) jerine topılıs jasaydı. Jeńiske erisedi. Bunnan keyin Ullı Túrkk hám onıń kórgen túsı haqqında sóz boladı.

35. Taǵı umıtılıp qalmasın.

Belgili bolsın. Oǵuz qaǵannıń janında aq sálleli, aq shashlı aqlıǵoy bir ǵarrı kisi bar edi. Aqlı dúziw er edi. Danıshpan edi. Onıń atı Ullı Túrkk edi. Kúnlerdiń kúńinde ol uyqıda jatıp tús kórdi. Túsinde bir altın sarı kúnshıǵısqa qaray jatır eken. Al, úsh dana gúmis oq batısqa qaray jatır eken.

Ol uyqıdan oyanıp, kórgen túsın Oǵuz qaǵanǵa bayan etedi. Onıń aytıwına qarǵanda, shıǵıstaǵı basıp alǵan jerlerin balaları bolǵan Kún, Ay, Juldızǵa, batıstaǵı basıp alǵan jerlerin kishi balaları Aspan, Taw hám Teńizge bólip beriwi kerek eken.

Oǵuz qaǵan Ullı Túrkkıń násiyatların orınlap, húkimranlıq etken jerleriniń hámмесin óz balalarına bólip beredi. Dástannıń qısqasha mazmunı usınday.

X-XII ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

X-XI ásirde Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlarınıń ádebiyatında úlken ózgeshelikler payda bola basladı. Bunıń baslı sebepleri kóp. Birinshiden, bul dáwirge shekemgi ádebiyattıń ózi folklor tásirinde bolıp, olar negizinen xalıq dástanları tiyqarında júzege keldi. Olardıń ayırımları payda bolǵan dáwirinen, ádewir keyin xatqa túsirilgen bolıp, xalıq shejireleri yaqı qaharmanlıq dástanlarǵa ádewir usap ketedi. Al, ayırımları ıasqa qashap jazılǵan joqlaw yaqı táriyip túrindegi qosıqlardan ibarat edi. Sonıń ushın da, bul shıǵarmalardıń, payda bolǵan waqıtları belgili bolǵanı menen onıń avtorları haqqında pikir júrgiziw qıyın.

Jáne bir xarakterli jaǵday VIII–IX ásirlerde Orta Aziya hám Qazaqstan arablar qol astında boldı. Bul dáwirde arab tilinde jazılǵan islam dinin násiyatlawshı shıǵarmalar eń joqarǵı basqıshqa kóterilip, xalıq turmısın jırlawshı túrkiy tilindegi ádebiyat tómeni basqıshqa túsip ketken edi. Sonıń ushın da, bul dáwirde xalıqtıń esinde qalǵanday kórkem ádebiyat bolǵan joq. Al, X–XII ásirge kelip, túrkiy tiliniń ústemlik etiwine baylanıslı xalıq arasında bul tilde óz shıǵarmaların bayan etken kórkem sóz sheberleri payda bolǵan edi. Buǵan baslı sebep X–XII ásirlerde arab grafikasınıń tiykarında túrk jazıwı qalıplesti. Bul jazıwlar qarluq-uyǵır, oǵuz-qıpshaq tillerinde jazıldı.

X ásirdiń ózinde-aq Túrkstanda (Qashǵar jerinde) Qaraxaniyeler mámleketiniń payda bolıwı Orta Aziyada túrkiy tilindegi mádeniyattıń payda bolıwına sebepshi bolǵan edi. Bul mámleket negizinen Jeti suw, Shıǵıs Túrkstan, Shu, Talas, Sırdárya átirapı menen birge Mavarawannahrdiń ádewir bólegin óz ishine alǵan bolıp (915–955) jıllar arasında Bugra xannıń taxtqa otırıwı menen baylanıslı. Bul xalıqtıń paytaxtı dáslep Qashǵar, Balasaǵun sońınan Ózgen qalası bolǵanlıǵı málim.

Bunnan keyin XI ásirde baslap Qazaqstan dalalarında qıpshaqlar mámleketi payda bolıp, ol Sırdáryanıń, orta buwını menen Aral hám Kaspiy arasındaqı jerlerdi ózine qaratıp, eń úlken mámleketlerdiń birine aylanǵan edi. Bul rus jılnamalarında «polovecler dalası», «qıpshaqlar dalası» – dep ataladı. Bunnan keyingi ádebiy process sol Qaraxaniyeler mámleketi hám Qıpshaq dalaları menen baylanıslı.

Sol waqıttaǵı Qaraxaniyeler mámleketindegi otırıqshılıq, shıǵıs elleri menen bolǵan bekkem baylanıslar, bilimli adamlardıń kóp bolıp arab, parsı hám túrkiy tillerin teńnen iyelewi shıǵıs jazba ádebiyatınıń dástúrleriniń bekkem saqlanıwına alıp keldi. Solay etip, arab, parsı usılında túrkiy tilinde jazılǵan avtorları keńnen kópshilikke málim bolǵan ádebiyattı payda etti.

Sonıń menen birlikte, bul jılları Qarraq, Otrar, Taraz, Úrgenish, Qıyat, Balasaǵun, Aspara, Ispidjan (Sayram), Jańakent, Barshinkent sıyaqlı iri qalalar payda boldı. Bul qalalarda ilim rawajlanıwınıń, shıǵıstıń belgili enciklopedist alımları Ábiw Rayxan Beruniy, Ábiw Nasır Ál Farabiy, Ábiw Áli Ibn

Sinalardıń ósip shıqqanlıǵı belgili. Bulardıń arasında biziń jerlesimiz Ábiw Rayxan Beruniydiń tutqan ornı ózgeshe.

ÁBIW RAYXAN BERUNIY

Ábiw Rayxan Muhammad ibn Axmet Beruniy 973-jıldıń 4-sentyabrında áyyemgi Xorezmniń Kat qalasınıń átirapında házirgi Qaraqalpaqstannıń Beruniy qalasında dúnyaǵa keldi.

Ol eń kórnekli enciklopedist alım bolıp óz zamanınıń eń talantlı astronom, geolog, farmakolog, tariyxshı, filosof hám filolog alımlarınıń biri. Birneshe qosıqlar da jazǵan. Bizge onıń arab tilinde jazılǵan qosıqları menen bir qatarda «Muxtar-ul-ashor» (Tańlamalı qosıqlar) dep atalǵan miyneti saqlanıp qalǵan.

Ómiri kóp quwǵınlıqta hám qıyınshılıqta ótken. Xorezm oazisi xalıqları menen bir qatarda Iran, Awǵanstan hám Hind xalıqlarınıń turmısın jaqsı bilgen.

Ol 1048-jılı Ğazna qalasında qaytıstı boldı. Beruniy óz ómirinde 150 den aslam iri ilimiy miynetler dóretken. Óz zamanınıń eń danıshpan alımlarınıń biri esaplanǵan. Ol astronomiya, gidrostatika hám geografiyalıq táliymatları jaǵınan Kopernik hám Leonardo da Vinchi kórsetpelerin de ádewir aldın bolǵan edi.

Onıń 27 jasında jazıp qaldırǵan «Al asar al - baqiya al alquran al haliya» (Ótmish áwladlardan qalǵan estelikler) kitabı ayırıqsha orındı iyeleydi. Bul kitap Orta Aziyadan tartıp, tap kishi Aziyaǵa shekemgi túrli taypadaǵı xalıqlardıń úrp-ádetleri hám olardıń ótmish tariyxı haqqındaǵı ańızlar menen tolıp tasqan.

Bul kitaptıń ayıwı boyınsha arablardıń kún hám túnniń aylanıw nuqtası, yaǵnıy bir táwlikke tolǵan waqıt kúnniń batıwı menen belgilenedi. Solay etip, arablardadıǵı táwlik haqqındaǵı túsinik búgingi kúnniń batıwı menen erteńgi kúnniń batıwı arasındadıǵı waqıt birligi túsinilgen. Waqıt birligi tek ay arqalıǵına ólshengen. Olar ay jolınıń háreketine qaray otırıp, aydıń shıǵıwı hám tolısıwı tiykarında hárbir kún hám ay birligin esaplaǵan. Aydıń baslanıwı onıń tuwılǵan küninen baslap esaplanǵan.

Beruniydiń kórsetiwinshe, Rum, Iranlılar hám basqa da ayırım xalıqlar arasında táwliktiń baslanıwı quyashtıń óz gorizontı

átirapınan shıǵıwı tiykarında belgilengen. Al, aylar aspandaǵı aydıń háreket jaǵdayına baylanıslı bolmay, Kún hám Aydıń sánesi esaplaw tiykarında ǵana berilgen.

Konstantinopol qalasında jasawshılar bir jıldı 365 kún hám 6 saat bar dep esaplasa, iranlılar tek 365 kún bar dep esaplaǵan. Olar da bir jıldı 6 saat muǵdarında qaldıqtıń bar ekenligin sezgen. Biraq, bul qaldıq 120 jil dawamında bir ayǵa teń boladı, – degen túsiniкке kelgen.

Beruniy usınıń menen bir qatarda hárbir xalıqlarda payda bolǵan payǵambarlar haqqındaǵı túsiniкler, pútkil jer sharında payda bolǵan payǵambarlar Muwsa, Iysa, Ísaq, Muhammed, Daniyl, Messiy, Nuh, Nobannasr, Filipp, Aleksandr, Ezdigerd, Ismayıl hám taǵı basqalar haqqında sóz etedi.

Bunday ańızlardıń biri Nuh payǵambar haqqındaǵı ańız bolıp Beruniy óz kitabında bul haqqında kóp mısallar keltiredi. Hátte, bul ańızlardıń kópshiligi Qaraqalpaqstan hám Xorezm xalıqlarınıń ańızları menen tutasadı. Máselen, qaraqalpaqlar arasında jazıp alǵan ańızda: «Nuh payǵambar tusında dúnyanı topan suwı basqan. Nuh bul apattıń bolatuǵının aldın boljap bilgen. Sonıń ushın da, dúnyada tirishilikti saqlap qalıw ǵamına túsken. Ol úlken bir ushan qayıq jasap, dúnyadaǵı jámi maqluqatlardı jıynap, erkek hám hayal jınıslarınan tańlap alıp, jup-juptan kemege sala bergен. Solay etip, dúnyanı topan suwı jaylap, baliqtan basqa tirishilik joǵaladı. Nuh payǵambar basqarǵan ushan qayıq altı ay dawamında júzip júrip barlıq tirishilik tiykarın aman saqlap qaladı. Biraq, tıshqan óz qasımkerligine barıp kemeni tesedi. Bir jılan úsh búklenip tıǵın bolıp tıshqan tesken tesikti piteydi, jáne barlıq tirishilik bul apattan aman qaladı».

Bul jaǵday qaraqalpaqlardıń dástúr folklorında da aktiv qollanıladı. Mısalı:

Buringı payǵambarım keme jonǵan,
Kemesin tıshqan tesip suwǵa tolǵan,
Bir jılan úsh búklenip tıǵın bolǵan,
Muhammed húmmetine yaramazan.

Biraq, ilimiy kózqarastan qaraganda Nuhdı tirishilikti payda etiwshi Adam ata dep esaplawǵa bola ma, ya bolmay ma? Bul kriteriya ele ilimde belgisiz.

Sunday-aq, Beruniy tárepinen kórsetilgen Zulxarnayn haqqındaǵı ańızlar.

Bul ańız negizinen Qurannıń 18-súresi arqalı bayan etilip, Zulxarnayn quday tárepinen jiberilgen payǵambar dárejesindegi shaxs. Oǵan qarańǵılıq patshalıǵın basıp ótip, dúnyanıń kópshilik jerlerin basıp alıwǵa ruqsat etilgen. Biraq, Iskender Zulxarnayn tariyxta Aleksandr Makedonskiy atı menen belgili. Ol shaqlı Iskender atanıp, biziń eramızdıń VI ásirindegi jup aydarlı Iskender ańızlarına barıp taqaladı. Onda jup shaq yaki múyiz bolǵan ba, bolmaǵan ba belgisiz. Biraq, ilimiy kitaplarda shaqqa megzes jup aydarınıń bolǵanlıǵı, ol aydar sıyaqlı jatıwı emes, bálki tip-tik bolıp turatwını haqqında ayıladı. Bul haqqında qaraqalpaqlar arasına keń tarqalǵan «Iskenderdiń shaqı bar» degen ańız ayrıqsha áhmiyetke iye.

Beruniy óz shıǵarmasında adamzattıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı parsı ańızlarına kóp itibar beredi. Bunda Govmard (Kayumars), Gov buǵa, Mard (adam), Buǵa adam haqqında ańızlar menen tutasıp, Kayumars, yaǵnıy Govmard Axriman Iblisten jeńiledi hám onıń denesinen jámi tirishilik payda bolǵan dep joriyadı. Onnan eń dáslep Adam ata hám Hawa ene payda boladı. Bul hár qıylı xalıqlar túsiniǵinshe Meshha hám Meshana, Malxa hám Malxina, al parsılar túsiniǵi boyınsha Mard hám Mardana.

Beruniy sonıń menen birlikte grek mifologiyasın da jaqsı úyrengen. Sonıń ushın, ol Zevs haqqında da hár qıylı ańızlardı keltirgen. Bunıń menen biz Beruniydi pútkil dúnya mádeniyatı iliminen xabardar bolǵan dep tanısaq, ekinshi jaǵınan ol sol dáwirdegi Kúnshıǵıs mádeniyatınıń tórkinlerin ilimiy tiykarda tekserip kórmekshi bolǵan. Shıǵısta keń tarqalǵan Zarostrizm hám oǵan tiykar salǵan Zaratushtra jáne onıń ataqlı kitabı «Avesto» haqqında da tereń pikir júrgizedi.

Qullası, Beruniy tárepinen ayılǵan ráwiyatlar, adamzattıń, janlı-jánliklerdin payda bolıwı, payǵambarlar haqqındaǵı ańızlar barlıǵı da arab, parsı hám túrkiy xalıqlarınıń ótmishtegi dúnya tanıw pikirleri menen pútkilley aralasıp ketken.

Máselen, dáslep Iran xalıqları arasında payda bolǵan Jańa jil bayramı dep esaplangan Nawrız bayramı, xalıq seyilleri haqqında keń pikir bildiredi.

Jáne bir ańızda Dawıttıń ulı Sulayman patsha haqqında sóz bolıp, Nawrız bayramınıń payda bolıwın Sulayman patshanıń, óziniń el biylewshi júzigin joytıp qaytadan tawıp alǵan kúni «Nawrız omad» (Jańa kún) waqıyaları menen baylanıstıradı.

Biraq, Nawrız negizinde de Jańa jıl bayramı. Bunı Beruniy de biykarlamaydı. Pútkil dúnyadaǵı janlı maqluqatlardıń oyınǵan kúni – dep táriyipleydi. Bul kúni qurt-qumırsqa oyanıp ininen shıǵadı. Kók shóp boyın tikleydi. Ağashlar bórtik jaradı. Bir sóz benen aytqanda, báhardıń birinshi kúni baslanadı. Bul mart ayınıń 21-sánesine tuwra keledi. Bul kún Nawrız, yaǵnıy shıǵıs kalendarı boyınsha Jańa jıldıń birinshi baslanǵan kúni. Sonıń ushın da, kópshilik ellerde bul kún bayram sıpatında nıshanlanadı.

Qaraqalpaqlarda bul kúni nawrızlıq góje pisirilip, súmelek qaynatıladı. «Jıldan jılǵa aman jettik» – dep bir-birin quthıqlaydı.

Beruniy shıǵarmalarında bunday milliy dástúrlerdi sóz etetuǵın qatarlar oǵada kóp. Biraq ta, bulardıń hámмесin táriyiplep beriw múmkin emes. Ol negizinen bilimdan alım bolıp, jerdiń quyash átirapında aylanıwı haqqında isenimli dáliller keltire alǵan bilim paz edi.

Sonıń ushın da, biz bunnan mıń jıllar burın jasap, pútkil dúnya ilimine salmaqılı úles qosa alǵan danıshpan jerlesimizdiń ismi menen maqtana alamız.

XOJA AXMET YASSAWIY

Xoja Axmet Yassawiy – bul diniy mistikalıq ádebiyattıń eń bashı wákılleriniń biri bolıp, ózin xalıq arasında oǵada keń násiyatlap, «Mákkede Muhammed, Túrktestanda Xoja Axmet» – dep tanıstırıp júrgen sufizm ádebiyatınıń eń iri wákili edi.

Onıń eń belgili shıǵarmalarınıń biri «Diywanı hikmet» (Danalıq kitabı) türk tilles xalıqlardıń XII ásirdegi ádebiy miyraslarınan biri esaplanadı. Xoja Axmet Yassawiy bul kitaptı xalıq arasında massalıq túrde tarqatıw ushın da oǵuz-qıpshaq tiliniń tásirinde jazǵan. Kitap Túrktestanda jazılıwına qaramastan sońırı ala qıpshaq dalasına keń tarqalıp ketken.

Xoja Axmet Yassawiy Ispidjab (Sayram) qalasında tuwılǵan. Qaysı jılı tuwılǵanlıǵı málim emes. Al, 1166-jılı Túrktestan qalasında qaytıp bolǵanlıǵı belgili. Ol er jete kelip, Túrktestanda tálim

algan. Buxara qalasında oqıǵan. Arab, parsı hám túrkiy tilin jaqsı bilgen adam. Ülken shayırlıq talantı da bolǵan. Ol óz talantın Orta Aziyada sufizimdi tarqatıwǵa jumsaǵan.

Yassawiydiń túsiniǵı boyınsha adamlar bul dúnyada ózin erkin dep esaplaydı. Gúnamdı heshkim bilmeydi dep kóp qáteliklerge jol qoyadı. Biraq, Alla taalanıń, olardıń ústinen gúzetip turǵanlıǵınan heshqanday xabarı joq. Sonıń ushın, bul dúnya – adamzattı qadaǵalaw dúnyası. Hárqanday adam ekinshi dúnya esigine barganda ózi haqqında juwap beredi, – degen túsinikke keledi.

«Diywanı hikmet» bolsa pútkilley usı ideyanı tarqatıwǵa qaratılǵan. Bul shıǵarma XV ásirde arab imlası menen kóshirilip kóp nusqada tarqatılǵan. «Diywanı hikmet» 1887-jılı Qazanda, 1901-jılı Stambulda, 1902-jılı Tashkentte basılǵan. Negizi 109 hikmetten ibarat. Al, keyingi baspalarında 40 hikmet qosılıp, 149 hikmetke jetken. Kitap Xoja Axmet Yassawiydiń sufistik ideyadaǵı pikiri menen baslanadı. Máselen ol:

Ay, ahli musulman,
Sózime inan,
Bul dúnya ótkinshi,
Bul dúnya zindanı!

– dep jar saladı.

Yassawiy hikmetlerinde xahq tárepinen turıp ayılǵan ayırım hikmetler de kóp. Bunda ol: «ǵariplerdiń, kewlin al, jetim-jesirlerge miyrimiń tússin, nápsi buzıq adamlardan qash», – dep ayılǵan qosıq qatarları da ushıraydı. Mısalı:

Dana bolsań, ǵariplerdiń kewlin awla,
Eldi gezip, jetimlerge mehir áyle,
Nápsi jaman buzıqlardan moyın tawla,
Moyın tawlap dárya bolıp tastım mine.

Biraq, Yassawiy hikmetleriniń bári de bunday emes. Ol negizinen dúnyada bolıp atırǵan ádalatsızlıqlarǵa qarsı shıǵadı. Biraq, ol ádalatsızlıqlar menen bul dúnyada heshqanday gúresip bolmaydı. Máyli ol seni qıynay bersin. Sonda da shıda. Sen bul dúnyadan kóz jumǵanıńnan keyin ǵana bunday ádalatsızlıqtan

qutılacaq. Alla taala olardı qatal jazalaydı. Al seniñ bolsa, ol jaqta ekinshi ómiriñ baslanadı, – dep úgitleydi. Máselen:

Basım topıraq, kózim topıraq, ózim topıraq,
Haqıyqatqa jetermen – dep ruwxım tarqaq,
Ol dúnyada bolar eken tek haqıyqat,
Tamshı bolıp jer astına kirdim, mine.

Yassawiy geybir hikmetlerinde óz dáwiriniñ qazı-imamların da qattı kritika astına aladı. «Qazı-imamlar nahaq dawa qılıp xalıqtı aldaydı. Ekinshi dúnyağa barganda haram tamaq hákimlerdiñ awhalı bulardan da jaman», – degen pikirge keledi. Ol óz zamanında bolıp atırğan ádalatsızlıqlardı jaqsı sezedi. Biraq, bulardı tek Alla taalanıñ ózi ğana jazalawı dárkar dep oylaydı. Máselen:

Qazı-imam bolğanlar,
Nahaq dawa qılğanlar,
Aqır zaman bolğanda,
Júk astında qalarlar.
Haram tamaq hákimler,
Jáhán malın alğanlar,
Óz barmağın tishlaban,
Qorqıp turıp qalarlar.

Yassawiydiñ bul pikirleri ádewir progressiv xarakterge iye. Degen menen, ol bul adamlardı tiri waqtında jazalaw tárepdarı bola almaydı. «Ólgennen keyin olar báribir óz jazasın aladı», – dep xalıqtı aldarqatpaqshı boladı.

Usınday sebepler menen ol hátte jigitlik waqıtlarınan baslap-aq qattı túskinlikke túsedı. Ózin kópti kórgen qariya etip kórsetip, Alla taaladan ólim tileydi. Ol «argı dúnyanıñ» gózzallığına pútkilley isenip, sol jaqqa tezden jetiwge asıǵa baslaydı. Mısahı:

Otız tórtte alım boldım, dana boldım,
«Hikmet» ayt – dep hámir etti Alla maǵan,
Qırq shilterdi yar dos tutup, jora boldım,
Dozaqıydur qudayǵa hikmet arnamaǵan.
Bunnan keyin otız jeti jasqa jettim,

• Kewil qıymay óstim heshbir qara qashqa,
Táǵdirimnen nalımayman, sabır ettim,
• Baxtı Alla, kerek emes onnan basqa...
Otız segiz jasqa keldim, demim pittı,
Bul ómirден bastı alıp keteyin, men.
Bul bir dúnya ótkinshidur bastan ótti,
Aqırette tilegime jeteyin men...

Mine, usı pikirlerdiń ózinen-aq belgili, Yassawiy sufistik ádebiyattıń wákili. Onıń eń baslı ideyası bul dúnyadan waz keship, pessimistik ruwxqa beriliw. Sonıń ushın da, ol barlıq xalıqtı óz ideyasın quwatlawǵa shaqıradı.

Biziń hámmebizge belgili X–XII ásirde progressiv ádebiyat maydanǵa kelgen edi. Sonıń ushın da, bul dáwirde eki túrli ádebiyat wákılleriniń tartısın kóriwge boladı. Xoja Axmet Yassawiy bolsa mistikalıq ádebiyattıń tikleniw táreptari ekenligin bildiredi. Ol Qaraxaniyeler mámleketinde ilim rawajlanıp ádewir aldinga ketken edi. Sonıń ushın da, Yassawiy:

Bul islérni haq Rasul bilerler,
Zaman ǵarip ǵayrı dinler qastında,
Bosap qaldı meshit, maxrab, medrese,
Dárwishler qaldılar ayaq astında.

Yassawiy Alla taalanı alǵıslaw menen bir qatarda ózi jasaǵan jámiyetke úlken jek kóriwshilik penen qaraydı. Patsha, wázir, sultan siyasetlari da oǵan jaqpaydı. Xalıqtıń, dárwishlerdiń úgitlerin tınlamay atırǵanlıǵına qattı nalıydı. Bul kemshiliklerdi joǵaltıw ushın ol Alla taaladan ústi-ústine mádet soraydı. Bunday jaǵdaylardan qutılıw haqqında xalıqqa óz pikirin aytpaqshı boladı. Mısalı:

Áhli dúnya xalqımızda sahawat yoq,
Patshalarda, wázirlerde ádalat yoq,
Dárwishlerdiń duwasında inabat yoq,
Bir ǵaniymet bashıqızǵa tushti doslar.
Aqırzaman ahımları zalım boldı,
Xoshametti áylegenler ahım boldı,
Haqı aytqan dárwishlerge ǵanim boldı,
Ájep sumlıq zamanlar boldı doslar.

Yassawiy poeziyası óziniń diniy suwplıq isenimlerine bay bolǵan shıǵarma. Bunda hárqanday pikirdiń qaǵıydaları sıpatında ámelge asırıladı. Onda tek din ǵana hámme nárseden ústin etip kórsetilip, hárqanday kemshilikti dúzetiwshi kúsh sıpatında beriledi.

Onıń pikiri boyınsha baylıq, jarlılıq hámmesi tek Alla taalanıń qálewi tiykarında ǵana boladı. Sonıń ushın da, buǵan qarsı gúresiwden payda joq. Tek hárqanday hádiysege sabır qılmaq kerek degen pikirge keledi.

Xoja Axmet Yassawiy sol dáwirdegi Quran súreleri menen bir qatarda payǵambar hám áwliyeler haqqındaǵı ańızlardı da jaqsı bilgen. Ózine tán shayırılıǵı da bar. Arab, parsı hám túrkiy poeziya úlgilerin jaqsı ózlestirgen hám onı ápiwayı etip túsindirip bere alǵan shayır. Xalıq aldında ózin ádewir qarapayım etip kórsetip, adamlar arasında bolıp atırǵan jaǵımsız hádiyselerdi minep, «Bulardıń bárin jónge salatuǵın tek jalǵız Alla» – degen pikirge keledi. Namaz oqıp, oraza tutup, hár jılı óziniń 40 kún ómirin jerdiń astında ótkizedi. Ol bul dúnyadan heshqanday baxıt kútpegen. Jigirma jasınan baslap jekkelikke úyrenip, otız jasınan baslap ólimdi kúsegen. Ózin «Alla taalanıń jerdegi elshisimen», – dep esaplaǵan.

Dárwish kiyimin kiyinip, joqshılıqta ómir keshirgen. Ózin islam dininiń násiyatshısı esaplaǵan.

Ol óziniń qosıqların hámme birdey' oqıy almaslıǵın da sezedi. Sonıń ushın da, «Men bul hikmetlerimdi talib ilim adamlarına jolladım», – degen pikirdi de aytadı. Mısalı:

Meniń aytqan hikmetimniń sanı yoqdur,
Hámmelerge oqıp alar imkan yoqdur,
Xoja Axmet sózi erur dártke-dárman,
Taliblarǵa bayan etsem qalmas árman.

Xoja Axmet Yassawiy birden suwıp bolǵan shayır emes. Ásirese, onıń jaslıq dáwirindegi poeziyası bul dúnyanıń gózzallıǵına qumar bolǵanlıǵın da bildiredi. Bir hikmetinde sulhw qızǵa ashıq bolıp, boza ishıp qoyǵanın da aytadı. Al, jáne bir hikmetinde jaslıqtaǵı ármanların bayan etedi. Mısah:

Taw shıńına shıǵıp turıp, shilten bolsam bolmay ma,
Ánushirwan ádil kibi sultan bolsam bolmay ma,
Aq bultlardı awdarıp, sansız jańbır jawdırıp,
Jasıl aǵash ósirip, bostan qılsam bolmay ma.
Bultlar menen jarısıp ushqan lashın qus bolıp,
Sansız qustı úrkitip, sayat qılsam bolmay ma.
Torgaylarǵa qosılıp, toqsan mıń tolǵaw aytıp,
Bulbillerge qosılıp, nama salsam bolmay ma.
Men tárk etip qulıqtı, árman etip ullıhqtı,
Xoja Axmet joqlıqtı, toqlıq qılsam bolmay ma.

Bul qosıqta álbette Yassawiydiń dúnya tanıw jolındaǵı ekileniwin seziwge boladı. Ol bir jaǵınan bul dúnyanıń gózzalıǵın da qıymaydı. Ómirdiń órkenine qaray qosılıp ketejaq. Ekinshi jaǵınan bunnan basqa da óz sheshimi bar. Ol óziniń toq bolıp jasawı ushın da múmkinshiligi bolıwına qaramastan joqshılıqqa shıdam bermekshi. Joqshılıq – bul onıń dárwishlikti qálewi.

Yassawiydiń pikiri boyınsha adam balasınıń eń bashı dushpanı – nápsi. Adamnıń nápsi ne nárseni kúsemeydi. Eger adam balası óziniń kewlindegi nárseniń bárin isler bolǵanda, bul dúnya qarabaxanaǵa aylanadı. Sonıń ushın da, nápsi degenniń de shegi bolıwı kerek. Adamnıń nápsi jasırın túrde orınlanatuǵın bolsa bul – urlıq. Sonıń ushın da, adamlar «meniń urlıǵımdı heshkim kórmedi» dep oylaydı. Biraq, Alla taala buntı bilip, esapqa alıp turadı. Sonıń ushın da, men Alla taala tárepindemen dep aytadı.

Aǵash atqa mingizip,
Salsa seni láhátke,
Eki iyninde perishte,
Tutar soraw-juwapqa.
Dozaqqa tutar basındı,
Kórseń kóp xorlıqtı,
O, dúnyada hesh waqıt,
Keshirneydi urlıqtı.

Yassawiy qolına hasa alıp, eldi gezip júrgen dúmshe mollalardı qattı kritika astına aladı. Hárqanday din iyesi Quday taalaga

dúnya-mal arttırıw ushın xızmet qılmaǵı zárúr emes. Báلكi óz dúnyasın din ushın jumsamaǵı kerek, – dep uqtıradı. Mısalı:

Qolina ushı súyir hasa alar,
Basına uluǵ dástar shalma shalar,
Sháhár gezip insanlardan názir alar,
Ushbu yanlıǵ shayxlardan yıraǵ bol.
Dúnya ushın pardaların ashlarlar,
Teńge bersen dárya bolıp tashlarlar,
Ǵarıplerden nari qarab qashlarlar,
Ushbu yanlıǵ shayxlardan yıraǵ bol.

Yassawiy shın maǵanasındaǵı sufist. Ol derlik hárbir hikmetinde bul dúnyanın gózzalıǵın umıtıwdı ilajı bolǵansha hárqanday adam xor-zar jasap, o dúnyanın ráhátin kútiwi kerekligi haqqında uqtırmaqshı boladı. Sonıń ushın da; hárbir hikmetiniń izi onıń tómendegi shaqırıq túrinde jazılǵan qosıǵı tamamlana beredi. Mısalı:

Bilgin kelse aqırettiń sawdasın,
Umıt tezden bul dúnyanın ǵawǵasın,
Sen tererseń sonda jánnet miywasın,
Bas qosarsań jánnet ǵulmanlarına.

Qullası, Xoja Axmet Yassawiy X–XI ásirdegi sufistik ádebiyattıń eń kózge kóringen wákilleriniń biri bolıp qaldı. Yassawiy «Bul dúnyada hámme nársege qanaat etiw kerek» deydi.

Biraq ta, onıń «jetim-jesirlerge járdem ber, nápsi buziq adamlardan ózińdi awlaq tut» degen sózlerin qoyıwǵa boladı. Qalayda onıń «qıynlıq aldında tótepkı ber» degen jaqsı sózi bar. Biraq, bul «Miyнет etseń qarnıń toyadı» – degen sózdi ańlatpaydı. Ol «Miyнет etip qıylan» demeydi. Hákisine «ayırım adamlardıń miyнет etpey, óz isine qanaat etip, ashtan óliwin de» mártlikke sanap jiberedi. Sonıń ushın da, onıń pikirlerinde qarama-qarsı uǵımlar bar.

Solay bolsa da ol ózi jasaǵan zamanǵa narazı boladı. Qazı-qalanlardıń háreketin jaman kóredi. Biraq, olar menen ǵúresiwdiń john ańlap jetpeydi. Eń izinde «bulardıń bárine de Alla óz jazasın beredi» degen pikirge keledi.

YUSUP XAS HÁJIB HÁM ONÍN «QUTADĠU BILIK» (BAXÍTQA BASLAWSHÍ BILIM) SHÍĠARMASÍ

Yusup Xas Hájib XI ásirde jasaġan shıġıs elleriniń kópshiligine belgili bolġan kórnekli shayır hám alımlardıń biri. Ol jasap turgan zaman túrkiy xalıqlar birlespesiniń eń rawajlangan zamanı Qaraxaniyeler mámleketiniń ilim hám pán jaġınan ósip, joqarġı basqıshqa kóterilgen dáwiri edi. Sonıń ushın da, bul ájayıp shayır túrkiy tilindegi jazba poeziyanıń baslawshılarınıń biri boldı. Avtor óz shıġarmasınıń, kirispe bóliminde kórsetkendey-aq:

Arabcha, tájikcha kitablar uqish,
Biziń tilimizge bul yumġı uqish.

(Yaġnıy: bul waqıtlarġa shekem arab hám parsı, tájik tilindegi kitaplar oġada kóp bolıp, bul biziń tilimizdegi danishpanlıqtıń dáslepki kitabı) – dep jazġan edi.

Yusup Xas Hájibtiń pikiri boyınsha, mámleketti basqarıwdıń ózi bilim tiykarında bolmaġı kerek. Mámleket degenniń ózi adamlardı qurgın jasawġa baslaw. Bul jolda oġada kóp adamlar bas qatırġan. Talay-talay kitaplar basılıp shıqqan. Al, bul kitaplardıń bári de arab hám parsı tillerinde edi. Al men bolsam, sol kitaplardan paydalanġan halda túrkiy tilindegi dáslepki danishpanlıq kitabın jazbaqshı boldım. Bul kitaptıń negizín eldi ádillik penen basqarıw usılları quraydı, – dep kórsetedi.

Yusup Xas Hájib Balasuguniy bul kitaptı hijriy esabı menen tórt júz alpıs ekinshi jılı, jańa jıl esabı boyınsha bir mın jetpisinshi jılları jazıp pitkergen. Bul haqqında avtordıń ózi de «on segiz ayda jazıp pitkerdim» degen pikirdi aytqan. Bunnan tisqari onıń: «Jas ta eliwge kelip qaldı. Bir waqıtları qara ġarġa edik. Endi aqıl da ábden tolısıp, shash ta aġarınqırıp, aq quwġa aylanıp baratırımız» degen sózlerine qaraġanda, bul dástandı ol eliw jaslar shamasında jazıwġa kirirken. Usınday maġlıwmatlarġa tiykarlanıp, «Qutadġu bilik»tiń bir mın jetpisinshi jılları jazılıp pitkerilgenligin esapqa alġanda, onıń avtorı bolġan Yusup Balasuguniydiń bir mın on besinshi jılları tuwılġanlıġın tastıyıqlawġa boladı.

Yusup Xas Hájibtiń «Qutadġu bilik» (Baxıtqa baslawshı bilim) shıġarmasınıń házirge shekem tek úsh nusqası ġana tabılġan.

Bunıń eń birinshisi – Vena nusqası. Bul kitap 1439-jılı Gerat qalasında kóshirilgen bolıp, sońınan belgisiz sebepler menen Stambulğa alıp ketiledi. Bul kitap sol jerde diplomatiyalıq xızmette júrgen belgili Avstriya alımı Yosif fon Xammer Purgshtal qolına túsedı de, onı satıp alıp, Venadağı korollik kitapxanağa sıylıqqa beredi. Solay etip, bul kitap «Qutadǵu bilik»tiń Vena nusqası dep atala baslandı.

Ekinshisi Kair nusqası bolıp, bul qoljazba negizinen arab háribi menen kóshirilgen. 1896-jılı nemis alımı B. Moric tárepinen tabılǵan. Usı nusqa tiykarında kóshirilgen belgili rus alımı V. V. Radlov qoljazbası Buringı Awqam İlimler Akademiyasınıń Shıǵıstanıw institutınıń (Peterburg) bóliminde saqlanadı.

Úshinshisi, Namangan nusqası 1914-jılı A. Z. Valitova tárepinen Ózbekstanınıń Namangan qalasınan tabılǵan. Bul kitap 1971-jılı belgili ózbek alımı Qayum Karimov tárepinen transkriptiyalanıp baspadan shıqtı.

«Qutadǵu bilik» haqqında eń dáslep francuz alımı Djaubert Amades, venger alımı German Vamberi, rus alımı V. V. Radlovlar ilim izertlew jumsların alıp bargan.

Sońǵı dáwirlerde bul ájayıp dástan haqqında S. E. Malov, E. A. Bertels, A. Valitova, S. Mutallibov, Q. Karimov hám basqa da alımlar óz miynetlerin járiyaladı. «Qutadǵu bilik» haqqında qaraqalpaq filologiyası iliminde de arnawlı pikirler payda bola basladı. H. Hámidovtıń qaraqalpaq tili tariyxına baylanış miynetlerinde, sonday-aq K. Mámбетovtıń «Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı». Nókis, 1976, «Erte dáwirdiń ádebiy estelikleri», Nókis, 1986-j miynetlerinde bul shıǵarmanıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tariyxına baylanış máseleleri sóz etildi.

Dástanda avtor negizinen tórt túrli máseleni ortaǵa qoyadı. 1) Ádalat. 2) Dáwlet. 3) Aqıl. 4) Qanaat. Eldi basqarıw ushın usı tórt talap oǵada zárúr bolıp esaplanadı. Birinshiden, eldi basqarıw ushın patsha ádil bolmaǵı lazım. Bul baǵdar dástanda Kuntuwdı patsha obrazı arqalı berilgen. Ekinshiden, el-xalıq abadan jasawı ushın mámlekettiń ǵáziynesi mol bolıwı hám bul baylıqtı óz ornında jumı sawshı bilimli adamlar kerek. Patshalıqtıń ǵáziynesi esap-sanaq arqalı alıp barılsa ǵana el baxıtlı, dáwletli boladı. Bul hádiyseler patshanıń wáziri Aytoldı obrazı arqalı beriledi.

Úshinshiden, mámleket aqıl hám parasat arqalı basqarılıwı kerek. Bul másele wázirdiń aqıllı ulı Uǵdulmish obrazı arqalı sheshiledi. Tórtinshisi, hárqanday adamnıń qanaat insaplı bolıwı kerekligi wázirdiń tuwısqanı dárwısh Ogdurmish obrazı arqalı berilgen.

Dástan sol dáwirdiń eń kólemlı shıǵarmalarınıń biri bolıp altı mın bes júz jigirma báyitten ibarat.

Shıǵarmanıń baslı qaharmanı Kuntuwdı ismli patsha. Ol óziniń ádilligi menen pútkil dúnyaǵa málim bolıp, kóp ǵana adamlar onı kóriwdi hám pikirlesiwdi árman etken.

Biraq, Xas Hájib aytqanday, bir adamnıń danahıǵı, ádalathlıǵı hesh nárese bolmas eken. Onıń ideyaların iske asırıw ushın járdemshi danıshpanlar kerek. Aytoldı tap usınday keyiptegi adamlardan biri bolıp, Kuntuwdını izleydi hám tabadı. Kuntuwdı onı kóp mártebe sinap kórgennen keyin ózine wázir etip tayınlaydı. Aytoldı elge ushıp kelgen bir baxıt qusı sıyaqlı xalıqtıń bereketi birden tasıp kete beredi. Xas Hájibtiń bunday obrazlardı tańlap abwında da baslı sebep bar. Sebebi, ózi jasaǵan zaman ádewir tinıshsız bolıp, hár jılı taxt ushın gúres dawam etip ádalatlı bolsın, bolmasın áytewir hár jılı bir patshanıń bası kesiletuǵın edi. Sonıń ushın da, elge aqıllı basshı da, qosshı da kerek. Ol usınday jaǵdayda Kuntuwdı sıyaqlı aqıllı hám ádalatlı patshanı árman etti. Al onıń wáziri Aytoldı bolsa, eldiń baxtın oylaw menen birlikte, óziniń danıshpan basshısınıń siyasatına sadıq edi. Sonlıqtan da, bular jasırın birin-biri múnjiwden awlaq bolıp, biriniń isin biri tolıqtırıp, xalıqqa qalıs xızmet etti. El-jurt abadanlasıp, xalıq toyına basladı.

Biraq, bul jaǵday kópke barmadı. Aytoldı wázir qazalandı. Qalayda jaqsıdan tálim alǵan perzenttiń jolı úlken. Uǵdulmish ákesiniń ornına wázir bolıp tayınlanadı. Bunda aqıl-parasatlı jigıt bolıp, ádalatlı patshanıń ármanlarınıń iske asıwına járdem beredi. Solay bolsa da sarayda islew ushın sabır-taqatlı bilimli adamlar, keñesshiler kerek eken. Uǵdulmish bul jolda da qátelespeydi. Kuntuwdı patsha menen oylasa otırıp óziniń tuwısqanı Ogdurmishtı sarayǵa shaqırdı.

Biraq, Ogdurmish qanaatshıl adam edi. Patshanıń usınısın birden orınlay almadı. Ol dárwısh bolıp kún keshirgendi abzal

kórdi. Biraq, patshanıń úshinshi ótinishinen keyin sarayda qalıp islewge kelisim beredi. Eger bir adam saraydan orın alǵanday bolsa, tuwısqanlarınıń, bári de sarayǵa qaray juwırıwı sol zamanlardan qalǵan. Biraq, Yusup Xas Hájib aǵayınshilik táreptari emes. Ol tek: «Hárqanday adam óziniń, qurbi kelgendeıy ǵana iske asılsın» degen pikirde boladı. Bunnan tisqari «Óz ideyaları bir-birine jaqın adamlar ǵana birigip mámleketti basqara aladı. Sebebi, mámleket bul ushan qayıq. Hár qıylı adamlar jıynalǵan jerde qayıq apatqa ushıraydı», – degen pikirge keledi. Solay etip, dástanda danalıq penen el basqarıw haqqında sóz baradı.

Mısalı:

Birlik birlá báglar budun barladı,
Wqish birlá ul kún ishni ishládi,
Bág atı bilik birlá baǵlıǵ turur,
Biliklá kátsá bág atı qalur.

(Begler bilim menen eldi basqaradı. Aqıl menen xalıqtıń isin orınlaydı. Bektiń atı bilimi menen baylanıslı, Eger bek bilim menen is alıp barsa, Onıń atı máńgi jasaydı).

Yusup Xas Hájib el basqarıwdıń eń baslı shárti, jaman ádetlerden saq bolıw, ishimlik ishpew, – dep túsingen. Yaǵnıy:

Bor ichmas kerák bág fasad qilmasa,
Buw ikki qılıqdin qachar qut bolsa.

(Maqtanshaqlıq penen ishlik ishıw hárbir basshınıń dushpanı. Bul eki ádetke muptala bolǵan adamnan hámme waqıt baxıt qashadı).

Necha qılǵu ishlár bor ichsá qalur,
Necha qılmaǵu ish ásurısa qalur.

(Eger ishimlik ishılse, qanshama ullı isler qalıp ketedi. Onıń ornına orınsız isler payda boladı. Ishimlik ishken adamnıń kózine hárqanday rásiwa nárseler de tuwrıday bolıp kórine beredi).

Sonıń ushın da, Yusup Xas Hájib el basqarıw ushın aqıllı adamlardıń zárúr ekenligin árman etedi. Yaǵnıy, onıń aytıwı

boyınsha «bir adam pútkil eldi basına kóteriwi qıyın. Oǵan qol ushın beriwshi danıshpanlar kerek». Ol hámme waqıt xalıq tárepinde turıp sóleydi. Xalıqtıń bir wákili sıpatında patshadan úsh túrli ótinishti qabul etiwın soraydı.

«Áy, el iyesi! Xalıqtıń sennen úsh ótinishi bar. Onı orınlaw parız hám qarız. Birinshisi, puldıń qádirin kóter. Ekinshisi, xalıq ushın zárúr bolǵan ádalatlı zańlardı shıǵar. Úshinshisi, jollardı qaraqshılardan qorǵal!

Áy, eldiń sárdarı! Usı úsh talaptı orınlaǵannan keyin, xalıqınnan da úsh nárseni talap qıl Birinshisi, shıǵarǵan buyırǵıńdı xalıq tolıq orınlawı kerek. Ekinshisi, mámleketke tapsırılıwı kerek salıqlar waqtında tapsırılın. Úshinshisi, pútkil xalıq dostıńa dos, dushpanıńa dushpan bolsın».

Yusup Xas Hájib bunnan tisqari óz shıǵarmalarında didaktikalıq máselelerdi de sóz etken. Máselen: «Adam eki túrli boladı. Birewi – úyreniwshi. Ekinshisi – úyretiwshi. Bul eki sıpattan bos qalǵan adam haywan qatarında boladı. Sonıń ushın da, ya ońınsın, ya bunınsın tańlap al», – dep wásiyat etedi.

Shayırdıń pikiri boyınsha, wázir hám láshkerbası mámlekettiń úlken tayanışı. Wázir óz bilimi arqalı háreket jasasa, láshkerbası kúsh-qúdireti arqalı xalıqtı qorǵaydı. Mısalı:

Wázir, láshkerbası – bul eki álem,
Birewinde – qılısh, birinde – qálem.
Bular xalıqtıń qorǵawshısı, sezgenim,
Ekewi de teń uslaǵay dizginin.

Usınıń menen birlikte avtor til haqqında oǵada bahalı pikirlerdi ortaǵa taslaydı. Bul pikirler tereń filosofiyalıq máni tiykarında berilgen. Yáǵnıy: «Til – aql menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken baxıtqa erisedi. Sonıń menen birlikte til adamdı xor-zar etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin. Áy úy xojası, esińde saqla. Eger tiline ayırıqsha erkinlik berseń, oylamastan sóyleseń bir kún emes, bir kúni ol seniń basıńdı jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: «Sózińdi oylap sóyle, basıń ketpesin! Tilińdi tay, tisiń sınbasıń! Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap sóyle. Kóp

sóyley bergennen de payda kórmedim. Bir sózdi qayta-qayta qaytalay bergennen de qásiyet shıqpaydı. Hárбір sóziń shaqmaqıń tasınday bolsın. Biraq, orınsız baqırıp sóyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana dawısıńdı kóter. Mıń sózdiń túyinin bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárese menen qartaymaydı. Birinshisi – onıń jaqsı minezi. Ekinshisi – parasat penen ayılǵan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq, eki nárese ǵana onıń artında qaladı. Birinshisi – danalıq sózi. Ekinshisi – onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı. Al danalıq sózleri bolsa, onıń atın pútkil dúnyaǵa jayadı. Sonıń ushın da, sen máńgi jasamaqshı bolsań, izińde ólmeytuǵın danalıq sóz qaldır».

Bul ideyalar Yusup Xas Hájibtiń sheberlik penen jazıp qaldırǵan qosıq qatarlarında kórinedi. Mısalı:

Sózińe ıqtıyat bol, basıń ketpesin,
Tilińe ıqtıyat bol, tisiń sınbasın,
Uzın arqan qıla berme sózińdi,
Bir kúnleri alıp keter ózińdi,
Dana sózli adam kerek jasawı,
Aqıl bolar eken tildiń tusawı,
Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da, onıń sózi ólmegeń...
Eki nárese qartaytpaydı adamdı,
Biri – qulqı, biri – sózi saldamlı.⁷

Shıǵarmanıń basınan aqırına shekem avtor óz poziciyasında anıq turadı. Ol bul kitaptı tek násiyat ushın ǵana jazbaǵan. Yaǵnıy, bul dúnyanı tanıwdıń ózi negizinen bilim iyelew. Bilimsiz adamnıń nadanlıǵı kóp. Sonıń ushın da, dúnya gózzallıǵı bilimnen baslanadı. Bilim adamlardıń kózin ashadı. Jaqsı hám jamanlardıń parqın túsiniwge járdemlesedi. Jamanlıq jolı menen tabılǵan baylıq adamlardıń, abırayın túsiredi, – degen pikirdi aytadı. Avtor bul haqqında:

Gúmis tez sawılar hám pánt beredi,
Danalıq sóz gúmis alıp keledi.

---

⁷ «Куталғу билик» басқа да түрк тиллес халықлардың әдебий мийрасы менен бир қатарда усы кітап авторы тәрепинен көркем аударылды. «Ерте дәуірдин әдебий естеликлери». – Нөкис, «Қарақалпақстан». 1986-ж.

Ómirge miyrasdur danalar sózi,
 Sóz benen ashılar aqıldıń kózi.
 Sonlıqtan sózimdi tarqatıp elge,
 Miyras etkim keldi keyingilerge.
 Kóp adamlar bilmese de ózimdi,
 Qaldırmaqshı boldım, sóytip sózimdi,
 Násiyatlar jaqpas nadanlar ushın,
 Men jazdım haqıyqıy adamlar ushın,
 Bul sózlerdi bilimlige arnadım,
 Bilimsizdiń tilin bile almadım...

Yusup Xas Hájib bul kitaptıń jazılıwı haqqında ayta kelip:
 «Men qartayǵan halımda ǵana bul dúnyanıń táshwishlerin jaqsı sezdim. Jaqsılar menen bir qatarda bul dúnyada jaman adamlar da ádewir kóp eken. Eger bular bir shımshım bolsa da danalıqtan sabaq alsa, bunday bolmas edi degen oy qıyalıma keldi. Solay etip, bul shıǵarmanı jazıwǵa kiristim. Sonshama hádiyselerdi sezip júrgen bolsam da bul kúnge shekem bir qatar jazbaǵanıw ushın ózimdi keyidim», – dep aytadı. Yaǵnıy:

Óledi dúnyada jaqsı hám jaman,
 Elge qaldırǵanday is qılǵıl mudam.
 Birewler bay bolıp, bir saray saldı,
 Ózi ólip ketti, ózgege qaldı.
 Ótti bul dúnyadan sultan jalshılar,
 Tek te máńgi jasamaqta jaqsılar.
 Gúresedi bir-birine tápsi urıp,
 Biri jamanlıqdur, biri jaqsılıq.
 Endi keldi seniń gúres náwbetiń,
 Jaqsılıqqa toltırǵaysañ jer betin.
 Jaqsını gúl eter eldiń algısı,
 Jamandı qum eter xalıqtın ǵargısı.
 Bolsa basshı jaqsılıqtı qollaǵan,
 Ol jerlerde ádil tártip ornǵan.
 Qudayım saqlasın sonday sıpayıdan,
 Xalıqtı ash qaldırıp, ózi bayıǵan.

Dástańda tuwrı kórsetilgendey-aq bilim – bul baxıttıń gılti.
 Bilimli, kúshli adam hesh waqıt qaǵıp súrınbeydi. Sonıń ushın da,

xaliq hámme waqıt bilimli adamlardı qollaydı. Al, bilimsizler aralasqan jerdiń bári oyran. Avtor bul haqqında da tolǵanıp jurlaydı:

Bilimsizlik bir apatqa johǵar,
Bilimlilik jasqa qaray tohǵar,
Tór esiktiń parqın bilmes ilimsiz,
Payına tiyse, tórdi bilǵar bilimsiz.
Eger esikten orın tiyse danaǵa,
Hámme jıynaladı tap sol káraǵa...
Bulardıń bárinin sebebi ilim,
Joqarı órleter bárhama bilim.

Sonıń menen birlikte «Qutadǵu bilik» te awızeki xaliq dóretiwshiliginiń úlgileri oǵada aktivlik penen qollanılǵan. Mäselen:

Uqish kurki til-ul bu, til kurki sóz,
Kishi kurki yuz-ul bu, yuz kurki kóz.

- dep baslanatuǵın qatarlar qaraqalpaq folklorındaǵı:

Aql kórki - til, tildiń kórki - sóz.

Adam kórki - júz, juzdiń kórki - kóz.

- degen naql-maqallar menen baylanıladı. Shıǵarmada bunnan basqa da: «Jaqsı sóz - jarım ırıs». «Kóp sóylep dana bolmassań, kóp tıńlaǵan dana bolar». «Bilim qádirin oqıǵan biler, zer qádirin toqıǵan biler». «Boyın qıysıq bolsa da, oyın dúziw bolsın». «Ónerli órge júzedi», «Dushpanıń birew bolsa da kóp, dostıń mıń bolsa da az», «Aqqa qara tez juǵadı», «Sút penen kirgen minez súyek penen ketedi», «Túsi jaqsınıń isi jaqsı», «Awırıw as penen kiredi», «Qıysıq aǵash otın bolar», «Úy almaqshı bolsa da dáslep qońsındı tańla» - dep atalǵan naql-maqallar házirgi kúnde de óziniń áhmiyetin joytpaǵan.

Qullası, Yusup Xas Hájbtiń «Qutadǵu bilik» kitabı oǵada erte dáwirlerde jazılıp, qalıwına qaramastan, danıshpanlıq haqqındaǵı eń ájayıp shıǵarma bolıp esaplanadı.

MAHMUD QASHGARIY HÁM ONÍN «DEVONI LUĠAT AT-TÚRK» (TÚRKIY SÓZLIGI JIYNAǴI) SHÍĠARMASÍ

Mahmud ibn-ul Xusayin ibn Muhammadil Qashǵariy XI ásirde jasaǵan túrk tilles xalıqlardıń danıshpanlarınıń biri bolıp, mádeniyat

tariyxında birneshe miyras qaldırğan alımlardıń biri. Onıń babası qashǵarlıq bolıp, sońınan Balasugunǵa kóship kelgen. Sonıń ushın da Mahmud Qashǵariy yaǵnıy «Qashǵarlı» dep ataladı.

Mahmud óz dáwiriniń eń bilimli adamlarınıń biri bolǵan. Ásirese, filologiya ilimine qızıqqan. Til hám ádebiyat sırların úyreniwge ayrıqsha kewil bólgен. Sonıń ushın da, ol óz dáwiriniń teńi-tayı joq filologlarınıń biri bolıp esaplanadı.

Mahmud Qashǵariydiń til ilimine baylanıslı «Javohir un naxv fi luǵotit túrk» (Túrkiy tilleriniń sintaksislik qaǵıydaları) dep atalǵan miynet jazǵanlıǵı da belgili. Biraq ta, bul miynet bizge jetip kelmegen. Al, ekinshi miyneti «Devoni luǵat at-türk» 1074-jılı jazılǵan. Bul negizinen túrkiy sózleriniń arab tili boyınsha túsindirme sózligi bolıp, onda sol dáwirdegi xalıqtıń sóylew tili, qosıq, naqıl-maqal hám qara sóz úlgeri beriledi.

Bul shıǵarma óziniń xarakteri jaǵınan xrestomatiyaǵa ádewir uqsas bolǵanı menen tap sol dáwirdegi xalıq ádebiyatınıń túrleriniń biri sıpatında qarawǵa boladı. Sebebi, Mahmudtıń ózi de kóp tildi bilgen. Ol Qashǵar, Balasaǵun, Samarqand hám Buxara hám Baǵdat qalalarında oqıǵan. Arab hám túrkiy tilleriniń teńdey iyelegen alım. Sonıń ushın da, kóp ǵana ellerdi aralap sayaxatta bolǵan. Qashǵardan baslap, Edil boyı, Don dáryyası átirapın aralap Rumǵa shekem barıp jetken. Sol jerlerde jasaǵan túrk tilles xalıqlardıń ádet-úrpi, etnografiyası hám til ózgesheliklerine ayrıqsha itibar berip izertlegen alım edi. Bul haqqında ol: «Men túrkler, túrkmenler, oǵuzlar, shigiller, yaǵmalar, qırǵızlardıń awıl-qalaları menen jaylawların kóp jıllar gezip aralap shıqtım. Luǵatların (sózliklerin) jıynadım. Túrli sózlerdiń qollanıwların úyrenip shıqtım. Men bul isti til bilmegenim ushın emes, bálki bul tillerdegi ayırım kishigirim ózgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». Mine, bunıń ózinen-aq belgili bolıp tur Mahmud Qashǵariy shınında da eń kórnekli til hám ádebiyat iliminiń mamanı bolǵan.

«Devoni luǵat at-türk»tiń kóshirme qoljazbası XX ásirdeń bas gezinde Stambuldanda tabıldı. Bul qoljazbanı kóshirgen kátib Muhammed ibn Ábiw Bákir Damashqıydiń aytıwına qaraǵanda tıp nusqasınan alıńǵan.

Sońınan bul qoljazba 1915–1917-jılları Stambul qalasında Axmet Rifat baspaxanasında úsh tomliq kitap bolıp basıldı. Sońınan 1928-jılı nemis alımı Bryukkelman tárepinen nemis

tilinde, al onnan keyin 1939–1941-jılları türk alımı Basım Atalay tárepinen osmanlı türk tilinde basılıp shıqtı.

Aradan birneshe jıllar ótkennen keyin 1960–1963-jılları ózbek alımı S. Mutallibov onı ózbek tiline awdarıp, úsh tom etip bastırıp shıǵardı.

Bul ájayıp mádeniy miyras haqqında A. N. Kononov, A. K. Borovkov, N. A. Baskakov, S. Mutallibov hám V. Reshetovtıń bahalı miynetleri bar.

«Devoni luǵat at-türk» shınında da türk tilles xalıqlardıń eń bahalı esteligi. Onda eki júzden aslam qosıq, úsh júzge jaqın naql-maqal, sonday-aq, tolıp atırǵan qanatlı sóz toparları, kórkem metaforalar bar. Bul haqqında Mahmud Qashǵariy:

«Men bul kitaptı arnawlı túrde álipbe tártibi boyınsha jazdım. Bunda eń dáslep aforizmler, sajar (aq qosıq uyqası menen jazılǵan prozalıq shıǵarmalar), naql-maqallar, qosıqlar, táriyip qosıqları hám prozanıń ádebiy úzindileri menen kórkemledim», – dep jazadı.

Mahmud Qashǵariydiń xalıq arasınan jıynaǵan materialların negizinen birneshe bóleklerge bólip qaraw múmkin. Olardıń arasında xalıq qosıqları ayrıqsha orındı iyeleydi. Al, bul qosıqlar tematikası jaǵman úshke bólinedi. 1) Tábiyat qosıqları. 2) Ańshılıq qosıqları. 3) Batırılıq qosıqları. Bulardıń úshewi de sol dáwirde jasaǵan xalıq táǵdiri menen únles.

TÁBIYAT QOSÍQLARÍ

Qaysı dáwirde bolmasın, adamlar tábiyat penen sırlas bolıp jasaǵan. Sebebi, adam tirishiliginiń ózi tábiyat penen baylanışlı. Kúnniń ıssı, suwıq bolıp keliwi, hár jılda bolıp atırǵan ózgerisler, eginniń bolıq bolıwı, yaki bolmay qalıwı, maldıń qıstan aman shıǵıwı yaki qırılıwı bári de tábiyat penen baylanışlı bolǵan. Xalıq sonıń ushın da tábiyattı qásterlegen. Oǵan arnap hár qıylı temada qosıqlar shıǵarǵan.

Bunnan tısqarı báhárde, jazda, gúzde, qısta bolǵan tábiyat ózgeshelikleri adamlarǵa úlken ilham baǵıshlaǵan. Sol tiykarda birneshe xalıq qosıqları payda bola baslaǵan. Bul qosıqlardıń kelip shıǵıw tariyxı júdá áyyem zamanlardan baslansa kerek, Biraq, bular on birinshi ásirde xatqa túsirilgen. Solay etip, bul qosıqlardı XI ásirdegi xalıq awızeki dóretiwshiliginiń úlgileri

yaki bolmasa bunnan kóp burıngı dáwirdegi miyraslar sıpatında da qaraw múmkin. Tili sonshama jaydarı. Pikirleri ayqın. Bul jaǵınan qaraǵanda sózliktegi qıs penen, jazdıń aytısı oǵada xarakterli. Mısah:

Kish yan bila, tokushti,
Kinir kozung baqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utǵalimat oǵrashur.

(Qıs penen jaz toǵıstı. Bir-birine jaman kóz benen qaradı. Olar birin-biri jeńiw ushın bellesti).

Jaz ayttı:

Qish iarıru suwlanur,
Er at manin yaurunur,
Iklar neme saurnur,
At yin tani tagrishur.

(Qıs ótiwi menen-aq suwlar sarqırıp aǵadı. Jigitler bedew atların minip jolǵa shıǵadı. Eginler jelkildep ósip, bedew atlar tepsinip oynaydı).

Qıs aytadı:

Ol qar qamug kishin inar,
Ashlig, tarig, annin unar,
Yawlq yaǵı mandá tinár,
Sán neliban gebrashur.

(Qar tek qısta ǵana jawadı. Arpa, biyday hám basqa eginler nár alıp ósedı. Bir-biri menen dushpan adamlar tınıshlanadı. Al, sen kelgennen baslap olar háreketke kirisedi).

Jaz aytadı:

Yilki yarım otlatur,
Otlab annin etlatur,
Báklár samiz atlatur,
Sauunub uǵur ayurashur.

(Men kelgen waqıtta jılqılar jerden ózleri shóp alıp jeydi. Juǵımlı kók shóplerdi jep semiredi. Bekler semiz atlarǵa minedi. Quwanışqa sıymay birin-biri qıtıqlap oynaydı).

Qalay da bul qosıqlarda tábiyat kartinaları oǵada real súwretlengen. Hárqanday máwsim óz kórinisi, belgisi arqalı

sıpatlanadı. Bul heshqanday sır emes. Erte dáwirde jasağan adamlar tábiyattan gárezli bolıp jasadı. Sonıń ushın da, olar tábiyat kórinislerine jas baladay qızıǵıp qaraǵan. Hárбір máwsimniń ózgesheliklerin ózinshe baqlap barǵan. Mısalı:

Kar boz kámuǵ erushdı,
Taǵlar suwi aqishdı,
Kókshin bulit árishdı,
Qáyǵuq boluw okrashur.

(Qar, muzlar erip, tawdan sarqırıp suwlar aǵa basladı. Kók bultlar kóterilip, ol suwda júzgen qayıqladay julıp baratır).

Karlár qámuǵ kólardı,
Taǵlár bashın ilardı,
Ajun táni yilirdi.
Tutu cháchák járkáshur.

(Say-salalarga suwlar tolıp ketti. Tawdıń bası dumanlanıp kórinbey qaldı. Ósimlikler menen terekler sel menen juwınıp, barlıq tárep jasnay ketti).

Tumán chálgá tizildi,
Bukinden ol názildi,
Ókush iatib úzildi,
Ierde kúbá ázrashur.

(Hár túrli baysheshkekler birden ósip shıqtı. Uzaq waqt topıraq arasında qalıp tunshıqqan güller basın kóterip álwan túske ene basladı).

Ásirese, bul tábiyat kartinaları «Devoni luǵat at-türk»tiń qaraqalpaqshaǵa awdarmalarında oǵada ayqın seziledi. Mısalı:

Kúldi báhardıń júzi,
Aqtı sel erip muzı.
Shıqtı jariq juldızı,
Tıńla sózim kúlkisiz.⁸

⁸ «Кутадғу билик» басқа да түрк тиллес халықлардың әдебий мийрасы менен бир қатарда усы қитап авторы төрепинен көркем аударылды. «Erte дәуірдің әдебий естеликleri». — Нәкіс, «Қарақалпақстан», 1986-ж.

Túrli sheshek ashıldı,
Gúlli gilem jazıldı,
Dúnya qızıl jasılı,
Umıttıldı suwıqlar.

Qullası, «Devani luğat at-türk»tiñ kópshiligi tábiyat haqqındaǵı qosıqlardan ibarat. Bunda hárbir kuplet qosıqtı oqıp otırıp, tábiyattıń álwan túrli sırların sezıwge boladı. Qosıqlardıń mánisine qarap otırıp, bul baǵdardaǵı awızeki xalıq óneriniń túrlerin «Máwsim qosıqları» dep atasa da boladı. Sebebi, bulardıń arasında hárbir pasılǵa baǵıshlangan qosıqlar oǵada kóp.

AÑSHÍLÍQ HAQQÍNDA QOSÍQLAR

Erte dáwirdegi jámiyette ań awlaw eń baslı wazıypalardıń biri boldı. Sebebi, ol waqıttaǵı adamlar jerdiń tilsimin tolıq túsiniپ jetpegen. Toǵaylar hádden ziyat kóp bolıp, olar ózlestirilmegen. Bul toǵaylardıń ishinde esap-sanı joq ańlar tirishilik etip, hátte olar adamlarǵa da úlken qáwip sahp turǵan. Bunıń ushın da bul dáwirde jasaǵan xalıqlar arasında ańshılıq baslı orınǵa kóterilgen. Bul waqıyalar sózliktegi qosıqlarda tómendegishe bayanlanadı.

Kiyik kórdim, kewlim tastı,
Iyitim dárhal tarpa bastı,
Albıraqlap keyin qashtı,
Tamáǵınan buwıp aldı.

Erte dáwirlerden baslap shıǵıs ellerinde ań awlaw, sayaxatqa shıǵıw úlken dástúr bolǵan. Olar sayaxatqa shıǵıw aldında úlken toy berip, sol kúni ayırım jigitlerdiń ań menen ayqasqan batırhıǵı algıslanǵan. Bunday waqıyalar geyde qosıq arqalı jırlanǵan. Mısalı:

Iyitleriń ishlatu,
Iaǵach iamısh irǵatu,
Qulan, kiyik aulatu,
Bazarim kelib aunalim.

(Jas jigitlerdi kóbirek iske jumсайық. Aǵashlardı silkitip, miywelerin tergizeyik. Sońnan qulan-kiyik awlatayıq. Sóytip, bul quwanışlı kúnderdi bayramlayıq).

Usınıń ózinen-aq belgili bolıp tur, sol dáwirdegi mákanlaǵan xalıqtıń kópshiligi ańshılıq penen shuǵıllanǵan. Bul qosıqlarda sayaxatqa shuǵıwdıń tártibi, ań qusları hám olardıń túrleri haqqında sóz baradı.

Mısalı:

Chasru berib kushlatu,
Tayǵan izib tirshlatu.
Tulki, tonguz tashlatu,
Árdim bila okladim.

(Jigitlerge sayatshı quslardı berip, qus awlawǵa jibereyik. Túlki menen dońızlardı tas penen urıp jıǵayıq. Sońınan iytlerge tiseteyik. Bul joldaǵı batırılıǵımız ushın maqtanayıq).

Sózliktegi qosıqlarda sonıń menen birlikte jaslardı ań awlawǵa, batırılıqqa úyretiw haqqında sóz baradı. Mısalı:

Tosun minub sekirtsun,
Ásizligini ámurtsun,
Itka kiyik qaytartsun,
Iatmish sáni umnálım.

(Jigitlerimiz asaw atlardı minip úyretsin. Iytlerdi kiyiklerdiń izine salıp ań awlasın. Biz ańnıń góshin jewden úmitimizdi úzbeyik).

Mine, bul mısallardan da ayqın kórinip turıptı, ańshılıq biziń ata-babalarımızdıń eń súyikli kásipleriniń biri bolǵan. Bul haqqında Mahmud Qashǵariy oǵada xarakterli materiallar beredi.

BATIRLIQ HAQQINDA QOSIQLAR

Biziń bárimizge de belgili batırılıq erte dáwirde jasaǵan xalıqlardıń úlken tayamshı boldı. Bawırsaqtay bólinip ketken qáwimler oǵada biybereket jasadı. Bir-birine mensinbey qaraǵanı ushın da qanlı qırǵınlar kóbeyip ketti. Álbette, bulardıń arasında ádalathı basshılar da boldı. Sonıń menen birge, ázzini kórse arqası qozıp, basıp alıwǵa talpınǵanları da bar edi. Sonlıqtan da, bunday jaǵdaylarda batırdıń ornı bólek. Olar dáslep xalıq qosıqlarında kóringen bolsa, sońınan batırılıq eposlardıń bas qaharmanlarına aylandı.

Mahmud Qashgariy jıynağan sózlik túrkiy xalıqlardıń babalarınıń kózi menen sózi. Sonıń ushın da, bul xalıq qosıqlarında batırhıq teması eń joqarǵı orınlarǵa kóteriledi. Misalı:

Ǵázep penen atlandım,
Arıslan kibi taplandım,
Batırın jıǵıp bapladım,
Endi meni kim tutar. 1-tom.146-bet.
Buzraj jáne oylandı,
Batırları saylandı,
Áskerleri jıylandı,
Sawash ushın atlanar. 1-tom, 161-bet.
Xan shatır qurıldı,
Sawashta dabil urıldı,
Jawlar jeldey úyriıldı,
Qashqan menen qutilmas.1-tom, 203-bet.
Alplar bári sap keler,
Bir-birine táp berer,
Qátesiz oq atadı,
Kimler oǵan shaq keler? 1-tom, 240-bet.
Sawashlarda alıstım,
Sárkardaǵa jabıstım,
Qasqa atta atıstım,
Yadtan shıqqas sol kúnler.1-tom, 348-bet,
Jawdıń tobın ayırdım,
Alptıń moyın qayırdım,
Birnesshesin mayırdım,
Aldım altın-gúmisin. 1-tom, 351-bet.
Birin-biri quwaladı,
Kóp gelleler dumaladı,
Dushpan jáne tubaladı,
Qılısh qıńǵa juwıradı.1-tom. 377-bet.
Beglerdiń atı sharshadı,
Dáslepki ǵayrat tarqadı,
Jefiliwden qorqadı,
Júzleri ábden sargayar.⁹ 1-tom, 449-bet.

⁹ Oqıwshıǵa túsiniikli bolıwı ushın avtordıń ózi tárepinen awdarılıp baspaǵa basılǵan tekstlerden tolıq paydalanıldı. Zárúr orınlarda shıǵımanıń tıp nusqasınan berildi.

Mine, bul misallardıń ózinen-aq kórinip turıptı, «Devani luǵat at-türk»te batırlıq teması hádden ziyat keń maǵanada berilgen. Batırlıq haqqındaǵı qosıqlardıń kópshiligi belgili syujetlerge qurılǵan. Bunda tek bir epizod ǵana emes, al tutas waqıyalardıń bar ekenligin sezıwge boladı. Máselen, dushpannıń bastırıp kelip qalıwı. Buǵan qarsı qorǵanıw usılları hám sonıń menen birlikte jawdı qaytarıwǵa qatnasqan batırlar háreketi sóz etiledi. Tap usınday dástúrli qosıqlar qaharmanlıq xalıq dástanların da payda etken bolıwı múmkin. «Devani luǵat at-türk»tegi tap usınday qaharmanlıq qosıqlardıń biri, taw átirapın mákanlaǵan taypalarǵa qarsı dushpanlardıń hújim jasaǵanlıǵı haqqında baradı. Misalı:

Kózi kikirib uǵısh terdim,
Iaǵı qaru kerish kórdim,
Toqush ichra urush berdim,
Áran kórub bashi tigdi.

(Tawdan tómen qarap, qattı dawıslap urıw, taypalarımıdı jıynadım. Jawǵa qarsı sadaǵımıdı oqladım. Sońınan maydangá shıǵıp dushpan menen ayqastım. Meniń erligimdi kórip, dushpan batırınıń bası birden salbırıp qaldı).

Bunnan keyin sawash baslanıp ketedi de, qosıqtıń dawamı urıs kartınaların bayanlay baslaydı. Yaǵnıy:

Óziń ókinub uruladi,
Iyrak erki qariladi,
Atuǵ kemishib uruladi,
Ouut bolub tubi aǵdi.

(Dáslep gewdesin kóterip, baqırıp alǵa umtıldı. Atlarınıń dizginin bosatıp, jaw jaraǵın qolǵa aldı. Biraq, sońınan salpawsıp, tawǵa qaray qashtı).

Bunnan keyin dushpannıń qorqıp qashıp tim-tıraqay bolıp ketkenin, sońınan kelisimge keliw ushın elshi jibergenligi haqqındaǵı waqıyalar menen tanısanız. Misalı:

Áran izib soka túrdi,
Bashi boynin soka turdi,
Óuut bolub buka turdi,
Uzu kamá taban yigdi.

(Sol endi meniñ menen kelisimge keliw ushın aldıma batırların jiberdi. Olar meniñ aldıma kelip dizelerin búgip, basların kótere almay qaldı. Ókinishten moyınları salbırıp, sawashtı toqtatsañız, – dep jalbarındı).

Waqıya bunnan keyin de dawam etip kete beredi. Dushpan sárkardasınan kóp dúnya-mal talap etip, óltirmey aman alıp qalğanlıgı haqqında sóz baradı. Misalı:

Eblan kelsam uzu barib,
Tutar árdim sausin tarib,
Bulun qilib bashi yarib,
Ilug barcha menga yigdi.

(Eger sawashtı dawam ete bergeniimde, áskerlerin pıt-shıt etip, sárkardasınıñ basın jargan bolar edim. Biraq, ol óziniñ janın saqlap qalıw ushın mağan kóp sıyılıqlar usınıp jalbarınadı).

Mine usınıñ ózinen-aq kórinip turıptı, erte dáwirdegi ádebiyatta batırlar temasınıñ ornı bir basqa, sebebi ol waqıtları eldiñ isenimi de, tiregi de batırlar bolğan.

TURMÍS QOSÍQLARÍ

Qaysı zamanda bolsa da poeziya sol zaman shınlıgınıñ tárezisi bolıp kelgenligi amıq. Ómirdegi jañalıq, jaqsılıq hám jamanlıqlardıñ bári de xalıq poeziyalarında saqlanğan. Xalıq bulardı qosıq etip aytıp, áwladtan-áwladqa jetkizgen. Tap usınday qosıqlardıñ túrleri «Devani luğat at-türk»te de bar. Bunda xalıqtıñ óz jasağan zamanına bolğan kózqarasları oğada aktiv turde súwretlenedi. Misalı:

Buzıldı bul zamanlar,
Jıynaldı kóp jamanlar,
Kemeyip bilimdanlar,
Ilim-hikmet joğaldı. 1-tom, 128-bet.
Jaman adam joq bolsın,
Haq, ádalat kóp bolsın,
Qozi, bóri jarassın,
Móminlerden bek bolsın.1-tom, 130-bet.

Bunda ilim-hikmettiñ joğalıwı zaman teńsizligine alıp kelip, adamlar arasında ádalatsızlıq húkim súrip atırğanlıgı aytilğan bolsa, ekinshi bir qosıqta qattı suwıq nátiyjesinde kámbağal diyqanlardıñ azap shegip atırğanlıgı aytiladı. Yağniy:

Ílay, balshıq diziler,
Kámbağallar eziler,
Suwıq qattı seziler,
Barmaqların úpleser.1-tom, 249-bet.

Bunnan keyingi qosıqlardıń kópshiliginde ata-ananı qádirlew, perzentlik minnet, didaktika haqqında sóz baradı. Xalıq arasında aytılp júrgen hikmetli sózlerdiń kópshiligi sol erte dáwirdegi xalıq qosıqları menen sabaqlas ekenin kórip hayran boldıq.

Dáslep ata-ananıń,
Qádirle sen sózlerin.
Umitpa jırtıq kiyimdi,
Dáwletli bolğan gezlerin.1-tom, 463-bet.

Ótirik-ósekshiler táriyipi kóp waqıtlardan beri málim. Olardıń jaǵımsız háreketleri haqqındaǵı kritikalıq pikirler sol áyyemgi dáwirdiń mádeniy miyraslarınan baslanadı. Yaǵnıy:

Ótirik-ósekshige,
Bul dúnya baqqan emes.
Birewdi sırttan sayıp,
Heshkim baxıt tapqan emes. 2-tom, 291-bet.
Dúnya degen haramdur,
Kóp nárseden jamandur,
Erdi erden shetleter,
Onsoń isin tamamdur. 2-tom, 387-bet.

Bulardan basqa da jas úlkeni húrmetlew, jastan bilim iyelewge tırısıw, miyman dos bolıw haqqında da ádewir ibratlı pikirler ayılǵan. Máselen, jáne bir qosıqta: «Miyman atańnan ullı. Onı ilajı barınsha húrmetle», – degen maǵanada pikirler ayıladı:

Miyman kelse sálem ber,
Bol bárhama ámenger,
Ilajı bolsa húrmetle,
Atına arpa, saban ber.2-tom, 367-bet.

Al, ayırım qosıqlarda geypara adamlardıń eki júzliligi, jalǵan doslıq hám jalatayshılıqlar áshkaralanadı. Mısalı:

Dostım bolıp tanıstı,
Malımdı da satıstı.

Qaraqshı menen tabıstı,
Urlap ketti tayımdı.3-tom, 79-bet.

Qullası, bul qosıqlardıń bárinde de erte dáwirdegi adamlar turmısı, olardıń ómir haqıyqatlıǵı tereń hám aktiv súwretlengen.

MUHABBAT QOSÍQLARI

Muhabbat lirikası burınnan sońǵı barlıq ellerdiń ádebiy miyraslarında da keń saqlanǵan. Ómir bar jerde turmıs bar. Turmıs bar jerde muhabbat bar. Solay eken, hárbir dáwirde muhabbat lirikalarına tiykarlanbay, onıń ájayıp sırlarınan tásirilenbey dálillew múmkin emes. Belgili tatar jazıwshısı Hadı Taxtashtıń, «Muhabbat – bul eski nárse. Biraq, hárbir júrek onı jańartıp baradı», – dep aytqanıday-aq, biz eski dáwir miyrasların oqıǵanıımızda da bul haqqında tereń tolǵanıslarǵa iye bolamız.

Sonıń ushın da, muhabbat haqqındaǵı qosıqlardı eski tema dep qaraw da qıyın. Mahmud Qashǵariy óz zamanındaǵı muhabbat qosıqları haqqında aytadı. Sonda da bul qosıqlar bizge tanıs sıyaqlı sezile beredi. Mısalı:

Jasırın muhabbat,
Bir kúni biliner.
Awırırw kózdi jasırma,
Pash eter irińler. 2-tom, 199-bet.

Negizinde de solay. Muhabbat jasırın jaǵdayda baslanǵanı menen ózin jurtqa pash etpeslikten ilajı joq. Sebebi, haqıyqıy muhabbat hesh waqıtta bir-birin jasıra almaydı.

Erte dáwir – bul shınında da batırılıq dáwiri. Hár qıylı sawashlar nátiyjesinde jigitler kóp jaralanǵan. Olardı emlew, mehribanlıq kórsetiw batırlardıń ádiwli zayıplarınıń isi edi. Sonıń ushın da, bul dáwirdegi xalıq qosıqlarında:

Ayaqta qalmaq dárman,
Men házir járdemge zarman,
Qalmasın kewilde árman,
Súyiklim, meni tez emle. 1-tom, 361-bet.

Al, geypara qosıq qatarlarında qızlardıń kelbeti, qáddi-qáwmeti oǵada sheberlik penen súwretlenedi. Mısalı:

Aldadı meni,
Jumsaq báden qız.
Qáwmeti gúldey,
Murnı da tegis.1-tom, 390-bet.
Sıyqırlı kózi,
Jaǵımlı sózi.
Ay kibi júzi,
Aldı meniń janımdı. 3-tom, 40-bet.

Qaysı zamanlarda bolsa da ashıqlıq úlken dárt bolǵan. Qızdıń yaqı bolmasa jigittiń birewdi jaqsı kórip qalıwı hám bir-birine sóz ayta almastan lal bolıp qalıwları – bul shın mánisinde de tábiyǵıy qubılıs. Tap usınday hádiyselerdi súwretlewshi kartinalar eski dáwirdegi xalıq qosıqlarında da saqlanǵan. Máselen: «Devoni luǵat at-türk»te:

Sargayıp ketken júzleri,
Awzın ashsa kúledi.
Ashıq bolǵan gezleri,
Bunı hámme biledi. 2-tom, 218-bet.

Yaqı bolmasa ózin tańlap qosılǵan jubayına úlken húrmet penen qaraw, basqaǵa kewil burıp, onıń kewlin qabartpaw, qolınan kelgeninshe oǵan járdem berip, ana sıpatında ádiwlew, solay etip er hám hayal arasındaqı muhabbattı bekkemlew problemları eski dáwirlerden baslap-aq xalıqtıń muhabbattı qádirlewiniń eń baslı shárti bolıp keledi. Erte dáwirdegi xalıq qosıqlarında bul haqqında da oǵada bahalı pikirler ayılǵan. Mısalı:

Joldasıńdı húrmet qıl,
Ózgelerge kóz tikpe.
Baǵa almasañ tawıqtı,
Kóz salmaǵıl keklikke. 2-tom, 18-bet.

Qullası, «Devoni luǵat at-türk»te hárqıylı temada jazılǵan qosıqlar kóp. Bulardı óz mánisine qaray jáne de birneshe bóleklerge bólip qarawǵa boladı.

JOQLAWLAR

Joqlaw türk tilles xalıqlar ádebiyatında oğada erte dáwirlerden beri bar. Adam balası bul jariq dúnya menen xoshlasqanda hámme waqıtlarda joqlawlar ayılğan.

«Devoni luğat at-türk» tegi joqlawlar negizinen batırlar ólimin qayğırıwǵa baǵıshlangan. Türk tilles xalıqlardıń mádeniy tariyxında ásirese Er Alıp Tongonıń ornı bólek. Bul bahadır er júrek adam haqqında jaqsı pikir túrkiy jazba estelikleriniń bárinde de bar. Biraq, Er Alıp Tongonıń jasaǵan dáwirin anıqlaw qıyın. Ol jóninde awızeki túrinde de ayılğan qosıqlardıń esap-sanı joq. Solay bolsa da «Devoni luğat at-türk» bul haqqında ádewir muǵdarda maǵlıwmatlar beredi. Bul negizinen Er Alıp Tongonıń ólimine baǵıshlangan joqlawlar. Bul joqlawlar óz tásirsheńligi menen hárqanday adamdı lárzege saladı. Mısalı:

Alb Ergunǵa óldimu,
Ásiz axun qaldimu,
Uzlaq óchun aldimu,
Umdi nuraq artidur.

(Alıp Er Tongo óldi me? Mına dúnya rastanda onnan ayırılıp qaldı ma? Yaki zamana onnan óshin aldı ma? Pútkil el-jurt oǵan jan júregi menen qayǵırıp atır.)

Yaǵı ótin ochurgan
Toydıń ani kóchurgan,
Ishlár tuzub kechirgan,
Tegdi oqı ólturur.

(Ol dushpannıń otın óshirip, ózi sawash bolǵan gezinde áskerlerdi tártipke salatuǵın edi. Jáne dushpannıń, sebin buzıp, qıyın islerdi atqaratuǵın edi. Oǵan ájel oǵı tiydi).

Bekler atin árgurub,
Qazǵu ani turǵurub,
Mangizi yuzi sargarib,
Korqum engar turtulur.

(Bul awır qazanı esitkende beklerdiń bári de at shaptırıp keldi. Qayǵı-hásiretten adamlardıń júzi tap zapıranday sarǵayıp ketti).

Ólishib áran bórlayıw,
Irtin yaqa urayıw,
Sakirib oni yirlayıw,
Sıǵtab kózi ortelur.

(Adamlar birden bóridey shuwladı. Jaǵaların jirtıp turıp jiladı. Saz dawısqa salıp turıp bozladı. Kózleri móltildegan jasqa tolıp, hesh nárseni kórmey qaldı).

Usınıń ózinen-aq kórinip turıptı, joqlaw janrı erte dáwirdegi ádebiyatta oǵada úlken orındı iyelegen. Bul janrdıń kelip shıǵıw tariyxı oǵada uzaq. Ol folklor hám jazba ádebiyat penen pútkilley aralasıp, jazılǵan qosıqlardıń da eń baslı temasına aylanǵan.

«DEVONI LUǴAT AT-TÚRK» TEGI NAQIL-MAQALLAR

Naqıl-maqal – bul xalıqtıń qádirli sóziniń qaymaǵı bolıp, ásirdeń ásirlerge tarqalıp júr. Damshpanlıq penen ayılǵan bul sózlerdiń qaysı ásirlerde payda bolǵanın da bilmeyseń. Solay bolsa da hárbir dáwir onı ózinshe bayıtıp otıradı.

Degen menen, hárbir dáwirdeń de ózine ılayıq mádeniyat ǵáziynesine qosatuǵın úlesi bar. Sol jaǵınan eske alǵanda «Devoni luǵat at-türk» XI ásirdeń ózinde-aq el ishindegi altın sóz qaymaǵın jıynap xalıqtıń ózine inam etken shıǵarma. Mısalı:

Jawdı ayasań basıña shıǵadı.
Qayǵını er kóterer,
Jawındı jer kóterer.
Eki ayǵır ayqassa ortasında tay óledi.
Kók shóp kúymes, elshi ólmes.
Búrkittiń sayraǵanı – ólgeni.
Qus qanatı menen, er atı menen.
Jılan ózin bilmey, túyeniń moyını qıystıq depti.
Úrlep ishkenniń awzı kúymes.
Bes barmaq birdey emes.
Qorıqqanǵa qos kórinedi.
Ákege tartpay ul tuwmas.
Ebelek shıbın sútke túser.
Sabırsız úyge sıymas.
Qan qan menen juwılmas.
Ógizdiń ayaǵı bolǵansha, buzawdıń bası bol.

Adam alası ishinde, mal alası sırtında.
Toyğan qonaqtıń kózi jolda.
Awırıwdıń aldın al.
Jaman baydan jesirlik jaqsı.
Arıslan qartaysa tishqan awlaydı.

AXMET YUGNAKIY HÁM ONÍN «HIBBAT-UL HAQOYÍQ» (HAQÍYQATLAR SIYLIĞI) SHÍĞARMASÍ

XII ásirdegi túrk tilles xalıqlar ádebiyatınıń kórkem sóz sheberleriniń biri Axmet Yugnakiy Yusuf Xas Hájibten keyingi kózge kóringen ájayıp shayırlardıń biri edi.

Shayırdıń tuwılğan jeri sol waqıttaǵı Qaraxaniyeler mámleketiniń eń kórneklei qalalarınıń biri Yugnak, Túrktan qalasına jaqın jer dep táriyiplenedi. Onıń qaysı jılı tuwılǵanlıǵı belgisiz. Biraq ta, ol haqqında jazılǵan qosıqta: «Shayırlardıń shayı, danalardıń danası. Sóz ónerinen gáwhar tergen adam», -- dep táriyiplenedi.

Shayırdıń ómirbayanı haqqında jeterli maǵlıwmatlar saqlanıp qalmaǵan bolsa da, onıń shıǵarmaların XV ásirde kóshirgen kátibler bul haqqında ádewir maǵlıwmatlar beredi. Mısalı:

Atalı atı Máhámediy Yukakiy
Áliy Axmed oǵlı, yok hech shaki

Yaǵnıy: (Shayırdıń ákesiniń atı Muhammed Yugnakiy, al óziniń atınıń Axmet ekenligine heshqanday gúmanımız joq).

Ádibning yeri atı Iuginen árur,
Sáfalıq átáb yer, kongullar yarur.

Yaki (Shayırdıń tuwılǵan jeriniń atı Yugnak, zeynińdi ashatuǵın bir ájayıp jer) -- dep jazıwına qaraǵanda, ózin Axmet Yugnakiy dep ataǵanın eske alǵanımızda bul shayırdıń shınında da Yugnak qalasında tuwılǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

Yugnak shınında da sol waqıttaǵı Qaraxaniyeler mámleketiniń social-ekonomikalıq jaǵınan rawajlanǵan qalalarınıń biri. Túrktan menen bir qatar da turıp, eski túrkiy tiliniń rawajlanıwına úlken úles qosqan oraylardıń biri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da, Axmet Yugnakiy Yusuf Xas Hájibten keyin ekinshi bolıp túrkiy tilinde úlken shıǵarma jazıp qaldırıwǵa qol urǵan.

Onıñ bizge shekem kelip jetken eñ kólemli shıǵarması «Hibbatul haqoyiq» (Haqıyqatlar sıylıǵı) bolıp tabıladı. Axmet Yugnakiy múmkin bunnan basqa da belgili shıǵarma jazǵan shıǵar. Biraq, ol shıǵarmalar biziń zamanımızǵa kelip jetpedi.

«Haqıyqatlar sıylıǵı»nıń qoljazbası tabılǵanlıǵı haqqında eñ birinshi máртебе 1906-jılı túrk alımı Nájip Asim xabarladı. Biraq, bunnan keyin de birneshe qoljazbalarınıń tabılǵanlıǵı málim boldı. Solardıń ishinde eñ eskisi Samarqand nusqası bolıp, bul nusqa 1444-jılı samarqandlı kolligraf Zeynul-Abiddin Juraniy degen kisi tárepinen eski uyǵır háribi menen kóshirilgen.

Bunnan basqasharaq bir qoljazba 1480-jılı Ábdurazaq baqsı degen bir adam tárepinen kóshirilgen. Bul nusqa osmanlı túrk tiline awdarılıp, óz teksti menen qosı 1916-jılı Nájip Asim tárepinen bastırıp shıǵarılǵan.

Bunnan basqa arab háribi menen kóshirilgen jáne bir qoljazba Berlindegi kitapxanada saqlanbaqta.

Bul miynetti eñ dáslepki izertlewshilerdiń biri túrk alımı Rashit Arat Raxmet bolıp, dástannıń tolıq tekstin latin háribi tiykarında awdarıp, 1951-jılı Stambulda bastırıp shıǵardı. Bunnan keyin E. A. Bartold, S. E. Malov, K. Mahmudov hám taǵı basqalar ilim izertlew jumısların alıp baradı.

«Haqıyqatlar sıylıǵı» — negizinen didaktikalıq shıǵarma. Bunda basqa shıǵarmalar sıyaqlı avtor tárepinen óz qálemi menen nishanaǵa alınǵan belgili syujet te joq. Dástannıń bastan-ayaǵına shekem násiyat. Násiyat bolǵanda da tek jiltır sóz emes, bálki hár bapqa bólinip berilgen didaktika. Bilim haqqında, jaqsılıq hám jamanlıq, minez-qulıq haqqındaǵı baplarǵa bólip qaraydı. Máselen, avtor bilim haqqında sóz baslaydı:

Tekst:

Bilikten ayur-mán sózumǵa ula,
Biliklikke ya dost ózuńni ula,
Bilik birla bilikir saǵadat yolu.
Bilik bil saǵadat yolını bula.
Bahalıq diyar ol biliklik kishi,
Bul jahil biliksiz bahasız bishi.
Biliklik biliksiz qaǵan táń bolur,
Biliklik tishi jáhál ár tishi.
Sánákke iylik, árziǵa bilik,

Árzi kórki aql ol sónákniń yilik,
Biliksiz yiliksiz senákták halı.
Iyliksiz sóndákka sunulmas ilik,
Bilik bilti bosti árán bálgulik,
Biliksiz tiriklá iytuk kórgulun,
Biliklik ár ólti atı olmátu,
Biliksiz ásán árkán atı óluk.
Bilikli birińgá biliksiz mıńın,
Tánákli tánádi bilikniń táńin,
Baqa kórgul ámti uqa sınayu,
Iá náń bar biliktin asıǵıshq óniń.

Awdarması:

Sóz etpekshi edim jáne bilimdi,
Joldas bolǵay saǵan bárha bilimli.
Bilim menen baxıt jolı ashılar,
El ǵamın oylaǵan oǵan asıǵar.
Bilimli adam turar kúnińe jarap,
Bilimsiz adamlar - miywesiz daraq.
Biri ótpes pıshaq, birewi almas,
Bilimsizler bilimine teń bolmas.
Hámme waqıt bilim kerek jigitte,
Bilimsizler usar maysız jilikke.
Ilimsizler bolar maysız súyektey,
Ishi bop-bos, biraq elge kerektey.
Bilimli dúnyanı kórkeyter taǵı.
Sonıń ushın bálent bolar ataǵı.
Bilimli ólse de atı ólmeydi,
Bilimsizler baxıt tappay shólleydi.
Bilimli isler mıń adamnıń jumısın,
Bilimsizdiń kóriń qurı júrisin.
Bilim menen jasnar, dúnya adamda,
Pámsiz bolsań jaqsı bolmas saǵan da,
Sol payǵambar Rasuldiń ózi de,
Isen degen bilimliniń sózine.
Perzent qádirin úyren ata-anadan,
Ilim qádirin úyren bárha danadan.
Ilim menen dúnya qızıqlı bolar,
Ilim úyrenbegen jazıqlı bolar.

Bilimsiz isine kewliń tolmaydı,
 Bilimliniń isi eki bolmaydı.
 Bilimsizler sırnın ashadı tezden,
 Bilimliler qashar kereksiz sózden.
 Bilimsiz tayaq jer bárha tilinen,
 Hár sózinde nadanlıǵı bilingen,
 Bilimliler óz sózine qarattı,
 Táwbege keltirip túrk, arabtı.
 Sóz benen bilinip Xatam Taylıǵı.
 Danalardıń bilim bolar baylıǵı.

Mine, dástandaǵı táriyip etilgen hılmililik haqqında aytilgen násiyattıń bir bólegi. Avtor ómirdegi hárbir problemaǵa óz, dıqqatın qaratadı da, oǵan bolǵan óz múnásibetin bildiredi. Yaki bolmasa «jalǵan sóylew hám ótirikshiliktiń zıyanı» haqqındaǵı baptı alıp qarayıq.

Jalǵan sózde máni bolmas jaltırar,
 Ótirikshi adam qorqıp qaltırar.
 Hámme waqıt jolın tabar tuwrılıq,
 Jalǵan sózge sen qalarsañ quwırılıp.
 Jalǵan sóz kesellik, tuwrı sóz shıpa.
 Ótirikshi heshkimge etpegen opa.
 Jalǵan sózden elge merez bolarsañ,
 Xalıq isenbeş, qatarıńnan qalarsañ.
 Kórgiń kelse bárha jaqsılıq jolın,
 Ústińe kiygeyseń tuwrılıq tonın.
 Sózińde túsiniksiz giyne bolmasın,
 Dushpanıń hesh waqıt sırnıdı almasın.
 Pámsizligiń ushın saǵan kúlmesin,
 Sırnıńnıń hámme sin eliń bilmesin.
 Sırnıńnıń barlıǵın dostıńa aytpa,
 Dostıńnıń dostı kóp, ol basqa jaqta.
 Awızdan shıqqan sóz eldi aralar,
 Eliw jurtta ósek bolıp taralar.

«Haqıyqatlar sıylıǵı» didaktikalıq shıǵarma dep atadıq. Biraq ta, bul didaktika qurı násiyatǵóylikten ǵana ibarat emes. Ol hárbir bap sayın tereńlesip bara beredi. Shayırdıń óz zamanına

bolgan kózqarası kúshli filosofiyalıq qatarlar menen almasadı.
Mısalı:

Bu agun kór órga kórumlik tashı,
Va lákin ichindá hazar naxushi.

(Bul dúnya sırttan qarağan adamğa júdá kórkem. Biraq, ishki tamanı jaǵımsız nárseler menen pısqıp turıptı).

Demek, sol zamannıń ishki qarama-qarsılıǵı, ústem klass wákılleri tárepinen xalıqqa bolıp atırǵan ádalatsızlıq, adamlar arasındaqı jawızlıq, eki júzlilik, ótirikshilik shayırdıń júrek-bawırın ezip jiberedi. Ol adamlardıń bir-birine ádalatlı tınısh-tataw jasawı ushın baxıtlı jol izleydi. Sebebi, Axmet Yugnakiydiń ózi jazıp qaldırǵanday-aq, bul ómirde jaqsılıq penen jamanlıq aralasa júredi. Mısalı:

Achun, kulǵıfár baz álin qash tátár,
Bir alkin tutub shaxd biri zaxr qatar.

(Bul dúnya bir qolı menen pal tutsa, ekinshi qolı meńen záhár tutadı). Záhár tutqan qollardan qalayınsha qutılıw múmkin? Bunıń tıp-tıykarı tárbiya. Adamlardı ádepli, sabırlı etip qaytadan tárbiyalawımız kerek, — dep jar saladı.

Qalayda adamdı bir-biri menen urıstratuǵın da, kelispewshilikke alıp keletuǵın da dúnya-mal ushın gúres. Kóp pul adamdı baxıtlı da yaki pútkıley xor etip jiberiwi de múmkin. Sonıń ushın da, adam balasınıń bash baxıtsizlıǵı mol dúnya tabıwǵa bolgan óshlikten kelip shıǵadı. Yaǵnıy, shayırdıń ózi jazǵanınday-aq:

Bul dunia nákitin yágu kózgulik,
Ol artuq tilámá vabod itgulik.

(Bul dúnyanıń baylıǵınan tek ishıp jep, kiyiniwge ǵana jıyna. Basqası awırlıq etedi). Yaki:

Qamuǵ qazǵanaqlı achun malını,
Máyumádi bardı kóruń xalını.

(Mal-dúnyam kóp toplagan adam onı ishıp-jemey ashtan óledi. Bunıń qanday qızıǵı bar). Yaki bolmasa:

Tavar asıǵ-námish barursań yalıq,
Qalur bunda kissań sabat sanduǵın.

(Báribir ólgennen keyin qábirge jalańash halda keteseń. Qaltań, dorbań, sebet-sandıǵınıń bári qalıp ketedi).

Axmet Yugnakiy dúnyaparaz hám ashkóz adamlardı qattı

kritikalaydı. Onıñ pikiri boyınsha, dúnyada sonday bir ashkóz ulanlar toparı kóbeyip ketken. Olar arsha-arsha altınlar arttırıp, kıyımın jamap kiyip júredi. Bunday taypadağı adamlar ózinde hám átirapındağı adamlardı da ashtan óltiredi. Sonıñ ushın da, ol: bul dúnyada jaqsı jasamaqshı bolsañ, ózgelerdi aldama. Óz miynetin menen ǵana jasa. Al, mal-múlkti ózine jetkendey etip ǵana jıyna. Eger óz miynetin menen tapqan bolsa, birewdin mülkin kópsinbe. Xalıqtı aldap, birewlerdin esabınan dúnya toplamaqshı bolǵan adamnan qash. Óz miynetin menen tabılǵan hıdal dúnyanı ishıp-jewge úyren, – dep uqtırmaqshı boladı.

Avtor bunnan tısqarı kitaptıñ soñında ózi haqqında da tolıqlanıp jazadı:

«Men shayır Axmet pándiw-násiyat sózlerin aytım. Bua hikmetli sóz yaki násiyat kitabı dep atasa da boladı. Onı oqıǵan hárqanday ulam pal tatqanday boladı degen niyettemen. Báلكi ózim ólip ketermen. El arasında sózlerim qalsın. Jaz ótedi, gúz keledi. Ómir ólip baratır. Bul jaz hám gúzler ómirimniñ bir bólegin alıp baratır. Sonıñ ushın da, tañsıq bolǵan bul túrkshe kitaptı jazdım. Qáleseñ onı maqulla. Qálemeseñ, jamanla. Óziñniñ erkiñ. Ózim ólip ketkende estelik bolsın dep, bul tañsıq sózlerdi jazdım».

Usınıñ ózinen-aq belgili bolıp turıptı, Axmet Yugnakiy oǵada talantlı shayır bolǵan. Ol óz sóziniñ qádir-qımbatın biletuǵın adam bolǵanlıǵı da seziledi.

Bunnan tısqarı shıǵarmada ádep-ikramlılıq, doslıq haqqında sózler baradı. Yaǵnıy: «Kim saǵan jamanlıq qılsa, sen oǵan opa qıl». Sebebi: «Qandı qan menen juwıp tazalap bolmaydı» dep ayılǵan bolsa, ekinshi jaǵınan ómir filosofiyası haqqında pikir bildirip: «Bul dúnya bir kún ǵana qonıp ketetuǵın kárwan sırayǵa usaydı. Qárwan bir kún qonıp, óz jolın dawam etedi. Biz de tap sondaymız. Adam balasına bul ómirdi bilip seziw ushın júz jıldıñ ózi de qısqalıq etedi. Sonshama ómirdin ózi bir kún quraqım kórinbeydi», – dep jazdı.

Qullası, Axmet Yugnakiy óz zamanınıñ belgili danıshpan shayırlarınıñ biri boldı. Óz dáwiriniñ ádalatlı hám ádalatsız táreplerin shın júreginen seze aldı. Ózinen keyingi áwladqa ádep-ikramlılıq haqqında jaqsı sóz qaldırdı. Aradan kóp ásir waqıt ótken bolsa da biz onıñ ájayıp miyrasın húrmet penen eske alamız.

XIII-XIV ÁSIRLERDEGI ÁDEBIYAT

XIII ásirde Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqları óz aldına otaw tigip bóline qoymaǵan edi. Shıǵısta qarluqlar, orta bólekte oǵuzlar, arqada qıpshaqlardıń ústemligi basım bolıp, bulardıń bári de bir-biri menen aralasıp, ulıwma «túrkiy» degen bir tildi payda etken. Olardıń qáwimlik birligi tiykarında jasap atırǵan jer sharayatına qaray dialektlik belgileri de bir-birinen pariqlanatuǵın edi.

VI ásirde baslap Orta Aziya hám Qazaqstanda ústemlik etken arab tili, XI ásirge kelip parsı tiliniń ústemligi menen awmasa basladı. Buǵan eń baslı sebep bolǵan hádiyse, Orta Aziyaǵa Iran qáwimleriniń, kelip qonıslasa baslawı, onıń ústine shıǵıs oyanıw dáwiriniń baslawshıları Rudakiy, Omar Hayyam, Ferdawsiy, Saadiy hám Hafız sıyaqlı danıshpan shayırlardıń payda bolıwı, basqa tildegi ádebiyatlardı ısırınqrap, parsı tilindegi ádebiyattıń ústemligin alıp keldi. Bunnan tısqarı, Orta Aziyanı mákanlaǵan xalıqtıń parsı bólegi ózleriniń etnikalıq birligin bekkemlep, ózlerin tájikler dep atay basladı. Al, túrkiy xalıqlarınıń arasınan shıqqan danıshpanlardıń ózleri de óz tili menen qosa arab hám parsı tillerin úyreniwge májbúr boldı. Sonıń ushın da, bul dáwirdeń danıshpanların hátte tiline qarap ta qaysı xalıqtıń wákili ekenligin de ajratıw qıyın. Máselen, Ábiw Rayxan Beruniy, Ábiw Nasır Farabiy ózleri túrkiy xalıqları arasınan shıqqan bolsa da barlıq miynetlerin arab tilinde jazǵan. Parsı-tájik xalqınıń wákili Ábiw Áli ibn Sino haqqında da tap usınday pikirdi aytıw múmkin.

Biraq, solay bolsa da túrkiy tili dıqqatınan shette qalǵan joq. Bul tilde shıǵarma jazǵan ayırım alım hám shayırlar payda bola basladı. Olardan Ataiy hám Sakkakiy dóretpesin kórsetiw múmkin. Biraq, bul shayırlar da túrkiy tilindegi ádebiyattı Áliysher Nawayı dóretpesi sıyaqlı biyik shıǵa kótere alǵan emes.

Al, endi XIII ásir waqıyalarına qaytadan oralatuǵın bolsaq, bul dáwirde Orta Aziya tariyxındaǵı eń músiybetli dáwirlerdi óz ishine aladı. Bul dáwirde Shıǵıs xan Orta Aziyanı pútkilley oıran etken edi.

Bul dáwirde túrk tilles xalıqlardıń uyıtuqsı dep esaplangan úsh oray, birinshisi Túrktan úlkesiniń oraylıq qalaları bolǵan

Otlar hám Sıǵnaq, ekinshisi Xorezm paytaxtı Úrǵenish, Samarqand hám Buxara, úshinshisi Edil-Jayıq úlkesiniń paytaxtı Saray. Shıǵısxan bul úlkelerdin bárinde óz qastın tigip, 1220-jıldan baslap jawlap aldı. Solay etip, bul úlkelerdin bárin óziniń úsh balasına bólip berdi. Túrktan hám Xorezmnen baslap Ural tawlarına shekemgi aralıq úlken ulı Joshıǵa hám Xorasannın bir bólegi Shıǵatayǵa, Jetisuwdan tap Mongolstanǵa shekemgi aralıq Ugedeyge tiyisli boldı.

Qalayda bul soramnın eń úlkeni Joshı ulısı bolıp, bul úlke 1227-jılı Joshı óliminen keyin, onın balası Batıw tusında ádewir ulǵaydı. Batıw Altay tawlarman baslap, Dunay dáryasına shekemgi jerlerdi basıp alıp, óz aymaǵın ádewir keńeytip Altın Orda dep atadı.

Altın Orda mámleketi Batıw, Berke, Móńke-Temir, Tuda-Menke, Tóle-Buqa hám Ózbek xanlar tusında ádewir keńeydi. Biraq, sońın ala feodallar arasında qarama-qarsılıq kúsheyip, Altın Orda mámleketi quladı.

Álbette, mongol basqınshılıǵı ádebiyat penen mádeniyattın rawajlanıwına kerı tásirin tiygizdi. Biraq, bul dáwirdegi ádebiyattın rawajlanıwı birden toqtap qalǵan joq. Mongollar az sanda bolǵanı ushın da bul jerdegi ádebiyat óziniń baǵıtın túrkiy tilinde dawam ete berdi. Hátte, Altın Orda xanlıǵının is qaǵazları, jarlıqlarının ózi de túrkiy tilinde dawam etti.

Bul dáwirde Altın Ordanın paytaxtı Saray qalası bolıp, ol Shıǵıstın kóp ǵana qalaları Úrǵenish, Samarqand, Sıǵnaq, Buxara hám Qıtay, Hind, Arab elleri menen bekkem baylanıs dúzgen. Sol dáwirdin ataqlı arab alımlarının biri Ámiyn ál-Xoli XIII-XIV ásirdegi Altın Ordanın paytaxtı Saray qalası ilim hám mádeniyattın úlken ortalıǵı bolǵanlıǵı haqqında tereń pikir bildiredi. Bul qalanın ózinde sol waqıtları Qutub ad Din ar-Raziy, Sadad Din at-Tafazaniy, Jálelad Din, Xafizad Din al Bazzaviy, Axmet al-Xodjandariy kibi talantlı tilshi, ádebiyatshı hám filosof alımlar jasaǵan.

Al, bul dáwirdin shayırları arasında Sayfı Saraiy, Xorezmiy, Qutub, Dúrbek, Lutfiy, Ataniy, Rabǵuziy hám basqaları óz zamanının eń kórnekleli sóz iyeleriniń biri bolıp jetisti. Olar bizlerge miyras etip qaldırǵan Xorezmiydin «Muhabbatnama» sı Sayfı Saraiy tárepinen túrkiy tiline awdarılǵan «Gúlistan»,

Dürbeğin «Yusup-Zlix»ı, Rabğuziydin «Qıssa-sul ánbiyası» ayırıqsha áhmiyetke iye.

Bulardan tısqarı filolog alımlar tárepinen dóretilgen ayırım ilimiy kitaplar da bar.

QÍPSHAQLAR SÓZLIGI «KODEKS KUMANIKUS»

Orta Aziya xalıqları arasında oğuz-qıpshaq tili ádebiy tildin payda bolıwına tiykar salǵanı sıyaqlı, bul úlkenin xalıqlarının payda bolıwında qıpshaqlardin qáwimlik birliǵi hám qıpshaq tilinin tásirinin úlken bolǵanın da umıtpawımız kerek. Sebebi, XIII ásirdin ózinde-aq túrkiy tilinin eń baslı bólegi bolıp, ol qaraqalpaq hám qazaq tilinin qalıplesiwine tiykarǵı ózek bolıp, sonın menen birlikte ózbek tilinin de eń baslı dialektlerinin biri edi. Bılayınshá qaraǵanda sol waqıttaǵı ádebiy tildin ózi de oğuz-qıpshaq hám qarluq-qıpshaq tilleri tiykarında payda boldı.

Demek, bul dáwir ushın qıpshaq tili hám onın estelikleri ayırıqsha áhmiyetke iye. Óytkeni, qaraqalpaq, qazaq hám ózbeklerdin kópshilik bólegi qıpshaq birlespesinde bolǵan. Sonın ushın da, qıpshaq dáwirinin estelikleri de bul konfederaciyaǵa qatnasqan xalıqlardin ortaǵ mülki bolıp qaladı.

Sol jaǵnan qaraǵanda XIII ásirde qalǵan miyras qıpshaqlar sózligi «Kodeks Kumanikus» úlken áhmiyetke iye.

Bul kitaptın túp nusqası XIII ásirde Gota shrifti menen kóshirilgen bolıp, Veneciyanın Mark áwliye kitapxanasında saqlanbaqta. Onı bul kitapxanaǵa XIV ásirde jasaǵan, atı pútkil dúnyaǵa belgili Italiyanın talantlı shayırı F. Petrarka 1362-jılı sıylıqqa bergeni. Eger de F. Petrarkanın kóp ǵana shıǵıs ellerinde elshi bolıp islegenin esapqa alsaq, oǵan bul kitaptı sol ellerdegi danıshpan doslarının biri sıylıqqa bergeni. Petrarkanın ózi XIV ásirde jasaǵan bolsa da, kitaptın kóshirilgen dáwiri XIII ásir dep uqtırıladi.

«Kodeks Kumanikus» sonnan tórt ásir keyin ǵana batıs ahmlarının qálemine ilindi. XVIII ásirde bul haqqında Leybnic, Datil Kornides, Genrix Klaport hám taǵı basqalar bul qoljazba haqqında ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı.

Venger alımı Geza Kun 1880-jılı «Kodeks kumanikus»tı latin tiline awdarıp, Budapesht qalasında baspadan shıǵardı. Bunnan

keyin bul másele menen kórnekli rus tyurkologı V.V.Radlov shuǵıllandı.

Batıs alımlarınan Karl Grenbek qoljazbanıń tıp nusqasın Kopengagende bastırıp shuǵardı. 1942-jılı ol tap usı kitap tiykarında qıpshaqsha-nemisshe sózlik dúzdi. Rumın alımı Vladimir Drimba tiykarǵı nusqaǵa tayana otırıp, 1937-jılı «Kuman tiliniń sintaksisi» dep atalǵan kitabın jazdı.

Bunnan keyin bul másele menen qazaq, ózbek hám qaraqalpaq alımları keńnen shuǵıllanıp kiyatır. «Kodeks kumanikus»tı izertlewshilerdiń hámmesi de bul miynet negizinen qıpshaq tili tiykarında payda bolǵan házirgi qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, ózbek, tatar, bashqurt, noǵay, qarashay, qumıq, qarayım tilleriniń negizi sıpatında qaraydı.

Bul kitapta sol XII–XIII ásirde jasaǵan ata-babalarımızdıń, aytqan tolǵawları, naqıl-maqalları, ańız hám jumbaqları berilgen. Jumbaqlardıń hátte házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın jumbaqlardan parqı joq.

Mısahı:

Sende, mende joq,
Senger tawda joq,
Otta, tasta joq,
Qıpshaqta joq. (Qustiń súti)
Isher, jer,
Inine kirer. (Pıshıq)

Bul jerde tek eske alatuǵın másele, jumbaqlardıń tıp nusqasında «sende, mende joq» degen sózdiń izindegi «joq» sózi «yoq» dep berilgen. Al, ekinshi jumbaqtaǵı «jer» sózi ornına «yer» – dep berilgen.

Al, bunnan keyingi jumbaqlarda da tap ózimiz balalıq waqıtlardan berli aytıp úyrengen qatarlar ushıraydı. Mısahı:

Tap tap tamızıq,
Tamatuǵın tamızıq,
Kóleńkesi gúmišten,
Kúyetuǵın tamızıq. (Gúbelek).
Uzın aǵash basında,
Ullı bitis bitirdim. (Kesew).
Aq úy, awzı-murnı joq úy. (Máyek).

Jazda jabıwlı toqpaq jatır. (Kirpitiken).

Jazda jabıwlı qayıs jatır. (Jılan).

Erte turdım,

Atıp urdım. (Esik).

Beldewde bes at,

Besewi de qasqa at. (Bes barmaq).

Mine, bul mısallar XIII ásirdegi kitaptan alınıwına qaramastan, házirgi oqıwshılar ushın da heshqanday túsiniqsiz jeri joq. Sózleriniń kópshiligi hátte házirgi orfografiyamızǵa sáykes keledi. Sonıń ushın da, bundaǵı sózlerdiń heshbirowinde jatsınıp qaray almaymız. Yaki bolmasa V. V. Radlov tárepinen dúzilgen sózliklerdi alıp qarayıq. Ondaǵı «A» háribinen baslanatúǵın sózlerdiń, ózi de búgingi sózligimizden heshqanday parqı joq. Mısalı: «azamat», «ayaz», «ayran», «aqsha», «aqmaq», «aqsaq», «ayna», «at», «ayan», «ataw», «ashıw», «ayıl», «ayım» hám taǵı basqa sózler.

Bunıń menen «Kodeks kumanikus»tıń tap búgingi sózimizden heshqanday parqı joq dep qarawǵa bolmaydı. Sózlikte kórsetilgendey-aq: Dúysembi – tushanbe; siysembi – seshanbe; sársenbi – charshambe; piyshembi – panshanbe; juma – ayna; shembi – sabat kúni; ekshembi – yekshambe bolıp jazılǵan.

«Aqsham» sózi «aqsham» bolıp jazılǵanı menen «kesh» sózi «kepe», «tań atqanda» degen sóz «tań sarǵayǵanda», «búrsi kúni» degen «birisi kún» – dep jazılǵan.

Qalay bolǵanda da «Kodeks kumanikus»tıń tili qaraqalpaq tiline júdá jaqın. Al, sózliktiń atı máselesine kelsek, kitaptıń ataması latin tili tiykarında berilip, «Kodeks» – «sózlik», degen maǵananı ańlatıp, «kumanikus» (kumanlar) «qıpshaqlar» degen pikirdi ańlatadı. Sonıń ushın da, bul kitaptıń atı «Qıpshaq tiliniń sózligi» degen sheshimge kelemiz.

XIII ásirde ádebiyat penen birge til ilimi de keń rawajlangan edi. Bul kitap negizinen til ilimine baǵıshlanganı menen onda ádebiy estelik oǵada kóp. Sonlıqtan da, ol til hám ádebiyat ilimi ushın teńdey xızmet atqaradı.

RABǴUZİY HÁM ONÍN «QISSA-SUL RABǴUZİY» KITABÍ

Burxanatdin Rabatıy Nasritdin Rabǵuziy XIV ásirdeń orta gezinde Xorezmde ómir súrgen belgili sóz ustalarınıń biri. Ol

jaslıǵınan ádebiyat, tariyx hám filosofiyaga qızıǵıp, el awzınan kóp ǵana ańız hám qıssalardı jıynap, onı xatqa kóshirip aytıp júrgen. Ol arab tiline jetik bolǵanlıǵı ushın da sol tiptegi kóp kitaplardı oqıp, ondaǵı áwliye hám payǵambarlar haqqındaǵı qıssalar haqqında bir kitap jazıp, bul haqqında óz xalqı menen pikirlespekshi boladı. Sebebi, sol waqıttıń ózinde arab tili «qudaydıń tili» esaplanıp, Quran súreleri hám basqa ráwiyatlar basqa tilge awdarılıw múmkinshiligine iye emes edi.

Rabǵuziy bul ráwiyatlardıń eń xarakterli jerlerin alıp, ózinshe onı ádebiy usılda islep túrkiy tilinde ápiwayı xalıqqa túsinikli bolǵan qıssalar dúrkinin payda etpekshi boldı.

Onıń óz aldına qoyǵan maqseti, eń dáslep adamlardı dúnya hám jaratılıstıń payda bolıwı haqqında tanıstırıw edi. Sońınan jin, shaytan, perishte hám ázireyiller haqqında qıssalar toqıp, «o dúnyamıń» jaqsılıq hám jamanlıq álamatları haqqında pikirler júrgizedi.

Bunnan keyin Áwliye-ánbiya hám payǵambarlar haqqında pikir júrgizip, olardı qudaydıń jerdegi elshileri sıpatında táriyipleydi. Bulardan tisqari jil esabı hám basqa da tariyxıy waqıyalar haqqında pikirler bar. Rabǵuziydıń ózi Xorezmiń Rabatı oǵuz – dep atalǵan awılında tuwılǵan. Sonıń ushın da, bul kitap túrkiy tiliniń oǵuz-qıpsdaq dialekti tiykarında maydangá kelgen. Avtordıń óziniń jazıwına qaraǵanda bul shıǵarma 1311-jılı pitkerilgen. Kitap tómendegishe qatarlar menen baslanadı.

Úsh túgattim bu kitobni, áy eranlar er yuzi,

Bir yil ichra kechti oniq ey, kishi, ez kúzi.

Oy kupordim, uzum uzdim, suzni tuzdim, tunlá men.

Erta turdum hama urdum, emganib tun kunduzi.

Bunıń ózinen-aq kórinip turıptı, Rabǵuziy bul kitaptı úlken ıqlas penen jazǵan. Ózi Rabat úlkesiniń qazısı bolıp islep turǵanda bul kitaptı jazıwdı qolǵa alǵan hám sol jerdiń ámiri Toqbuǵaga sıylıqqa bergén. Rabǵuziy qıssalarınıń XV ásirde kóshirilgen bir nusqası Londongá Britaniya muzeyinde saqlanbaqta. Al, XVI ásirde Xiywada tabılǵan bir nusqa Ózbekstan İlimler akademiyasınıń Ábiw Rayxan Beruniy atındaǵı shıǵistanıw institutında saqlanǵan.

«Qıssa-sul ábiya» 1859–1881-jılları Qazan qalasında birneshe mártebe baspadan shıqtı. Sońınan Tashkent qalasında basıldı.

Rabguziy qıssaları Qazan baspasında «Qıssa-sul ánbiya» dep atalgan bolsa, negizgi nusqalarda «Qıssaiy Rabguziy» dep ataladı. Rabguziy qıssaları negizinen 72 qıssadan ibarat bolıp, bulardıń ishinde úlken hám kishi qıssalar da bar. Máselen, Shiys, Muwsa, Salıx, Yusip haqqındaǵı qıssalar kólemi jaǵınan ádewir bar. Hátte, Yusip haqqındaǵı qıssa bir lirikalıq povest dárejesine kóterilgen.

Qıssalar negizine payǵambarlardı násiyatlaw tiykarında jazılǵan bolıp Muwsa, Nuh, Salıx, Ibrayım, Ísaq, Ismayıl, Yaqıp, Yusip, Lot, Ayub, Dawıt, Sulayman, Iysa, Yunus payǵambarlar hám ánbiyalardıń ómirine baǵıshlangan hikayatlar menen tohp tasqan.

Rabguziy payǵambarlar haqqında gúrriń etiw menen bir qatarda, olardı kisiniń haqın jemeytuǵın hadal hám haqıyqat ushın gúresiwshi adamlar sıpatında da kórsetedi. Máselen, Dawıt payǵambar haqqındaǵı ráwiyatta: «Dawıt patsha kúndiz mámleketti basqarıw menen shuǵıllansa, túnde dáwrish kiyimin kiyip, el gezip, adamlardıń ne menen shuǵıllanatuǵının baqlaytuǵın edi. Ol xalıqtan: Patshaların ádil me? El biylegen hákimleriń xalıqqa zorlıq hám zombılıq jasap atırǵan joq pa? – dep soraydı. Sonda bir adam: Dawıt patshamız jaqsı. Biraq, kisiniń haqın jeydi», – dep aytadı. Bunnan qapa bolǵan Dawıt patshalıqtı tárk etip, qolına balǵa alıp, temirshi usta bolıp ketedi».

Rabguziy hárbir qıssanı jazǵanda onıń qaharmanlarınıń xarakterin sizip kórsetiw ushın turmısta ushıraytuǵın geypara waqıyalardı óz shıǵarmasına qosıp jiberedi. Bul arqalı ol hátte ústem klass wákilleriniń zorlıq-zombılıǵına bolǵan óziniń ayqın kózqarasın da kórsetpekshi boladı. Máselen, tap usı qıssadaǵı bir ráwiyatta: Dawıt patsha óz elindegi bir kisiniń hayalına ashıq bolıp qalıptı. Óz ármanın iske asırıw ushın dárhal ol hayaldıń kúyewin urısqa jiberedi. Tap sol kúni patshanıń aldına arız aytıp eki kisi keledi. Birewi aǵası, birewi inisi eken. Inisi aytadı: Aǵamnıń toqsan toǵız qoyı bar. Sonday bolsa da búgin meniń jalǵız qoyımdı tartıp aldı. Buǵan gázeplengen Dawıt patsha jigittiń aǵasına keyidi:

– Seniń insabıń bar ma, ózi. Ózińniń toqsan toǵız qoyıń bola turıp, inińniń jalǵız qoyın tartıp alǵanın ne? Sonda ol kisi juwap qaytardı.

– Siziń insabıńız bar ma? Ózińizdiń toqsan toǵız hayalıńız bola tura, birewdiń jalǵız hayalın tartıp alǵanıńızdı xalıq bilmey me? – deпти. Sózden jenilgen Dawıt bir barmaǵın tislep alǵan eken.

Qıssada bunday hikayatlar oğada kóp. Olardıń arasında Luqmanı hákim haqqındaǵı hikayat xalıq ańızlarına ádewir jaqın turadı. «Shaqlı Iskender», «Nuh payǵambar» haqqındaǵı ráwiyatlar Ábiw Rayxan Beruniydiń «Estelikler» kitabın eske túsiredi.

Bul qıssada da Nuh payǵambar pútkil tirishilikti topan suwınan qutqarıp qaladı. Kemeni tıshqan teskende, bir jılan úsh búklenip tıǵın boladı. Jılan pútkil dúnyanı apattan qutqarıw ushın eń mazalı qandı sorıp awqatlanıwı kerek eken. Sonıń ushın da, dúnyadaǵı eń mazalı qandı anıqlaw niyetinde Nuh payǵambar peshshe shıbındı jiberedi. Peshshe: eń mazalı qan, adamnıń qanı – dep qarlıǵashqa xabarlaydı. Qarlıǵash: mazalı qan sorıǵan tilifdi bir kóreyin, – dep onıń tilin qırqıp alǵan. Sonıń ushın da, shıbın ses shuǵara almay dızılday beredi eken. Ol payǵambardıń aldına barganda da óz pikirin bayan ete almay dızılday beripti. Qarlıǵash: onıń sóziniń maǵanasın túsindirmekshi bolıp: – ol dúnyadaǵı eń mazalı qan qurbaqanıń qanı dep aytıp tur, – depti. Sol kúnnen baslap jılan qurbaqanı awqat etetuǵın bolǵan.

Bul qıssamnıń syujeti diniy túsinipler tiykarında jazılǵanı menen tiykarında ómir haqıyqatlıǵı ushın gúres jolı seziledi. Nuh payǵambar pútkil dúnyada tirishilikti saqlap qalıw ushın gúresedi. Ol ushan qayıq jasap, barlıq janlı-janıwarlardı jup-juptan jayǵastıradı. Al, tıshqan pútkil tirishilik dúnyasına satqınlıq jasadı.

Solay bolsa da dúnyadaǵı eń jawız maqluq jılan dúnyanı apattan qutqarıp qalıw ushın járdem beredi. Rabǵuziy bul pikiri menen hárqanday jaman haywan hám adamlarda da jawızlıq háreket penen birge jaqsılıqtıń da álamatı bar dep aytpaqshı. Hátte, musulman dininiń eń baslı kitabı hidayanıń ózinde:

Sháriǵat áyleseń óltir jılandı,

Marifat áyleseń qıynama jandı, – dep aytqan.

Demek, solay eken, musulman sháriyatı boyınsha jılan óltiriliwi kerek. Biraq, olay deyin desek, Rabǵuziydiń ózi jılan obrazın eń aqıllı hám parasatlı obraz dárejesine kótergen.

Tuwrı, ekinshi bir qıssada jılan unamsız qaharman sıpatında súwretlenedi. Bul qıssada Qızır Aliqıssalam bir órtengen toǵaydıń arasında athı shawıp baratırıp, jandı atırǵan aǵashtıń shaqasına oratılıp ólim halında qalǵan bir jılanǵa reyimi keledi hám onı at dorbasına salıp, ólimnen qutqaradı. Biraq, jılan Qızır

Aliqissalamğa jamanlıq etedi. Onı shağıp, qanın sorımaqshı ekenligin aytadı. Biraq, Qızır ata buğan kónbeydi. Bul mäseleni tınıshlıq joli menen shesheyik. Úsh gúwa tabayıq. Eger úshewi de seniñ pikirini maqullasa, onda men razıman, – deydi. Buğan jılan kelisedi.

Birinschi gúwa terek bolıp, onnan; – Jaqsılıqqa jaqsılıq bar ma? – dep soranadı. Oğan terek: – Joq, – dep juwap qaytaradı. Sebebi, ómirimshe men adamlarğa jaqsılıq etip kiyatırman. Jaz boyı meniñ sayamda otırıp dem aladı. Al qıs bolsa, birew balta sap, birew bel sap ushın kerek, – dep meni qırqıp azap beredi. Jaqsılıqqa jaqsılıq joq, – deydi. Ekinshi gúwa sıyr bolıp, oğan da tap usınday soraw beriledi. – Jaqsılıqqa jaqsılıq joq, – dep juwap qaytaradı sıyr. Men ómirimshe adamlardı óz sútimdi berip bağaman. Endi mine qartayğan shağımda sallaqxanağa alıp ketip baratır, – deydi.

Úshinshi gúwa joldan ótip baratırğan bir pıshıq bolıp, ol hiylekerlik jolın qollaydı. Soraw berilgennen baslap-aq mäseleniñ ne haqqında ketip baratırğanlıgın sezip:

– Hey jılan, bul qurttay dorbağa qalay sıydıñ? – dep soraydı. Sol waqıtta jılan dorbadan shıgıp jáne dorbağa kirmekshi boladı. Pıshıq shaqqanlıq penen shapshıp, onıñ basın julıp aladı.

– Jaqsılıqqa jamanlıq penen juwap beretuğın maqluqtıñ sıbağası usı, – deydi. Qızır Aliqissalam pıshıqtı jaqsı kórip qalıp arqasınan bir sıypağan eken. Pıshıqlar sol künnen baslap heshqanday arqasınan jıgılmaytuğın bolıptı.

Pıshıqtıñ arqasınan jıgılmaytuğın ras. Biraq, bul Qızır Aliqissalam waqıyasına baylanış ma? Ya basqa bir sırı bar ma? Bul jağı belgisiz. Bunnan tisqari pıshıqtıñ sol adamzat tirishiligine satqınlıq jasağan tıshqan menen awqatlanıwı da adamlardı oylandıradı.

«Qissa-sul ánbiya»da súwretlengen Anuq degen bir alıp adam. Xorezm mifologiyasındağı bir qoh menen balıq tutup, künge keptirip jeytuğın Xubbi obrazına ádewir jaqın. Onıñ eki ayadıñın arasınıñ ózi bir künshilik joq. Dúnyanı topan suwı basıp ketkende de onıñ dizesine ǵana kelgen.

Qullası, Rabguziydiñ qıssaların kópshiligi shıǵıs xalıqlarınıñ mifologiyasınan syujetleri menen pútkilley aralasıp ketken. Bunıñ bas qaharmanları payǵambarlar bolwına qaramastan, oğan erte dáwir adamlarınıñ jaqsılıq hám jamanlıq ushıp gúresleri, ózleri jasap turǵan dúnya haqqındağı túsinipleri de aralasıp ketken.

Sonın ushın bul qıssalardıń syujetlik táreplerine de itibar berıńkirep, paydalı táreplerin úyreniwimiz kerek.

* * *

Túrkiy xalıqlarına ortaқ bolǵan ádebiyat tap usı jerge kelgende óz ara ajralǵanday seziledi. Sebebi, XIV ásirde baslap Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlarınıń óz ara bóliniwleri baslaǵan. Biraq ta, bul bóliniw procesiniń ózi de XIV–XVI ásir aralıǵın óz ishine alǵan.

Sonın ishinde basqa xalıqlardan kóre ádewir erte rawajlanǵan hám óziniń jazba ádebiyatın saqlap qala qalǵan ózbekler ekenligin tán ahlwǵa tuwra keledi. Olar ózleriniń xalıqlıq birligin saqlap qalıw menen birlikte Orta Aziyadaǵı túrkiy ádebiy tildin rawajlanıwına da tiykar saldı.

Buǵan eń baslı sebep XIV ásirde baslap ózbekler mámleketiniń rawajlanıwı Samarqand, Buxara, Úrgenish sıyaqlı iri ilim hám mádeniyat oraylarına iye bolıwı edi. Bul dáwirde Áliysher Nawayı, Ulǵbek, Babur sıyaqlı danıshpanlardıń payda bolıwı pútkil ózbek xalqınıń dańqın dúnyaǵa jaydı. Oǵuz, qıpshaq hám qarluq dialektleriniń qosılıspası tiykarında ádebiy til maydanǵa keldi. Biraq ta, tariyxtan sol jaǵday ayan, XIV ásirde baslap, Orta Aziya hám Qıpshaq dalasında jasap atırǵan barlıq xalıqlar da óziniń házirgi xalıq ataması menen atanǵan emes. Bul dáwirde ózinde de noǵaylılar sońınan ózbekler dep atalǵan birlespelerdin bolǵanlıǵın aytadı. Eger sol dáwirde tariyxshısı Ruzbaxan Ispaxaniydiń pikirine dıqqat awdarsaq: «XIV ásirdegi Ózbek birlespesiniń ózi de dúnyada belgili úsh xalıqtı payda etti. 1) ózbekler, 2) qazaqlar, 3) qaraqalpaqlar».

Demek, bul dáwirde qazaq ta, qaraqalpaq ta ózbek birlespesiniń quramında bolǵan. Sońın ala XV ásirde qazaqlar, XVI ásirde qaraqalpaqlar bul birlespeden óz aldına xalıq sıpatında ajralıp shıqqan.

Qalayda túrk tilles xalıqlardıń eń úlken quramı Noǵaylı birlespesi boldı. Tap sol XIV ásirde ózinde-aq bunıń soramında ózbekler, qazaqlar, qaraqalpaqlar, tatar, bashqurt hám Kavkazdin ayırım túrk tilles xalıqlarınıń bolǵanlıǵı belgili. Onıń orayı Jayıq dáryasınıń boyındaǵı Saray qalası. Astraxan xanlıǵı da buǵan baǵınıshlı boldı.

Ekinshi oray Sıgnaq, Otırar, Yassi, Ózgen qalaların ózine jámlegen Túrkstan úlkesi, úshinshi oray Xorezminńıń paytaxtı Úrgenish, tórtinshi oray Shaxrisabz, Buxara, Samarqand, besinshi oray Fergana alabı. Noǵaylı birlespesine tiykar salǵan Saray hám Astraxan, Túrkstan hám Xorezm úlkesi menen jaqınnan qarım-qatnasta boldı. Bul úlkelerdiń bári Joshu urpaqlarına qaraytuǵın bolǵanı ushın da, ol jerlerdiń xan hám hákimleriniń ózleri de Saray tárepinen belgilendi. Sonıń ushın, bul úkelerge ámirler belgilengende de ózleri menen birge xalıq, úyir-úyir mal, áskerler bir úlkeden ekinshi úlkege kóship júrgen. Usınday sebepler menen XIV ásirdiń ózinde Edil hám Jayıq boyında ózbekler, qaraqalpaqlar hám qazaqlar, sonday-aq Túrkstan hám Xorezmde qazaq hám qaraqalpaqlardıń úlken bir bólekleri payda bola basladı. Noǵaydıń aqlıǵı Toxtamıstıń Túrkstan úlkesin sorap turǵan waǵında da óz aǵayını bolǵan Edige onıń menen kelispey, óz qaramaǵındaǵı xalıqtı Xorezmge Quthǵ Temir qaramaǵın kóshirgenligin bilemiz.

Usınday bir waqıtta Shaxrisabzden shıǵıp bas kótergen Ámir Temir barlıq hákimiyattı óz qolına aldı. Ózbekstanda iri mámleket payda boldı. Bul mámlekettiń basım kópshiligi ózbekler edi. Bunıń soramına sol waqıtta endi ǵana xalıq bolıp qalıpsıq kiyatırǵan qazaq hám qaraqalpaqlar da kirdi. Ruzbaxan Ispaxaniy «ózbek birlespesi úsh xalıqtı payda etti» – dep aytqanda usı tariyxıy haqıyqattı názerde tutıp otır. Solay etip, qazaq hám qaraqalpaqlar Astraxan, Sıgnaq hám Úrgenish átirapında úsh bólekke bölindi. Biraq, bulardıń tiykarǵı ordası Sarayshıq átirapındaǵı Noǵaylı birlespesinde edi. Sońınan XV ásirde Jánibek xan qazaqlardı izine ertip, óz xanlıǵın dúzdi. Edil, Jayıқтаǵı kóshpeli ózbeklerdiń sárdarı Shaybanıy xan XVI ásirde Noǵaylı ordadan taslap, shıǵıstaǵı Temuriylarǵa qarsı hújim jasap, Sıgnaq, Samarqand, Buxara, keyinirek pútkil Ózbekstan jerin baǵındırǵanlıǵın kóremiz. Sol kúnnen baslap ózbek jerinde Temuriylar dinastiyası qulap, Shaybanıylar dinastiyası hákimlik etti.

Noǵaylılar birlespesiniń sońǵı miyrasxarı qaraqalpaqlar XVI ásirdiń sońǵı gezine shekem noǵaylılar degen at penen Edil hám Jayıq boylarında jasap, sońınan Sıgnaq hám Úrgenishte jasap atırǵan óz tuwısqanlarına kelip qosıldı.

Al, endi sol XIV–XV ásir ádebiyatı haqqında sóz bolǵanda ózlerin qaraqalpaq dep atamaǵan bolsa da, ata-babalarımızdıń

basıp ótken tariyxıy jolı menen júrgen talay shayırlardıń dóretpeleri kózge túsedı. Bul Sırdárya boyında jasap, «Muhabbatnama» dep atalǵan ájayıp shıǵarma jazǵan Xorezmiy Edil hám Jayıq dáryalarında jasap, ájayıp shıǵıs dástanların xalqımız arasına tarqatqan Qutub penen Dúrbek. Bul shayırlardıń shıǵarmalarınıń tili de qıpsdaq dialektinde jazılǵan bolıp, qaraqalpaq tiline ádewir jaqın. Sonın ushın da, biz qaraqalpaq oqıwshıların bul húrmetli shayırlar miyrası menen tanıstırıwdı maqul kórdik.

XORAZMIY HÁM ONÍŃ «MUHABBATNAMA» DÁSTANÍ

Altın Orda dáwiriniń eń kózge kóringen sóz sheberleriniń biri Xorazmiy XIV ásirdeń orta gezlerinde jasaǵan bolıp, onıń bizge «Muhabbatnama» dástanı miyras bolıp qalǵan. Shayırdıń qay jerde tuwılǵanı bizge málim emes. Onıń óz atın Xorazmiy dep atawına qaraǵanda xorezmi bolıwı kerek. Biraq ta, onıń jazǵan shıǵarmalarına qaraǵanda óziniń Sırdáryanıń tómengi aǵımında jasaǵanlıǵı málim boladı. Sebebi, ol Altın Orda xanı Jánibektıń tusında ómir súrgen bolıp, óziniń belgili shıǵarması «Muhabbatnama»nı sol Sır boyındaǵı Qońırat ulsınıń ámiri Muhammed Xojabekke baǵıshlaydı. Dástan 1353-jılı jazılǵan bolıp, onıń eki nusqası házir Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanadı. Qoljazba bunnan keyin de 1432-jılı uyǵır háribi menen kóshirilgen. Al, arab háribi menen jazılǵan variantı 1509-jılı jáne qaytadan kóshirilgenligi málim boldı.

«Muhabbatnama»nı dáslepki izertlewshiler A.N.Samoylovich, A.M.Sherbak, Ámir Nadjib hám Natan Mallaevlar bolsa, sońınan S.Qasimov, B.Valixojaev hám Alma Qırawbaevalardıń jumıs alıp barǵanlıǵı málim.

Dástan 473 báyitten ibarat bolıp, bulardan 156 báyit parsı tilinde jazılǵan. Soǵan qarap otırıp, avtor arab hám parsı tillerin de jetik bilgen, degen sheshimge kelemiz. Bulardan 317 báyit shıǵatay tilinde jazılǵan bolıp, túrkiy tiliniń oǵuz-qıpsdaq dialektlerine sáykes keledi.

«Muhabbatnama» – shın mánisindegi ashıqlıq dástan. Bunda avtor haqıyqıy ashıqlıq obrazǵa kiredi. Ol waqıyanı sırttan baqlawshı emes, bálki ishine kirip baradı. Sonıń ushın da, hárbir báyit oqıǵan adamda úlken tásir qaldıradı.

Dástan Altın Orda húkimdarlarımın biri Muhammed Xojabekke arnaladı. Shıǵarmanın bas beti de tap usı waqıyalardan baslangan.

Mısalı:

Tún aqsham kim kórundi báyrám ayı,
Muxammed Xoja-bek davlát humayı.
Buyurdı órga shadırvan uruldı,
Qádáh kelturdılar májlis quruldı.
Xusáyni párdasi úzrá tuzub saz.
Muǵanni bu ǵazalni qıldı aǵaz.
Tabassum qıldı aydı áy faláni,
Kelturgul bizga layıq ármuǵanı.
Tilarmin kim bizniń til birla payda,
Kitabi áylasań bu qısh qatımda.
Qabul qıldım, yir óptim, aydım, áy shax
Ishkiń totıradı dávlát li dárgax.

Awdarması:

Túndi jaqtı etiw pálektiń isi.
Muhammed Xojabek dáwlettiń qusı.
Biyikke jipekten shatır qurıldı,
Qadaq kóterilip, májilis qurıldı.
Saz ásbapqa ástan salıp názerin,
Qosıqshı aytpaqshı boldı ǵázzelin.
Sonda ornınan turıp Muhammed Xojabek,
Aytı: shayır poemańdı basla – dep.
Tilegim sol, tez jaz, biraq qısına,
Tayar bolǵay usı jıldıń qısında.
Dedim: qosıq jazıw shayır ushın taxt.
Sizdey shaxqa arnaw men ushın baxıt.

Bunnan kórinip turıptı, Muhammed Xojabek oǵan bul ájayıp dástandı jazıp shıǵıwdı buyırǵan. Dástannıń teması hám syujeti haqqındaǵı gózzal oylar shayırdıń ózinde payda boldı ma, yaki Muhammed Xojabek aytıp bergeni be, qullası belgisiz. Biraq, ne degen menen muhabbat haqqında úlken tásirleniwshilik bar. Bul oylardıń rawajlanıwına Muhammed Xojabektiń tásiiri bolıwı da múmkin. Xorazmiy bul kisini júdá ádepli, xalıqqa qayır-saqawatı kóp bolǵan danalar danası sıpatında súwretleydi. Mısalı:

Zehi arslan irák – Qońırat urıǵı,
Kichik yashdin uluǵlardıń ulıǵı,
Sáadat mádáni iqbol ganji,

Muxammed Xojabek alám kuvanji.
Oza jansız tán erdi mulki seksiz,
Shaxishax Janibek xangá etkensiz.

Awdarması:

Qoñıratıñ áy aybatlı arıslanı,
Men hesh tán almadım sizden basqanı,
Seniñ quwanışını kewlimniñ tawı,
Muhammed Xojabek – ómir arqawı.
Xalıqtı toydırğan bektiñ birisi,
Ataqlı shax Jánibektiñ inisi.

Kitapta bunnan keyingi sózlerdiñ hámmesi de muhabbat haqqında baradı. Shayır muhabbat haqqında sonday bir sózlerdi tawıp aytadı. Bulardı oqıp otırıp Xorazmiydi muhabbattıñ qádir-qımbatına jetken bir adam sıpatında da tanıw múmkin. Mısalı:

İki yaktu gavhár alámğa bergán,
Muhabbat ganjnini adamğa bergán.
Xáva uzra berur shunqarğa kuni
Tolın aydek qılur bir qatra suni.
Anıñ kim ál iynında meñ yarattı,
Boyı birlá sagını teq yarattı.

Awdarması:

Dúnya ay-kúnge eter qanaat,
Adamzat múlkiniñ taji muhabbat.
Elesleter misli aspanda quwdı,
Tolğan ayday eter bir tamshı suwdı.
Gózzaldıñ júzine bir meñ jarattı,
Boyın shashı menen teñ jarattı.

Xorazmiy bir talanlı súwretshı sıyaqlı gózzal qızdıñ kelbetin súwretley baslaydı. Bul súwretlew ózinshe tán bolğan boyaw, belgiler arqalı berilip, biziñ kóz aldımızda XIV ásirdiñ eñ gózzal qızlarınıñ biri payda boladı. Endi hárqanday adam bul gózzaldıñ aldında tutqın bolıp qaladı. Bul ápiwayı túrdegi súwretlew emes, bálki shayırdıñ muhabbat haqqındağı júrek dártleri menen ulasadı. «Muhabbatnama» haqıyqıy ıshqı dástanı bolıp, ondağı ashıq óz yarına opadar qızdıñ gózzallıq sıyıqlarınan ruwxlanadı, oğan máñgi ashıq bolıp ıshqında janadı.

Muhabbat sonıfday bir qamal, onı hárqanday kúsh buzıp óte almaydı, ol taw sıyaqlı biyik, teñiz sıyaqlı qáhárli. Bunı qúdiretli

patsha da, esapsız ásker de baǵındıra almaydı. Onı baǵındıratuǵın kúsh tek ǵana júrek.

Xorezmiy haqıyqıy muhabbat hám gózzallıqqa tolı ómir ózi jasap turǵan dáwir, – dep túsindirnekshi boladı. Sebebi, ol ashıq, bolıp qalǵan qız «o dúnya» perishtelerinen de gózzalıraq. Bul haqqında ol «Muhabbatnama» da jazadı:

Sagın, bir tarıná mıń hur yetmas,
Yuzıqın, nurıná mıń nur yetmas.
Áger bersá suyurǵab haq táala,
Kerákmas sensizin firdávsi ála.
Kishiniq sensizki ná janı bolsun,
Anindek umrunin, ná sanı bolsun.

Awdarması:

Shashınıń bir talına mıń húr jetpes.
Júzińnin, bir qalına mıń nur jetpes.
Alla jazmısh etmiş, gózzaldıń biri,
Maǵan kerek emes hesh ózge peri.
Sen joq jerde jigitlerdiń janı joq,
Sen joq jerde bul dúnyanıń sáni joq.

«Muhabbatnama» negizinen jigit tilinde jazılǵan bolıp, onıń tiykarında jigittin qızǵa jazǵan II xatı berilgen. Biraq ta, qızdıń jigitke jazǵan juwap xatı berilmeydi. Sonıń ushın da, bul dástan hayal-qızlar gózzallıǵınıń sırların ashıp kórsetiwge qaratılǵan.

Dástannıń syujeti shıǵıs liro-epikasınıń motiflerine tán bolıp, ayta qalarlıqtay mazmunh waqıyalar da joq. Kóbirek lirikalıq qaharmannıń muhabbat haqqındaǵı pikirleri bayan etiledi.

Bul bayanlama kem-kemnen jigittiń qızǵa jazǵan xatına aylana baslaydı. Al, jigit shıń ıqlas penen qızdıń portretin sızıp kórsete baslaydı. Rasın aytqanda, bul bir sóz benen sızılǵan súwret, haqıyqıy adamzat gózzallıǵınıń belgisi bolıp seziledi. Máselen, ol qız portreti haqqında ayta kelip:

Oymaq awzın ashsa sheshek shashılar.
Bunı sezip, gúl baqshalar ashılar.
Seniń jılwan ólikke jan endirer,
Seniń kúlkin hátte aydı sóndirer.
Sen sóylegen waqta tilleriń sheker.
Quw aǵash kógerer sóyleseń eger...

Bul pikirde ayqın kórinip turǵanday-aq, hayal-qızlardıń unamlılıq kelbetin jaqsı sezgen. Biraq, ol usınshama gózzallıqtıń bári ózine baǵınıshlı dep esaplaydı. Muhabbat – bul erkin sezim. Sonıń ushın da, usınshama sulıwlıqqa iye bolǵan bul gózzal kimgе nesip etiwinin ózi de belgisiz. Jigitlerdiń júregin jandırıp turǵan bir kúyik. Xorazmiy máseleniń bul jaǵın da jasırmaydı hám:

Meni óltirdi saǵan bolǵan muhabbat,
Dúnyanı tárk ettim, mende joq taqat.
Misli bir shóldegi sulıw kiyikseń.
Seni oylasam kózlerime kúyikseń.

– dep pútkil dúnyaǵa jar saladı.

Dástanda bul lirikalıq qaharmannıń atı da berilmeydi. Ol kim? Bul jaǵı da belgisiz. Biraq, sol jeri anıq, Xorazmiy onı basqa qızlar qatarı kúnde kórip te júrgen. Ol misli bir aspandaǵı ay kibi kórinip, shayır júregine úlken qozǵaw salǵan. Biraq, shayır kópshilik aldında onıń atın aytıp, sır bildiriwden de qorqadı. Soǵan qaraǵanda bul qız hákim yaki xan qızı bolıwı da múmkin. Usınday sebepler menen bul muhabbat shayırdan bólegirek halında súwretlenedi. Mısalı:

Qashıń káman, boyın sárwi, belin qıl,
Opa qılǵan jigitlerge opa qıl.

Shayır muhabbat jolında hámmeniń bir qıylı emesligin de sezedi. Biraq, gózzallıqtıń ózi onı qádirlewshi adamına tiyisli ekenligin de umıtpaydı. Yaǵnıy, hárqanday adam da gáwhar tas qádirine jete bermeydi. Sonıń ushın da, gáwhardıń ózi de ózin qádirlewshi adamına nesip etiwı kerek. Bul pikirler tómendegishe qosıq qatarlarında berilgen:

Gáwhardıń qádirin bilmeydi nadan,
Sol ushın hár qıylı boladı adam.

Biraq, muhabbat dárti onı qıynaydı. Bul jolda ol hátte Platongá qaraǵanda da kóbirek azap shekkenligin aytadı.

Xorazmiydiń jasaǵan zamanı insan muhabbatın tereń qásterlegen emes. Bul feodallıq dáwir bolıp kimniń mań-dúnyası kóp bolsa sol baxıtlı bolıp, qızlardıń ishki dúnyası menen sanaspay, olardıń jas ayırmashılıqlarına da qaramay hayallıqqa alıw dástúrge aylanǵan

edi. Shayır bul dástanda jas jigittiń ishki dártleri tiykarında adamlardaǵı muhabbat sezimlerin ashıp beriwge urınǵan. Sonıń ushın da, bul shıǵarma orta ásirdiń naǵız ishqi dástanı edi.

NÁZIYREGÓYLIK ÁDEBIYAT

XVI ásirdegi túrkiy xalıqlar ádebiyatında náziyregóyshilik ádebiyatı boldı. Solay eken náziyregóyshilik degen ne? Náziyregóyshilik – bir sóz benen aytqanda eliklew. Bir úlken shıǵarmadan tásirlenip, sol shıǵarmanıń teması tiykarında ekinshi bir shıǵarma jazıw. Máselen, shıǵıs ellerinde «Xamsa» (beslik) kitabın jazıw sonshama dástúrge aylanıp ketken. Hátte, Xamsanı jazıw jolında eliwden aslam shayırlar qatnasqan. Bulardan tek túrt shayıır – Nizamiy Ganjaviy, Xısrav Dexleviy, Ábduraxman Jámiy hám Áliysher Nawayı ǵana xamsashılıktrń shıńına kóterilgen. Olardıń da hár qaysısı hár eldiń shayırları edi. Nizamiy Ganjaviy – ázerbayjan, Xısrav Dexleviy – hind, Ábdiraxman Jámiy – tájik, Áliysher Nawayı – ózbek. Áliysher Nawayıdan basqasınıń bári de óz shıǵarmaların parsı tilinde jazǵan.

Bul ájayıp shayırlardan miyras bolıp qalǵay xamsalar tek teması jaǵnan emes, bálki syujeti jaǵnan da usas. Máselen, «Láyli Májnún», «Iskendernama» haqqındaǵı kitap hár birewinde bar. Ayırımları «Xısrav hám Shiyrin» dep at qoyǵan bolsa, geyparaları «Farhad hám Shiyrin», «Jeti gózzal» kitabı ayırımlarında «Segiz sayara». Al, Xamsanıń birishi kitabı «Sırlar ǵáziynesi» de tap sonday. Buǵan qarap otırıp, shayırlar bir-birinen kóshirgen yaki bolmasa awdarıp alǵan dep te qarap bolmaydı. Sebebi, olardıń bul temaǵa qatnasınıń ózi hár qıylı. Kórkemlik ózgeshelik, kólem jaǵnan ádewir parıqlanadı. Bir tildegi ádebiyattaǵı náziyregóyshiliktrń ornı óz aldına. Al, basqa tillerden túrkiy tiline alıp kelgen náziyregóyshilik, bay ádebiyattıń úlken tájiriybelerin óz xalqına tanıstırıw ushın islengen úlken miynet–dep qarawǵa boladı. Hátte, bul jolda óziniń ustazlarınan da ozıp ketkenler kóp. Máselen, Áliysher Nawayı óz shıǵarmasınıń túrkiy tilinde jazǵan bolsa da óz ustazlarınan ozıp ketti.

Tap usınday dástúr XIV ásirdegi túrk tilles ádebiyatta oǵada kóp ushırasadı. Máselen, Haydar Xorazmiy, Nizamiy Ganjaviydiń «Xamsa»sınan tásirlenip, óziniń «Sırlar ǵáziynesi» shıǵarmasınıń jazǵan bolsa, Qutub shayıır tap sol «Xamsa»nıń

«Xısrav hám Shiyrin» kitabınan tásirlenip «Xısrav hám Shiyrin» dástanın jazdı.

Usı ásirdeń kórnekli shayırlarınan Sayfı Sarayı XIII ásirdegi parsi-tájik shayırı Ábdiraxman Saadiydeń «Gúlistan» shıǵarmasınıan tásirlenip «Gulistan bit-türk» «Túrkiy tilindegi Gúlistan»dı jazdı.

«Gúlistan» bilayınsha qaraǵanda parsi tilinen awdarma sıyaqlı bolıp kórinedi. Biraq, bul awdarma da emes, negizinen alǵanda náziyregóyshilik tiykarında payda bolǵan shıǵarmalar qatarında qarawǵa boladı.

Solay etip, XIV ásirde jasaǵan túrkiy xalıqları óz tilinde dúnyanın eń kórnekli shıǵarmaları menen tanıs boldı.

XII ásirde túrkiy tilindegi ádebiyat óz qáddin tiklep kiyatırǵan bolsa da bul dáwirde shıǵıstıń kópshilik danışpanları ózleriniń qaysı xalıqtıń wákili bolıwına qaramastan arab hám parsi tillerin de shıǵarmalar jazdı. Solardıń biri XII ásirde jasaǵan kórnekli ázerbayjan shayırı Nizamiy Ganjaviy edi. Ol óz shıǵarmaların negizinen parsi tilinde jazǵan. XIV ásirge kelip, onıń ájayıp poeziyasınan ilhamlanıp, náziyregóyshilik usılındaǵı kórkem shıǵarmalar jazıp, Xorezm, Qıpshaq dalası hám Edil boyı ellerine keńinen tarqalıp ketken shayırlar Qutub penen Sayfı Sarayı edi. Áliysher Nawayı sońınan ózbek ádebiy tiline tiykar saldı.

QUTUB

XIV ásirde jasaǵan Qutub shayırdıń tuwılǵan jılı málim emes. Ómirbayanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar oǵada az. Onıń jushq shaǵı Sıǵnaq qalasında ótip, sońınan Saray qalasına kóship barǵan. Qartayǵan shaǵında Baǵdatqa barıp hám sol jaqta qaytı bolǵanlıǵı ayıladı. Arab hám parsi tillerin jaqsı bilgen. Sol dáwirde jasaǵan Shıǵıs klassiklerin óziniń ustazı dep tanıydı.

Túrkiy tilinde úlken bir shıǵarma jazıwdı óz aldına maqset etip qoyǵan. Bul shıǵarmanıń arqawı sıpatında sol waqıtta shıǵıs ellerine kóbirek tarqalıp ketken «Xısrav hám Shiyrin» poemasını negiz etip aladı. Bul dástan sol waqıtları kórnekli Ázerbayjan shayırı Nizamiy Ganjaviydeń «Xamsa»sı arqalı kóp ellerge belgili edi. Qutub parsi tilindegi bul shıǵarmanı túrkiy tiline awdardı ma, ya onnan tásirlenip ózinshe bir dástan jazdı ma? Ol jaǵı belgisiz. Áytewir bul dástandı izertlegen alımlar

eki túrli pikirge keledi. E.A.Bertels: «Qutub «Xısrav hám Shiyrin»di Nizamiy Ganjaviydiń «Xamsa»sınan túrkiy tiline awdardı», – dep aytsa, polyak izertlewshisi A. Zayonchkovskiy: «Qutubtıń «Xısrav hám Shiyri»niń Nizamiy dóretken dástanan ádewir ózgesheligi bar», – degen pikirge keledi. Rasında da, Qutub dástandı sóz be sóz awdarǵan emes. Dástanıń mazmunı bir-birine sáykes kelgeni menen olar arasında syujetlik baylanıs hám kóleminde ádewir ózgeris bar. Soǵan qaray otırıp, náziyregóylik ádebiyattıń úlgisi sıpatında qarawǵa boladı.

Qutubtıń «Xısrav hám Shiyri» 1341–1342-jıllar arasında jazılıp Altın Ordanıń xanı Tınıbek hám onıń zayıbı xansha Máliike Xatunga baǵıshlangan. Nizamiydiń dástanı 7000 báyit boldı, Qutubta 4740 báyit. Dástan qıpshaq tiliniń estelikleriniń biri bolıp, bul haqqında A.N.Samoylovich, Ámir Nadjib, A.Sherbak hám Á. R. Tenishevlar ilimiy izertlew jumısların alıp bargan. Endi «Xısrav hám Shiyrin»niń mazmunına kelsek:

«Iran elinde belgili bir ǵarrı patsha jasap, onıń ádepli, ilimli hám suhw Xısrav degen jalǵız ulı bolptı. Xısrav óz átirapına bilimli ahımlar, shayırlar hám súwretshilerdi jıynap sáwbet quradı eken. Bulardıń arasında Xısrawdıń oǵada talantlı Shapur degen bir súwretshi dostı da bolǵan. Shapur jashǵınan kóp ellerge sayaxat jasap, dúnya jańalıqların biledi eken. Sonday sayaxatlarınıń birinde ol armıyan patshası Mehribanıw hám onıń gózzal jiyeni Shiyrin haqqındaǵı hikayattı aytıp beredi. Solay etip, Xısrav Shiyringe sırtınan ashıq bolıp qaladı. Shapurǵa óziniń altın júzigin inam etip, óz dostı arqah Shiyringe sálem jollaydı. Shapur Xısrawdıń súwretin sıızıp, Shiyrińniń baǵına aparıp qoyadı. Shiyrin bul súwretti kórip, ashıǵıw biyqarar bolıp qaladı. Shapur ózin Xısrawdıń elshisi sıpatında tanııp, onıń sálemnamasın usınadı. Bunnan keyin ekewi de bir-birin jaqsı kórip, eki eldiń shegarasında diydarlasadı. Biraq, bul jerge Xısrawdıń ákesiniń qaytıw bolǵanlıǵı haqqında suwıq xabar kelip jetedi. Bunnan keyin Xısrav óz eline qaytıadı. Biraq, saray ámeldarları bas biriktirip taxttı basıp aladı.

Óz elinen hám taxttan ayırılǵan Xısrav ne qıların bilmei Shiyrińniń aldına keledi. Oǵan qosılmaqshı ekenligi haqqındaǵı pikirin aytadı. Biraq, Shiyrin buǵan kónbeydi.

– Xalıq muhabbatı hárqanday muhabbattan ústin bolmaǵa lazım. Ózińniń jeke mápińdi oyiap xalıqtı qanxorlar qolına tapsırıw ádepten emes. Sen qalay bolmasın óz taxtıńdı iyelewıń kerek, – degen tilekti ortaǵa qoyadı.

Ilajsız qalğan Xısrav Rum (Vizantiya) patshalıǵınan járdem soraydı. Patsha óz qızı Máryamdı Xısravǵa uzatıw jolı menen onıń Iran taxtıń iyelewine járdem beretuǵınlıǵın bildiredi. Solay etip, Xısrav Máryamǵa úylenip, atasınıń patshalıǵın iyeleydi. Biraq, Shiyringe ashıq bolǵan Xısrav eki otırıń ortasında qaladı. Ol óz patshalıǵına da iyelik etiw hám súygen qızına qosılıw jolların da oylaydı. Biraq, retin taba almaydı.

Sonıń aralıǵında Mehribanıw qaytıp bolıp, onıń ornına Shiyrin patsha boladı. Shiyrin ádillik penen el basqarıp, óz mámleketin güllentedi.

Shiyrin Farhad degen batur jigitti shaqırtıp alıp, tawdan dáryalar qazdıradı, qalalar qurǵızadı. Eldi abat etedi. Solay etip, Farhadtıń ózi Shiyringe ashıq bolıp qaladı. Bunı sezip qalǵan Xısrav endi Farhadtan qutılıw jolların oylaydı hám oǵan sen Bexstun tawınıń ortasınan jol sal. Sonda ǵana Shiyrin seniki boladı, – dep aytadı.

Farhad Bexstun tawınıń ústinen jol saladı.

Buǵan qáhári kelgen Xısrav endi basqa hiylekerdi oylap tabadı. Onıń aldına jalımaız kempirdi jiberip «Shiyrin óldi» degen xabardı jetkizedi. Buǵan isengen Farhad ózin tawdan taslap óledi. Bul arada Máryam qaytıp boladı. Xısrav jáne Shiyrinniń qolın soraydı. Biraq, Shiyrin:

– Patshalardıń eń baslı isi ashıqlıq emes, dáslep óz elin abat etiw, – dep túsindiridi. Sonıń ushın da, ashıqlıqqa asıqpa – degen pikirdi bildiredi.

Xısrav endi óz elin abat etiwge kirisedi. Sonıń arasında óz ulı Sheruya ákesine qastıyanlıq etip Xısravdı óltiredi hám ógey unası esaplanǵan Shiyrinniń qolın soraydı.

– Eger aytqanımdı qılmasañ áskerdiń járdeminde kúsh penen tartıp alaman, – dep qorqıtadı. Buǵan arı kelgen Shiyrin Xısravdıń qábiri basına barıp, óz kóksine pıshaq urıp óledi».

Dástannıń qısqasha mazmunı usınday. Nizamiy Ganjaviy dástanında da tap sonday. Endi Qutub bul pikiri menen ne dep aytpaqshı? degen máselege kelsek, sol dáwirlerdegi tiyisli bolǵan ayırım jumbaq waqıyalardı da añlap alıwǵa boladı.

Birinshiden, «Xısrav hám Shiyrin» muhabbat haqqındaǵı dástan. Eger bul haqqındaǵı shayırdıń túsiniǵin esapqa alsaq, hütte sol dáwirdiń pármanı menen kók tirep turǵan patshalarınıń ózi de muhabbat jolında baxıtlı bolǵan emes. Patshanıń eń baslı isi – el basqarıw. El basqarǵan adamlardıń muhabbatı da ańsat

bola bermeydi. Xısrav óz muhabbatına jetken waqtında taxtınan ayırıladi. Óz taxtına qolı jetken waǵında muhabbatınan ayırıladi.

Sebebi, bulardıń bári de sol dáwir ushın zańlı qubılıs edi. Sonıń ushın da, ol óz taxtın iyelew ushın Máryamǵa úyleniwge májbúr boldı.

Ekınshı jaǵınan alganda, Shiyrinniń ózi de patsha. Ol da Xısrawdı súyedi. Bunıń ústine ol óz patshalıǵın bekkemlewdi qáleydi. Ol Xısrawǵa turmsqa shıǵıp, óz patshalıǵın qosıp jiberse de bolar edi. Biraq, ol jeke muhabbatqa berilip, óz xalqınıń nasáǵına qahwdan qorqadı. Sonıń ushın da, bul muhabbatıń izi úlken qayǵıǵa aylanǵan. Bul pikirler Xısrav menen Farhadtıń ushırasıwı úlken sezim ekenligin de bildirmekshi bolǵan.

Bul pikirler Xısrav menen Farhadtıń ushırasıw babında júdá ayqın seziledi. Bulardıń ekewi de Shiyringe ashıq bolıp, Farhad soraw beredi. Xısrav juwap qaytaradı: Mısalı:

Soradı: Qay jerdiń danasısań sen?

Ayttı: Ashıqlardıń qalasınan men.

Ayttı: Seniń qanday ónerlerin bar?

Dedi: Janım pidá, buyırsa ol yar.

Ayttı: Janıńa hesh etpegil qılap,

Dedi: Íshqısızdan ólim jaqsıraq.

Ayttı: Onı súyip qaldıń ne ushın?

Dedi: Juwap ushın jetpey tur kúshim.

Ayttı: Ne qılar eń oǵan ushırasań?

Dedi: Súyer edim izlerin basqan.

Usınıń ózinen-aq sezilip turıptı, Xısrav haqıyqıy ashıq. Buǵan qosımsha berilgen Farhad obrazı ápiwayı xalıq wákili. Ol sonday kúshli hám hadal. Biraq, Nizamiy de, Qutub ta sol dáwir jámiyetleriniń qaǵıydalarına boysınǵan halda onıń muhabbatın joǵarı dárejege kótere almaǵan. Al, bunnan bir ásir keyin Áliysher Nawayı Farhad muhabbatın joǵarǵı shıńlarǵa kótere aldı.

SAYFÍ SARAIY

Altın Orda dáwirindegi kórneklı sóz sheberleriniń biri Sayfı Saraiy Edil boyındaǵı túrk tilles xalıqlar arasınan shıqqan bolıp, Ámir Nadjibtiń aytıwına qaraganda ózin qıpshaq, — dep ataǵan. Qıpshaq tilinde birneshe kitaplar jazıp qaldırǵan. Ańı Sayfı. Geybir qoljazbalarda Sayıp dep te aytladı. Altın Ordanıń

paytaxtı Saray qalasında jasağanı ushın Saraiy dep atalğan. Bizge shekem kelip jetken kórnekli shıǵarması «Gúlistan bit-túrki» («Türkiy tilindegi Gúlistan»). Bul negizinen alǵanda XIII ásirde jasağan parsı shayırı Ábdiraxman Saadiydiń «Gúlistan» shıǵarmasınıń erkin awdarması. Bun Saadiyden tikkeley awdarma dep ataw da qıyın. Sebebi, shıǵarmanıń kóp jerlerinde avtor ózinshe erkin háreket etedi. Sonıń ushın da, bul shıǵarmada náziyregóyshilik ádebiyatı tiykarında payda bolǵan. Óziniń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Sayfı Saraiy bul shıǵarmanı hijri jil esabı boyınsha 793-jıldıń shavval (tamız ayında) jazıp pitkergen. Bizniń jil esabımız boyınsha 1391-jıldıń avgust ayına tuwra keledi. Bul haqqında ol óz kitabında:

Biz nasihat shartın osh qıldıq bayyań
Kim ietmiş bolsa biza ne ziyan.
... Muddati xejrat yedi yuz toqsan uch,
Il ádi kim azaldı qalmadı kuch.
Ol shavval edi kim, áy áziz.
Xatm oldi bul; «Gulistan» namamız.

Awdarması:

Sizge bayan ettim, násiyat sózin.
Bul meniń jetpis jasqa jetken gezim.
Hijri jılı, jeti júzde toqsan úsh,
Quwatım azayıp, ketken edi, kúsh.
Báhár ótip, keldi tamız—(tabıstan)
Sol kúnleri pitken edi, «Gúlistan».

Sayfı Saraiy belgisiz sebepler menen ómiriniń aqırında Saraydan qashıp, Mısır jerine baradı hám 1396-jılı sol jaqta qaytı boladı. Bul shıǵarma kóp waqıtlarǵa shekem bizge belgisiz de bolıp keldi. Sońınan qıpshaq tilinde jazılǵan bul bahalı kitap 1954-jılı Gollandiyanıń Leyden universitetiniń kitapxanasınan tabılıp, türk alımı professor Faridun Nafiz tárepinen Ankara qalasında jeke kitap sıpatında basılıp shıqtı. Sońınan bul kitap boyınsha belgili alımlar Ámir Nadjib ilim izertlew jumısların ulıp bardı. Bul sol Saadiy aytıp kórsetkendey-aq, teńi-tayı joq didaktikalıq kitap bolıp, filosofiyalıq mániye berilgen shıǵıs xalıqlarınıń úgit-násiyatları menen tolı. Kitapta bastan-ayaǵına shekem hadalıq, hújdan hám adam tárbiyası haqqında sóz boladı. Kompozıyalıq jaǵınan sol dáwirde payda bolǵan kitaplardıń

hesh birewine uqsamaydı. Avtor jaqsı adam haqqında sóz etpekshi bolsa, sol adamnıń jaqsılıǵına sáykes bolǵan hikayattan baslaydı. Onıń jaqsılıǵın kórsetiwshi syujetler izleydi. Eń izinde soǵan sáykes keletuǵın bir rubayı yaki báyitler berip baradı. Unamsız adamlardı táriyiplew usılı da tap sonday. Shıǵarmada qara sóz hám poeziya aralas beriledi. Kitaptaǵı Ábdiraxman Saadiy qalay baslaǵan bolsa Sayfı Saraiy da tap solay baslaǵan:

Hár demde ómirden bir jil ótedi,
Bir qıya baqqansha ótip ketedi.
Uyqıda ótkendey, ótti elli jil,
Qalǵan bes kúnińnin ánjamın qılǵıl.
Isti pitirmegen uyatqa qalar,
Háreketsiz kárwan dım artta qalar.
Tirisinde birew bir bina saldı,
Ózi ólip ketti, ózgege qaldı.
Birewler qılsa da sonınday háwes,
Imarat pitpedi, pitpedi nápes,
Bul opasız dúnya kimdi almaǵan,
Bul dúnyada heshkim máńgi qalmaǵan,
Óledi báribir, jaqsı ya jaman,
Baxıtlıdur atın qaldırǵan adam.
Tirinde górińe gúller egip qal,
Keyin qozǵalwǵa bolmaydı mádar.

Sayfı Saraiy «Gúlistan»nıń túrkiy tiline awdarmasında segiz bapqa bólip qaraydı. Birinshi bap Saadiyde:

«Dar sirati patshaxan» (Patshalar ómiriniń bayanı) Sayfı Saraiyde «El biylewshiler haqqında», ekinshi bap dárwishler haqqında, úshinshi bap qanaat hám insaptıń paydası haqqında; tórtinshi bap tilge saq bolwıdın paydası haqqında; besinshi bap jigitlik dáwir haqqında hám basqa baplarda sol túrinde beriledi.

Ulıwma alǵanda, filosofiyalıq, didaktikalıq shıǵarma. Hárbir baptań ózinde tereń ayılǵan pikirler kóp. Máselen, birinshi bapta tuwrı hám jalǵan sózlerdiń paydası haqqında sóz baradı. Bul haqqındaǵı hikayat tómendegishe baslanadı:

Hikayat: Esitiwinshe, bir patsha tutqındı ólimge buyırdı. Janınan gúderin úzgen tutqın patshanı baplap sóge basladı. Ól basqa bir xalıqtıń adamı bolıp bul eldiń tilin bilmes edi. Sonıń

ushın da, óz tilinde patshanı sókti. Patsha bunıń sózine túsınbey, birinshi wázirine qaradı.

– Bul adam ne dep aytıp atır? – dep soradı.

Birinshi wázir danıshpan hám aq kewil kisi edi.

Sonıń ushın da, bul tutqınńń sózin basqasha etip ayttı.

– Ullı háziretim! Bul kisi kimde-kim qáte qılğan bolsa, sonıń jábirin tartqay. Patshayım gúnakar bendesin keshirgey, dep aytıp atır, – dedi.

Bunı esitken ekinshi wázir tilge kirdi:

– Shaxtıń aldında hárqanday adam da jalğan sóylemegey. Birinshi wázirıńiz bolıwına qaramastan bul kisi jalğan sóyledi. Tutqın sizdi jaman sózler menen sókti, – dep ayttı.

Sol waqıtta patsha:

– Siziń haq sózińizden kóre, birinshi wázirdiń jalğan sózi mağan kóbirek unadı. Sebebi, siziń haq sózińiz adamdı ólimge baǵdarladı. Bunıń jalğan sózi kelisimge jaqınlastırdı. Sonıń ushın da, birinshi wázirdiń sózin tuwrı dep esaplayman. Tutqın ólimnen azat boldı, – dedi.

Sayı Sarayı, Saadiy pikirlerine negizlengen halda sırtqı formanıń artıqmashılıǵına da qarsı shıǵadı. Ol adamlar arasındaqı artıqmashlıqtı mazmunnan izleydi.

Hikayat: «Esitiwimshe bir patshanıń eki balası bar edi. Bir balasınıń gewdesi úlken formalı hám sulıw edi, ekinshi balası sıqsız hám boyı pás edi. Patsha úlken balasına kewil qoyıp, onı taxt miyrasxorı etip tayınladı. Kishkene balasına heshqanday kewil awdarmadı. Bir kúni bul úydi jaw shawıp, patshanı bende etip aldı. Patshanıń úlken balası dushpannan qorqıp, qozaqqa jasırındı. Al, kishkene balası qolına qılısh alıp jaw menen gúresip, atanasını hám xalqın dushpannan azat etti. Patsha bul jaǵdaydı kórip táwbege keldi hám kishkene balasını taxt miyrasxorı etip qaldırdı». Kitapta jáne tómendegishe báyit keltiriledi:

Láwzeden aqılı kelte artıqtı, –

Dep, bir dana sáwselimge aytıptı,

Arıq ǵashır hónerlerin kórsetken,

Ólimtigi jaqsı semiz eshekten.

Kitaptıń jáne bir bóliminde ashkózlik haqqında sóz baradı. Bunda dúnyanı ómirinshe jıynap, ashtan ólgen bir adam súwretlengen, jáne ekinshi bir hikayatta ómirinshe altın taxttan

basqa nársede otırıp kórmegen patsha tınısh otırǵan ellerge urıs asha berip, aqırı sawashta óledi. Áskerleri sawashta jeńilip, patshanı eline alıp qayıwdıń ilajı bolmay sol jerde boyraǵa orap kómedi. Avtor bul haqqında:

Waqtıń kelse tańıarsañ zánǵige,
Bul dúnya pániydur qalmas máńgige,
Sonda sen berseńde dúnya-malıńdı,
Heshbir alıp qala almasań janıńdı.
Báribir emes pe, taxt ya boyra,
Jalǵanshı dúnyadan túsken soń ayra.

Bunnan tısqarı ol basqınshı patshalar siyasatına ábden qarsı shıǵadı hám bul haqqında óziniń ájayıp qosıq qatarların jazadı.

Mısalı:

On bes dárwish bir kórpede uyqılaydı,
Eki patsha bir ıqlımǵa sıymaydı.

Yaki:

Jartı nanı bolǵan aq kewil adam,
Jartısın gedeyge bermek boladı.
Bir ıqlım iyelep toymaǵan patsha,
Jáne bir ıqlımǵa jambas uradı.

Kitapta tárbiya haqqında oǵada tereń pikirler ayılǵan. Avtor: «Hárqanday adamdı júrgen joldasına qarap kim ekenligin tanıwǵa boladı» degen sózge úlken máni beredi. Jaman joldas bárinen de qáwipli. Bul jolda hátte payǵambarlardıń hayalları da aljasqan. Sonıń ushın da, jolǵa shıqsañız joldasıńızdı tawıp júriń, degen pikirge keledi Mısalı:

Jamanlarǵa qosılıp Luttıń qatını,
Joǵalttı ol, payǵambarlıq, xanzadalıq zatım.
Jaqsı adamlarǵa erip júrip iyt,
Adam dep: tanıstırdı óziniń atın.

Sonın menen birge, «Gúlistan»da adamlar arasındagı jaǵımpazlıq, hámelparazlıq illetler de qattı sın astına alınadı.

Mısalı:

Eger birew hámel alıp ataǵın jaysa,
Geyparalar tájim berip, kirip keler qasına,

Sál jerde Sultannıń dáwleti taysa,
Sol tabaqlas joraları tewip keter basına.

«Türkiy tilindegi Gúlistan» hárqanday adamdı bir-birin aldamawǵa, birewdin aldında jaǵımpazlıq etiwge úyrenbewge shaqıradı. Hárqanday adam óz miyneti menen kún kóriwi zárúr ekenligi haqqında uqtıradı.

Mısalı:

Ómir ketip, ishiw menen kiyiwge,
Úyrenbe retsiz bastı iyiwge.
Jamandı maqtawǵa seni jábirlep,
Qıyanat etedi bárha gegirdek.
Eger seniń bolsa hújdanıń, arıń.
Miynetten nan jewge úyrensin qarın.

Bul sol dáwirde jasaǵan shayırlardıń haqıyqiy azamathıq hawazı edi. Sonıń ushın da, bul ájayıp filosofiyalıq oylar jazılıwına bes ásirdeń asıp ketiwine qaramastan xalıq arasına keńinen tarqalıp ketken. Usınday sebepler menen xalıq Saadiydi de, Sayfı Saraiydi de umıtpastan eske aladı. Mine, usı jerge kelgende ulıwma türkiy xalıqlarına ortaқ bolǵan ádebiyat bólinedi.

Óziniń kóp jıllıq tájiriybelerine iye bolǵan ózbek ádebiyatı XIV ásirden baslap-aq úlken rawajlanıw jolına tústi. Ol óz tiliniń rawajlanıwınan qıpshaq penen birlikte qarluq dialektinde qosıp alıp, úlken ádebiyattı payda etti. Pútkil türkiy xalıqlarǵa ustazlıq dárejesine eristi. XV ásirden baslap Ataiy, Sakkakiy, Lutfiy kibi shayırlarına iye bolıp, ózbek ádebiy tiliniń tiykarın salıwshı Áliysher Nawayı poeziyasına keń jol ashtı.

Álbette, bul dáwirde jasaǵan türkiy xalıqlarınıń hámmesi de bul shayırlar menen birlikte Áliysher Nawayı hám Babur ǵázzellerin de oqıǵan. Óziniń eń ullı ustazlarınıń biri dep tanıǵan. Sonıń ushın da, Áliysher Nawayı:

Kewil bóldi sózime türkler de,
Tek türk emes, bálki türkmen de.

– dep biykarǵa aytpaǵan. Bul dástúr sońǵı dáwirlerde de dawam etken. Hátte, XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq:

Shar kitapqa qushaq ashtım.

Nawayıdan sawat ashtım, – dep jazadı.

Buğan qarap otırıp XV–XVII ásirdegi jazba ádebiyatıń ózi ózbek, qazaq, qaraqalpaq xalıqlarına teńdey dep qarawğa bolmaydı. Sebebi, XV–XVI ásirde baslap-aq qazaq hám qaraqalpaq xalıqları ózleriniń milliy atamasına iye boldı. Biraq, bulardaǵı bolǵan yarım kóshpelilik jazba ádebiyatıń tolıq saqlanıwına kesentlik jasay berdi. Solay etip, bularda XIV ásirde baslap-aq, ózleriniń shıǵarmaların jazıp qaldıra almaǵan bolsa da, toǵawları xalıqtıń yadında saqlanıp, atı tariyxta qalǵan yarım jazba ádebiyatıń wákilleri payda boıa basladı. Bular qobız járdeminde qosıqlar shıǵarıp, xalıqqa tarqatqanı ushın da folklorǵa ádewir jaqın boldı. Biraq, olar ózleri jasaǵan tariyxıy dáwirlerge de tereń pikir bildirdi. Sonıń ushın da, ádebiyat tariyxınan bekkem orın aldı. Olar XIV ásirde jasaǵan Soppashı Sıpıra jıraw, XV ásirde jasaǵan Asan qayǵı hám Jiyrenshe, XVI ásirde jasaǵan Dospanbet jıraw bular Noǵaylı dáwiriniń kórkem sóz sheberleri sıpatında qaraqalpaq hám qazaq ádebiyatı tariyxında bekkem orın alıp kiyatır. Xalıq jasaǵan jerde tariyx bar. Tariyx bar jerde ádebiyat bar. Demek, qaraqalpaqlar XV–XVI ásirde óz aldına xalıq bolıp bólingen eken onıń ózine tán bolǵan mádeniyatı hám ádebiyatı da bolıwı kerek.

Biz bul bólimde qaraqalpaqlardıń óz aldına xalıq bolıp qalıpleskenge shekemgi aralıqta, yaǵnıy eń áyyemgi dáwirde baslap XV ásirge shekemgi aralıqta ulıwma túrkiy xalıqlarına ortaǵ bolǵan miyrastan alǵan úlesin úyreniwdi maqul kórip, búgingi qaraqalpaq oqıwshısın tanıstırdıq. Bul dáwirde ózi de qaraqalpaqlar tariyxı menen bekkem baylanısqan.

Al, endigi úyreniletuǵın bólim qaraqalpaqlardıń tánha ózine baylanıshı. Bul úyreniletuǵın bólimimizde de erte dáwirde estelikleri bar. Biraq, bular jazba dereklerden tısqarı ahımlar tárepinen tastıyıqlanǵan yarım kóshpeli eldiń mádeniy hám ádebiy tariyxına tiyisli bolǵan derekler. Bul derekler qaraqalpaqlardıń ulıwma túrk tilles xalıqlar ádebiyatına qosqan úleslerin ilimiy jaǵınan bekkemlew ushın xızmet etedi. Solay etip, endigi úyrenbekshi bolǵan temamız «Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw jolları hám XIV–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» dep ataladı.

EKINSHI BÓLIM.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNÍN PAYDA BOLÍW JOLLARÍ

Qaraqalpaq xalqı hám onıń mádeniy tariyxı tiykarınan keyingi dáwirde úyrenildi. Buringi dáwirde de bul tema haqqında pikir júrgizgen alımlar bar. Biraq, ol jumıslar máseleni tolıq ashıp beriw ushın jetkiliksiz edi. Solay bolsa da keyingi dáwirdegi tariyxshı hám filologlardıń birigip izertlewleri qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń sırların ashıp kórsetiwde ádewir jańalıq boldı.

Qaraqalpaqlar Orta Aziya hám Qazaqstan átirapın mákanlağan túrkiy xalıqlarınıń biri bolıp, bul xalıqtıń áyyemgi qáwimlik konfederaciyası bizin eramızdan buringi Aral boyların jaylağan skifler, sonınan sak hám massagetler, anıǵıraǵı apasiaklar dárya boyınıń sakları. Sofınan bular Orta Aziya dalalarına gunnlardıń kóship keliwi menen birge túrkiy tilin qabillağan. Qaraqalpaqlardıń ata-babaları VI ásir menen X ásir aralıǵında oǵuz-qıpshaq birlespesine birikken. Bul jaǵday olardıń til ózgesheliginde qıpshaq tiliniń basım bolǵanlıǵın kórsetedi. Tap usı dáwirlerden baslap arablar tárepinen jawlap alınǵanlıǵı sebepli islam dinin qabıl etken hám bul din bekkem ornalasıp qalǵan. Qaraqalpaqlardıń bunnan keyingi úsh ásirlik tariyxı Don dáryyası boyındaǵı qara bórikliler menen baylanısadı. Pecheneglerdiń atlanısları nátiyjesinde qara bórikliler (qaraqalpaqlar) ordası ısırlıp Ukraina jerlerine shekem barıp jetken. Bunnan keyin arqa shıǵıstan bastırıp kelgen Qimaqlar (qıpshaqlar) jawlap aladı da, tili hám túri jaǵınan jaqın bolǵan qıpshaqlar menen pútkilley aralasıp, ózlerin de sol atamada atap Edil hám Jayıq boylarına qaray júrsadı. XIII ásirde Shıǵıs xan bul jerlerdi basıp alıp óz ordasına aylandırǵan. Bul jerdegi túrk tilles xalıqlardıń mongollarǵa qaraǵanda anaǵurlım kóp

ekenligi esapqa alınıp, bul jerde XIV ásirde baslap Shıńǵıs áwladlarınıń isenimine erisken sol waqıttaǵı Mańǵıt taypasınan shıqqan Noǵay ózin ámir dep daǵazalaydı hám túrk tilles xalıqlardı izine ertip Noǵaylı awqamın dúzedi. XV ásirde baslap kóp ǵana túrk tilles xalıqlar usı Noǵaylı awqamınan bólinip shıǵa basladı. Qaraqalpaqlar tap XVI ásirdeń aqırına shekem tap usı Noǵaylı ordasınıń miyrasxorı bolıp qaladı. Eń izinde ózleri de ordanı taslap, qaraqalpaqlar deǵen atama menen bólinip shıǵıp ketedi.

Qaraqalpaqlar haqqında tariyx iliminde berilgen anıqlamanıń negizi usınday. Bizde jazba tariyx saqlanıp qalınbaǵan. Solay bolsa da el arasında kópti kórgen qariyalardıń shejireleri, óz xalqınıń tariyxın biliwge qumar bolǵan jámiyetshiliktiń pikirleri, ózleri basqa jurttan bolsa da bul eldiń ótmishi menen qızıqqan ayırım ahımlardıń qoljazbaları el arasına kóplep tarqalıp ketken. Solardıń biri «Xalıq shejiresi» bolıp, qaraqalpaqlardıń kelip shıǵıw tariyxın Málik sahabadan baslaydı.

Shejireni jazıp qaldırǵan adamnıń óz túsinigi boyınsha qaraqalpaqlardıń babaları haqqında pikir júrgizip; Málik, Razıhaq, Toqsaba, Mayqı, Qotanı, Noǵay, Toxtanus, Edige, Nuratdin, Orısxan, Oqqas, Muwsa, Yusip, Ismayıl, Ormanbet – dep dizip ketedi.

Málik hám Razıhaq haqqında XIX ásirdegi klassik shayır Berdaq ta óz shejiresinde aytqan. Bundaǵı arab húkindarları tárepinen qoyılǵan sahabalar Ánes hám Málik haqqındaǵı hújjetler XI ásirdeń aqırındaǵı jazba dereklerde ushıraydı. Málik hátte Sırdarıyanıń Aralǵa quyar jerindegi Jańakent qalasınıń xanı bolǵan adam. Onıń balası Razıhaq sol dáwirdegi Qıpshaq taypalarınıń birin basqarǵan. Al, bunnan keyingi Toqsaba atamasında tariyxta ózin xan yaǵı ámir dep ataǵan adam joq. XII ásirdegi Don boyın jaylaǵan qara bóriktiler (qaraqalpaqlar) arasında Toqsaba qıpshaqlardıń uranı sıpatında beriledi de, sońınan Toqsabashı (sárkarda yaǵı bolmasa áskerdi basqarıwshı) mánisinde qollanǵan. Biraq, jeke isim sıpatında berilmegen. Bunnan keyinge Mayqı (Mayqı biy) haqqında túrk tilles xalıqlardıń ádebiyatında tolıp atırǵan ańız kóp. Kóp xalıq óziniń babasını Mayqı biyden baslaydı. Sonıń ushın, bul atamanı bir xalıqqa tiyisli dep qaraw qıymı. Shejirede bunnan keyingi sóz bolatuǵın Shıńǵısxan menen ayqasqan qıpshaq xanı Qotannıń da qaraqalpaqlarǵa baylanısı bar ekenligi

güman tuwǵızbaydı. Biraq, onıń Mayqı biydiń balası ekenligi haqqında heshqanday hújjet joq. Al, Noǵaydıń qaraqalpaqlarǵa qatnası máselesi anıq. Sebebi, Noǵay qaraqalpaqlardıń etnogeneziniń tiykarın quraǵan Mańǵıt penen Qonıratlardı bir arısqa biriktirgen adam. Sonıń ushın da, qaraqalpaqlar úsh ásir dawamında Noǵaylı atamasına sadıq bolıp qaldı. Toxtamıs Toyxoja uǵlannıń balası ekenligi de anıq. Biraq, Edige Toxtamıstıń balası emes. Bulardıń ekewi de Mańǵıt taypasınan shıqqanı menen Edigeniń xan áwladına qatnası joq. Qaradan shıqqan qaysar adam bolǵan. Biraq, ekewiniń de qaraqalpaq xalqına qatnası bar ekenligin tariyx moyınlaydı. Onıń balası Nuratdinniń táǵdini de sonday: biraq bunnan keyingi Orıxantiń balası Oqqas túsinde qaraqalpaqlar óz aldına mámleket dúziw ushın aktiv gúresken. Bul haqqında tariyx betlerinde táreli pikirler aytılgan. Qullası, bul shejireniń Oqqas hám onnan keyingi dáwiri tariyx penen oǵada sáykes keledi.

Bunnan keyin tariyxshulardıń kóp ǵana izleniwleri nátiyjesinde qaraqalpaq tariyxınıń basıp ótken soqpaqları ashıldı.

1. Erte dáwir. Bul eń áyyemgi dáwirlerden baslap X ásirge shekemgi dáwirdi óz ishine aladı. Bul waqıtları qaraqalpaqlar Xorezm úlkesiniń türk tilles qawimleri menen birge Sır hám Anıwdáryanıń Aral teńizine quyar jerinde jasaǵan.

2. Qıpshaq dáwiri. Bul dáwir X ásir menen XII ásirde óz ishine aladı. Yaǵnıy, bul waqıtta qaraqalpaqlar «Qara bórikli» ataması menen Don dáryasınıń boylarına barıp jetken. Arqa úslikten kelgen qıpshaqlar tárepinen jawlap alınıp, solarǵa qosılıp ketken.

3. Altın Orda dáwiri. Bul dáwir XIII–XIV ásirde ishine aladı. Bul waqıtları Shıǵısxan basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaqlardı da jawlap alǵan edi. Qaraqalpaqlar Ordanı bólsheklewge tirisqan feodallar qolında pıt-shit bolıp ketedi. Tariyxıy derekler boyınsha endi olar hár jerlerde kórine baslaydı. Máselen: Saray, Sıǵnaq, Ózgen, Góne, Úrgenish hám Qırım jerleri menen baylanıslı halında beriledi.

4. Noǵaylı dáwiri. Bul dáwir negizinen XV–XVI ásirde óz ishine aladı. Noǵaylı birlespesiniń sońǵı xanlıǵınıń miyrasxórları bolıp qaladı. Tiykargı bólegi Edil hám Jayıq boyında jasaıp, Sıǵnaq hám Xorezm átirapında ayırım bólekleriniń bar ekenligi seziledi.

5. Túrktan dáwiri. Bul tiykarınan XVI–XVII ásirde óz ishine aladı. Ol waqıtları qaraqalpaqlar Buxara hám Qazaq xanlarına siyasiy jaǵınan gárezli bolıp jasaǵan. Biraq, Túrktan Sıǵnaq Miyankól átirapında ózleriniń etnikalıq birligin dúzgen. Sońınan 1723-jılı juńǵar basqınshılıǵına ushırıp óz mákanların taslap, posıp kóshiwge májbúr boldı. Usınday sebepler menen qaraqalpaqlar úsh bólekke bólinedi. Birinshi bólek Sırdáryanıń tómengi jaǵın jaǵalap Jańadárya boyına qaray kóshedi. Ekinshi bólek Sırdáryanıń joqarǵı jaǵına qaray ketken. Úshinshi bólek Buxara hám Samarqand átirapına qaray kóshken. Ekinshi hám úshinshi bólek joqarǵı qaraqalpaqlar dep atalıp, basqa tuwısqan xalıqlar arasına sińisip assimiliyaciyaǵa kiriskeńi ushın sońǵı dáwirde ayırımları ózleriniń milliy tilin joǵalttı.

Al, Sırdáryanıń tómengi jaǵına qaray kóshken qaraqalpaqlar ǵana ózleriniń milliy belgileri menen etnogenizin saqlap qaldı.

6. Jańadárya dáwiri. Bul negizinen XVII ásir menen XVIII ásirdeń birinshi yarımın óz ishine aladı. Qazaqtıń kishi júziniń xanlarına siyasiy jaǵınan gárezli, bolıp qaladı.

7. Xorezm dáwiri. XVIII ásirdeń ekinshi yarımınan baslap, qaraqalpaqlar ózleriniń burınǵı mákanları bolǵan Ámiwdáryanıń quyar jerine qaray kóshe baslaydı. Bul jerde olar Xiywa xanlıǵınan siyasiy jaǵınan gárezli bolıp jasadı.

Sońǵı dáwirlerde qaraqalpaqlardıń milliy huqıqı hám aymaqlıq shegaraları belgilenip, 1924-jıldan baslap Avtonomiyalı oblast, sońınan Avtonomiyalı respublika, 1991-jıldan respublika dep daǵazalandı. Eldiń ótmishi qanshama az úyrenilgen bolsa, mádeniy tariyxı da sonsha az úyreniledi. Biraq, házirgi zaman izertlewleriniń juwmaqları, xalqımızdıń mádeniy miyrasların tolıǵıraq bayanlap beriwge ádewir múmkinshilik beredi.

Biz sabaqlıqtıń birinshi bóliminde ulıwma túrkiy xalıqlarına ortaqlı bolǵan ádebiyat haqqında sóz etken edik. Bul jazba miyrasta kóp ǵana túrkiy xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń da úlesi bar ekenligi haqqında keń pikir júrgizgenbiz. Sol baǵdar tiykarında birden XIV–XV ásirdegi qaraqalpaqlar ádebiyatı haqqındaǵı pikirlerge ótip kete bersek bolar edi, biraq úlken bolsın, kishi bolsın hár bir xalıqtıń ózine tán bolǵan mádeniyat tariyxı bar. Geypara xalıqlarda jazba ádebiyat kúshli bolsa, ayırımların da awızeki ádebiyat úlgisindegi óz xalqınıń tariyxı

menen baylanısqan ádebiyat kúshli rawajlangan. Solardıń ishindegi eń xarakterli ádebiyattıń biri qaraqalpaq ádebiyatı bolıp esaplanadı. Sebebi, qaraqalpaqlar jaqın jıllarǵa shekem ulıwma túrkiy jazıwın qollanǵan. Sonıń ushın da, onıń tap XIX ásirge shekemgi jazba ádebiyatı ulıwma túrkiy xalıqlarınıń jazba estelikleri menen pútkilley aralasıp ketken. Al, buǵan qosımsha avtorları belgisiz bolǵan folklorlıq ádebiyat hám folklor menen jazba ádebiyat arasında rawajlangan avtorı belgili bolıp, biraq jazba nusqaları saqlanbay tekstleri tolıq biziń zamanımızǵa shekem kelip jetken xalıq jazıwlarınıń miyrası dep atalǵan yarım jazba ádebiyat, xalıq shayırlarınıń óz jasaǵan zamanına bolǵan ádebiy kózqarası sıpatında qalıplesip, tap biziń zamanımızǵa shekem kelip jetti. Bunday xalıq shayırlarınıń poeziyası, hátte burınǵı dáwirde de baspasóz betin kórgen edi.

Ózleriniń kóp ásirlik jazba ádebiyat dástúrlerine iye bolǵan ózbek, ázerbayjan hám tájik ádebiyatı ǵana ózleriniń miyrasların jazıw úlgisinde qaldırǵan bolsa, kóshpeli hám yarım kóshpeli turıstı óz basınan keshirgen qazaq, qırǵız hám qaraqalpaq xalıqları ayırım shayırların tariyx maydanına alıp shıqqan waqıtlarında da jazba ádebiyattıń úsh túrli belgisinen tolıq paydalanı almadı. Yaǵnıy, jazba ádebiyattıń wákili birinshiden tariyxta bar, belgili adamlardan bolıwı, xalıq onı tán alıp avtorlıq huqıqın saqlawı, ekinshiden, ózi jasaǵan zaman haqqında ótkir pikirler ayta alıwı, yaǵnıy tariyxıy waqıyalarǵa pikir buldiriwı, úshinshiden, óz shıǵarmaların jazıp qaldırıwı kerek edi.

Al, qaraqalpaq individual poeziyasınıń baslawshılarınıń ózi de birinshi hám ekinshi shártti orınlaǵanı menen úshinshi shártti orınlay almadı. Tuwrı, bulardıń poeziyasında da «qosıq jazdı», «kitap jazdı» degen qatarlar bar. Biraq, bulardıń jazǵan kitaplarınıń qoljazbalarınıń hesh birewi kelip jetpedi. Degen menen, bul ayılǵan pikirlerimizdiń hámmesi de XIV–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına tiyisli. Al, onıń argı jaǵındaǵı ulıwma túrk tilles xalıqlar ádebiyatınan tısqarı, qaraqalpaqlardıń jeke tariyxı menen baylanıshı bolǵan ádebiyattıń ózi de tek folklor arqalı baylanıadı, qanday bolǵanda da tariyxıy dáwir bar jerde mádeniy miyras ta bar. Ol jazba yaki awızeki túrde muqlamp qalıwına qaramastań sol dáwirdiń ruwxıy mádeniyatı

tariyxı sıpatında xızmet etedi. Sonıń ushın da, biz birinshi bólimde ulıwma túrk tilles xalıqlarına tán bolǵan jazba ádebiyattı sóz etken bolsaq, ekinshi bólimniń dáslepki bóleginde, tap sol erte dáwirdegi qaraqalpaqlardıń tánha ózine tiyisli bolǵan miyraslar haqqında da sóz qozǵaymız. Bular negizinen alǵanda folklorlıq miyras. Sonda da xalıq tariyxı menen bekkem baylanısqan. Xalqımızdıń mádeniy tórkini sıpatında xızmet etken. Bul haqqında kórnekli ádebiyatshı Georgiy Lomidze: «Jazba ádebiyatı az rawajlanǵan ellerde folklor xalıqtıń ruwxıy azıǵı. Pútkil xalıq tariyxı menen filosofiyası xızmetin de atqara aladı», – dep jazǵan edi.

Sonıń ushın da, biz qaraqalpaq xalqı basıp ótken jeti dúrkin dáwirdegi qaldırǵan ájayıp miyrasları haqqında sóz etiwdi óz aldımızǵa maqset etip qoyǵanbız. Bul bólimde de birinshi bólim sıyaqlı erte dáwirdegi mádeniy estelikler sóz bolǵanı menen tek ǵana qaraqalpaq mádeniy miyrasınıń xalıq tariyxına sáykes bolǵan belgilerin dıqqat orayımızǵa alǵanımız ushın da ádebiy waqıyalar hám soǵan sáykes berilgen problemalar birin-biri qaytalamaydı.

Qullası, bul bólimde qaraqalpaq ádebiyatınıń ózine tán bolǵan ózgesheliklerin ǵana úyrenemiz.

ERTE DÁWİRDEGI ÁDEBIYAT

Tariyxta mádeniyat úlgileri saqlanbay dereksiz ketken xalıq joq. Belgili úlken xalıq túwe, hátte kishkene etnikalıq bóleklerdiń de ózine tán bolǵan mádeniy tariyxınıń saqlanıp qalǵanlıǵın kóriwge boladı. Jazba tariyx hám ádebiyat az rawajlanǵan ellerde hádiyseler awızsha bolsa da ataǵa, atadan balaǵa, baladan aqlıqqa, aqlıqtan shawlıqqa ótip mádeniy miyras úlgilerin tap biziń zamanımızǵa shekem alıp kelgen. Bunday kól-kósir miyras hátte jazba ádebiyatlarda da saqlanbay qalǵanın kórip hayran qalasań. Bul jaǵday ádebiyat penen iskusstvodaǵı kóp túrlilikke alıp keledi. Sebebi, ádebiyat qanshama kóp bolsa onıń ishinen paydalı pikirlerdi tabıw da sonshama mol boladı. Sonıń ushın, ádebiyat óziniń eń kishi bólekleriniń ózine de úlken itibar menen qaraydı. Túrkmen xalqınıń kórnekli shayı Maqtamqulınıń «Ayaqlar bas bolar, bas ayaq bolar» dep aytqanımday-aq dúnyada

qáwim de, xalıq ta bir baǵdarda rawajlana almaǵan. Bir waqıtları bir qáwim ústemlik etse, sonnan ekinshi qáwim ústemlik etken. Sonlıqtan da, erte dáwirdegi miyras kópshilik xalıqqa ortaǵ bolǵanı menen olardıń sol dáwir miyraslarına bolǵan pikiri yaki tın alıw, birewlerinde az, birewlerinde kóp bolıp keledi. Yaǵnıy, házirgi ayırım kishkene xalıqlardıń ózi de ótmishte úlken qaharmanlıqlar kórsetken. Úlken-úlken tariyxıy waqıyalardıń gúwası bolǵan. Tariyxıy dáwir hám ayaqlardıń ózgeriwi nátiyjesinde ol jerlerdiń mádeniy tariyxı basqa xalıqlar tariyxına kirip ketken.

Qaraqalpaqlardıń erte dáwirdegi ádebiyatınıń táǵdiri de tap sonday bolıp kópshilik túrkiy xalıqları menen ortaqlasadı. Biraq ta, bul ulıwma miyrastan ózgeshe bolǵan óz tariyxı menen aktiv baylanısqa tárepleri de kóp. Bul qubılıslar onı erte dáwir ádebiyatı menen de aktiv baylanıstıradı. Hámme alımlar tın alǵanı sıyaqlı áyyemgi dáwirdegi ádebiyattıń belgisi mifologiya. Mif qaharmanları jaqın kúndegi ádebiyattan ádewir uzaq. Sebebi, bundaǵı waqıyalardıń ózi turmıs haqıyqathǵınan kóre erteklerge ádewir usap ketedi. Máselen, qaraqalpaq mifologiyasını alıp qarayıq. Bunda Qaraqalpaqstannıń jer, suw hám taw atamaları haqqında túrlishe pikir júrgizedi. Ámiwdáryanıń jaǵasında jaylasqan Tók tawı haqqında ayta kelip, «Bir dáw Ámiwdáryanı baylamaqshı bolıp uzaqtan bir etek topıraq alıp kelipti. Bunı kórgen xalq dáryanı baylap taslaytuǵın bolsa, otırǵan jerimizdi suw alıp ketetuǵın boldı dep qattı qıynalǵan. Biraq, bir adam dáwdiń júdá ójet ekenligin biledi eken. Ol kisi dáw dáryaǵa jaqınlaǵan waqtında aldınan shıǵıp:

- Háy dáw, sen bul topıraqtı jerge tóge almaysañ, - depti
- Tókkende ne qılasañ? - depti dáw qırsıqlanıp.

- Onda tók! - degen eken. Sonnan dáw topıraqtı dáryanıń jaǵasına tógip jiberipti. Sonnan Tók tawı atangan eken. Tók tawı shınnanda tas emes, topıraq bolıp Ámiwdáryanıń jaǵasına jaylasqan. Yaki jáne bir mifologiyalıq ańızda Jumır tawdı dáryanıń boyına kelip, shıǵısqa júzin berip, jambaslap uyqılap atırǵan bir dáw dep túsindirmekshi boladı.

«Bir dáw uzaq joldan harıp sharshap kelip, dem almaqshı bolıp, dáryanıń boyında júzin quyashqa qaratıp jambaslaǵan eken. Onıń bir ayaǵı sozǵan waǵında dáryanıń arǵı jaǵına jetken

hám sol uyqısınan oyanbay tas bolıp qatıp qalğan. Adamlar onıń ústinen kópir jasap, túye, at hám arbalı kárwanlardı alıp ótken. Sol «jilik kópir» Shıńǵıs xan áskerleri tárepinen buzılğan. Al, Jumır taw bir ayaǵın bawırına alıp, jambaslap uyqılap atırǵann adamǵa usaydı» degen ráwiyattı aytadı.

Al, jáne bir ráwiyatta bir dáwdiń Iytqırǵa iytin baylap, Qusxanaǵa qusın salıp, ózi Qaratawdıń tóbesinen qarap otıratuǵını haqqında aytıladı.

Basqa mifologiyalıq ańızlar da áyyemgi Xorezm tariyxı menen aktiv baylanıladı. Máselen, «Dáwkesken qala» haqqında:

«Bir waqıtları áyyemgi Xorezmde minaratları aspan menen talasqan biyik etip salınǵan bir qala bolǵan eken. Qaratawdıń jasaytuǵın bir dáw barlıq qalalardıń ústinen atlap ótedi eken. dá, biraq bul qalanıń ústinen atlap óte almaptı. Soǵan qáhardı kelip, almas Zulfıxarın bir siltegen eken qaladaǵı jaılar tep-tegis bolıp qalıptı». Bulardan tısqarı kóp ǵana mifologiyalıq ańızlardı akademik S. P. Tolstov xalıq arasınan jıynap alıp óziniń «Áyyemgi Xorezm mádeniyatın izlep» degen miynetinde bastırıp shıǵarıp, olardıń tariyxı shıńlıqqa ádewir jaqın ekenligin dálillegen edi. Bunday estelikler qatarında ol «Ayaz qala», «Burlıqala», «Qoy qırılǵan qala», «Qırqız qala». «Dáwkesken qala» materialların arxeologiyalıq jaqınnan tekserip shıǵıp birligimiz eramızdıń bas gezinde, hátte biziń eramızdan burın paydalanıw bolǵan estelikler sıpatında qaradı. Máselen, ol Qaraqalpaqstanń Taxtakópir rayonınıń aymaǵında jaylasqan «Baraqtam» esteliginin kelip shıǵıwı haqqında ayta kelip: «Bul esteliktiń jaqsı saqlanıwı qalǵan ójireleriniń birinde III–IV ásirlerde Baraq degen bir sháwketti patsha jasaǵan. Patsha oǵada reyimsiz hám qaysar adam bolǵan eken. Ol ańshılıqqa qızıǵıp, sol waqıttaǵı quslar patshası bolǵan Ańqanıń balası bolǵan búrkitti qolǵa kirgizgen. Bul búrkit Ańqanıń urıǵınan bolǵanı ushın da heshqanday qus hám jamwarlardı shıdatpaytuǵın bolǵan. Bir kúnlere patsha ańǵa shıǵar waqtında jas búrkittiń anası Ańqa izlep kelipti. Patshannı jaqın adamları búrkittiń ashıwın keltirmew ushın awdı basqa künge kóshiriwge másláhát etipti. Biraq, Baraq buǵan kónbepiti. Buǵan ǵázebi kelgen búrkit patshanı atı menen birge aspanǵa kóterip uzaqtan taslap jiberipti. Adamlar milja milja bolǵan Baraqtıń denesin óz ójiresine jerlep, qalanıń

«...heshqanday xalıq qalmay, tumlı-tusqa qashıp ketken»,
» dıyılı

VI ántı tariyxı menen baylanıslı bolğan bul mifologiyalıq
ántıda da jawız adamlarğa qarşı qaratılğan gúrestin izi bar.

Kıtı dáwirlerden kiyatırğan geypara mifologiyalıq gúrrinlerde
ántıwı xalıq wákilleriniń obrazı da aktiv jırlanğan. Máselen,
áyaz dep atalğan mifologiyalıq qaharman bir ráwiyatlarda
áyyemgi Xorezimdi payda etiwshi shaxs, al ayırımlarında xannıń
ántıwı bolğan qul. Mahmud Qashgariyda óziniń «Türk
ántıwı» shıǵarmasında «Ayaz bul quldıń atı» dep kórsetedi.
Farkal rayonındaǵı «Ayaz qala» esteligi tap sol Ayazdıń atı
menen belgili bolıp, jerdiń ústine bir kilometr biyiklikte topıraq
ántıwı, onıń ústine qala salǵan. Bul estelik házir de bar. Qalanıń
ántıwı shıǵıw bilay tursın, úyilgen topıraqqa zordan jetip
ántıwı. Hurm bul jerde bir taw bolğan shıǵar dep oylawǵa
ántıwıń hári tep-tegis jer. Sonıń ushın da, Ayaz obrazı tawdan
ántıwı qızǵan adam Farhad obrazına usap keledi. Hátte, Farhadtıń
ántıwı dep te ataw múmkin. Sebebi, bul qalanı qurıp, pitken
ántıwıda xannın qızı ólip, Ayaz ózin saraydıń basınan jerge
ántıwı olgen. Al, ayırım ráwiyatlarda ol sol jerdiń patshası etip
ántıwıwı, buringi kúnlerin umıtpashlıǵı ushın saraydıń
ántıwıwı óz sharıǵın, jırtıq ayaq kiyimin baylap qoyǵan.

Dárya hám tefız jaǵalawındaǵı ellerde suw menen baylanıslı
ántıwı kóp. Máselen, áyyemgi Xorezm mifologiyasında «Xuw»
dep atalğan suw qudayınıń obrazı beriledi. Xuw suwdaǵı
ántıwılık qorǵaydı. Sonıń menen birge, hawadan jańbir shaqırıp,
ántıwılıkterdiń quwrıp qalmasıǵı ushın járdemlesedi. Akademik
Yalıyev Gulamov óziniń «Xorezmniń suwǵarılıw tariyxı» dep
ántıwıwı miynetinde dárya boyı xalıqlarınıń turması menen
baylanıslı mifologiyalıq ántıwı keltiredi. «Áyyemgi zamanlarda,
Farhad hám Jámshid zamanınan burın Ámiwdáryada Xubbi
ántıwı bir jigit jasagan eken. Ol suwda da, jerde de tirishilik
ántıwı uqubına iye bolıp, bir qolı menen balıq tutıp, onı ekinshi
ántıwı menen kúнге keptirip jeydi eken. Xubbi usı awhalda
Ámiwdáryada 700 jil jasap dáryanı qorıqlaptı. Onıń dáwirinde
hátte Ámiwdáryaǵa shibin da jolawǵa qorqar eken. Xalıq suwǵa
ántıwı bolmıstan abadanlıqta jasaptı. Biraq, Jámshid zamanına
ántıwı Xubbi Ámiwdáryada joq bolıp ketipti. Adamlar onı suw

perisi urlap ketken dep oylağan. Bunnan keyin Ámiwdáryağa Xubbiniń anası kelgen. Ol adamlarğa keme jasap berip suwda júziwdi úyretken. Bir kúnleri Xubbiniń anası da ğayıp bolğan. Adamlar onı joqlap qayıǵınıń basına onıń súwretin oyıp salğan. Qaraqalpaqlarda túrli zamanlardan baslap túrli kultlar payda bolğan. Máselen, kúnge sıyınıw, ayǵa sıyınıw, ot hám suwǵa sıyınıw. Tábiyattan qúdiretli kúsh izlep, árwaq shaqırıw. Sózdin kúshin kiyeli dep bilip adamlardı sóz arqalı emlew. Túrli totemlerdi tán alıp kúshik penen pıshıqtı qásiyetli dep tanıw. Adamzat tirishiligi ushın oǵada zárúr bolğan tábiyattıń qúdiretli bólekleri bolğan suw hám samaldan járdem soraw. Eginler jıynalıp qırmanǵa úyilgen kúnleri samal bolmay qalǵan waqıtta «Aydar! Aydar!» – dep samal qudayınıń atın aytıp shaqırıw. Bunday faktler erte dáwir qaraqalpaq folklorında oǵada kóp ushıraydı. Mısalı:

Tolqındı ayda tónkerip,
Tawlar tursın teńselip,
Eginimniń qawıǵın,
Ushırıp ket bir kelip.
Aydar! Aydar! Aydar! Aydar!

Bunnan tisqari ayırım qaraqalpaq dástanlarınıń ózinde de mifologiya basım bolıp keledi. Mısalı: «Sháryar» dástanınıń baslanuwında sharq iyirip otırǵan úsh qızdın ekewi de mifologiyalıq qaharman sıpatında beriledi. Bulardıń biri bir arpanıń dânesinen san mıń áskerge azıq-awqat islep bermekshi bolsa, ekinshisi tal jipten san mıń áskerge kiyim-kenshek toqıp bermekshi boladı. Yaki bolmasa dástannıń bunnan keyingi bólimlerinde Gúlshara Ánjim menen Sháryardı tuwǵannan keyin mástan kempir bunıń balası menen qızın sarhawızǵa aparıp taslaydı. Biraq, bala menen qız ólmeydi. Sońınan Qodarqul olardı bawızlap óltirmekshi boladı. Buni sezip qalıp jollar da, tawlar da tilge kiredi. Mısalı:

Buzba xannıń xanasın,
Óltirme xannıń balasın.
Óltirseń xannıń balasın,
Turǵan jerde jutpasam,
Tawlar atım qurısın dep,
Tawlardan saza keledi.

Bul jerde tawlardıń, jollardıń birden sóylep ketiwi de mifologiyalıq túsinik. Bunnan tısqarı Sháryardıń tas bolıp qatıp qalıwı hám soñınan tiriliwi de mifologiya. Hátte, jaqın ásirlerdiń ózinde xalıq túsiniginde bunday obrazlar bolmaǵan. Bunnan tısqarı «Edige» dástanında Baba túkli shashlı Ázizdiń periniń qızınan tuwılıwı, attıń úsh ayshılıq joldı bir zamatta basıp keliwi, bir adamnıń úsh júz alpis jil jasawı. «Qoblan» dástanında Kóbikli dáwdiń janınıń júreginde emes, al deneden tısqarı jerinde jasawı, bulardıń bári de eski dáwirlerden qalǵan mifologiyalıq túsinikler nátiyjesinde payda bolǵan. Erte dáwirde Aral boyın jaylaǵan skiflerdiń tariyxında «Sózsiz xat» usılınan paydalanıw jaǵdayları da bolǵan. Skifler sózsiz xat dep predmetler yaki bolmasa háreketler tiykarında jumbaq waqıyalardıń sheshimin túsingen.

Olar ushın at qımbatlı hám qásiyetli zat dep esaplangan. Husqa ellerge atlardıń sawǵaǵa beriliwi doshıqtı bildirgen, al qılısh inan etilse urıstıń baslanıwı dep túsinilgen. Turmıstaǵı bunday iri waqıyalar shıǵıs ellerinde adamnıń tili hám sózi arqalı heshqanday ayılmaytuǵın bolǵan. Ásirese, skifler menen anklar jaman xabar aytıwdan qashqan. Sebebi, bunday xabarlar hoz benen aytilsa birinshi orında elshiniń tili kesilgen yaki jannan juda bolǵan. Sonıń ushın da, olar sózsiz xat usılın oylap tapqan. Qılıstıń bir el menen ekinshi elge inan etiliwi, urıstıń baslanıwı dep túsingeni menen elshi sawǵa alıp keldi dep onı ólimnen azat etken tap usınday sózsiz xat skif qáwimleriniń Iran patshası Darǵa jazǵan xatında da seziledi. Bul xat jeke zatlardan ibarat bolıp, qus, tıshqan, qurbaqa hám bes dana oqtan ibarat edi.

Bul sózsiz xattıń mánişi: «Iranlılar sizler qustay ushqır, tıshqanday jer astına kiriwge teperish, qurbaqaday batpaqta «kirgish bolmasañlar, bizler oq penen qırıp taslaymız», – degen pikirdi ańlatqan.

«Sózsiz xat»tıń mánişi sońǵı waqıtlarda erteklerge de awısқан. Dástanlardıń waqıyaları menen aralasqan. Máselen, qıraraqpaqlardıń «Ziynep hám Ziyba» degen dástanında qamaqqa túsip qalǵan Abdulla menen Ziyba óz jaǵdayların bayan etip, qarawıl bala arqalı Abdullanıń ákesine sózsiz xat jollaydı. Bul xattıń mánişi de sóz benen ayılmaydı. Qarawıl bala Abdullanıń

úyine kelip áyneginiń bir kózin sındıradı. Sońınan jaydıń basına shıǵıp tómenge eki bólek tas taslaydı. Keyninen jaydıń tóbesine úsh márte tewip qashıp ketedi. Bul jaǵday birinshi qaraǵan adamǵa bir ǵarrınıń úyin bassınıp, jamanlıq islep atırǵanday kórinedi. Biraq, bul shin mánisinde anıqlıq penen oylap tabılǵan sózsiz xat. Sonıń ushın da, Ziynep bul sózsiz xattıń mánisin tómendegishe túsindiredi.

«Jańaǵı balanıń kelip áynektiń bir kózin sındırǵanı, jalǵız ulın Abdulladan ayırıldıń, – dedi. Sońınan tamnıń basına shıǵıp tómenge eki tas taslaǵanı, balań birew menen zindanǵa túsip qaldı, – degen pikirdi ańlatadı. Al, jaydıń basın úsh mártebe tebiwi tezden bir ilajın etpeseńiz bolmaydı, – dep aytqanı». Bunnan kórinip turıptı, «sózsiz xat» degenniń ózi de ayrıqsha aqıllıq penen oylap tabılǵan jumbaq hádiyselerdiń kórinisi. Máselen, jaydıń bir áynegin sındırıp ketken qarawıl balanı sol úydiń dártine járdem kórsetti dep qalay bahalaw múmkin. Biraq, ol bala sol úy ushın shinında da járdem kórsetken. Usınday sebepler menen qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında astarlı sóylew, jumbaq waqıyalardı sheshiw usılı da aktiv qollanıladı. Máselen: «Edige» dástanında Toxtamıs tús kórip, túsiniń baǵdarın Xojaǵa jorıtadı:

Esiktiń aldı naw qamıs,
Bul ne bolar Xojamjan?
Esiktiń artı shoq qamıs,
Bul ne bolar Xojamjan?
Esiktiń aldı bayterek,
Bul ne bolar Xojamjan?

Sonda Xoja tap: «sózsiz xat»tı túsindirgendey Toxtamıstıń kórgen jumbaq túsiniń sheshimin aytıp beredi. Mısalı:

Esiktiń aldı naw qamıs,
Attrıń jalı bolmasın.
Esiktiń artı shoq qamıs,
At quyırǵı bolmasın.
Esiktiń aldı bayterek,
Edige batır bolmasın.

Bunday jumbaqlı sóz dástúri qaraqalpaq xalqınıń erte hám sońǵı dáwir ádebiyatlarına da ádewir sińip ketken. Geyde dástanıń

qaharmanlarını özi de öz atı menen atalmaydı. Mäselen, «Edige» dástanındağı Nuratdin öz ákesi Edigeni izlep júrgende de onun atın atamaydı. Adamnıń ornında álleqanday qara nar túyenin kelbeti súwretlenedi. Mısah:

Mań-mań basqan, mań basqan,
Tórt ayağın teń basqan,
Shuwdaların shań basqan,
Órkeshlerin may basqan,
Qara narım bar edi,
Qara narım joyıttım,
Izlep kelgen izshimen,
Joqlap kelgen jawshıman.

Bunday jumbaq usıldı ádebiyattın ózine tán ózgesheliklerdin biri sıpatında qaraw múmkin. Bul dástúrdin ózi de sol skiflik dáwirler menen baylanıslı kórinedi. Al, qaraqalpaqlardıń erte zamanнан beri saqlanıp kiyatırğan qáwimlik dáwir miyrasları tariyx penen birqansha sáykes keledi. Hátte, qaraqalpaqlarda umozonkashılıq, matriarxalıq (hayallardıń el biylewi haqqında) erte dáwir afızları hám buğan sáykes matriarxattı algıslawshı eposlardıń saqlanıp qalıwınıń ózi de kóp ǵana alımlardı oylandırmaқта. Buğan bashı sebep qaraqalpaqtıń bashı urıwlarınıń uranlarınıń ózi hayallar bolǵan. Mäselen, XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq óziniń «Shejire»sinde:

Qiyat uranı Arıwxan,
Múyten uranı Aqsholpan,
Hayal uran bolǵan eken – dep jazdı.

Bul hayallardıń qaysı dáwirlerde jasaǵanı belgisiz. Biraq, Múyten hám Qiyat urıwları da bul húrmetli analardı öz qáwiminiń tirishilik saǵası dep túsinedi. Hátte, bul qáwimler jaqın jıllarǵa shekem Arıwxan hám Aqsholpan atların öz qızlarına qoyıwdı qadaǵan etken. Bul atlardı quday sıpatında kórip tabıǵan.

Qullası, hayal atı qaraqalpaqlar ushın qásiyetli esaplangan. Eski saraylardıń esiginiń aldına ay hám kúnniń súwretlerin nalıp ortasına «Sulw»– degen sózdi jazıp qoyǵan. Bul Aysulw hám Kúnsulw degen pikirlerdi bildirip, hayaldıń ismine tabınıwshılıq kultine shekem barıp jetken.

Soñınan Orta Aziyağa islam dini tarqalıp, hayal-qızlardıń huqıqın ádewir shekleği. Biraq, solay bolsa da, qaraqalpaqıar óz baǵdarınan qaytqan joq. Hayal-qızlardıń ájayıp batırhqların dástan etip jırladı. Qaraqalpaqlardıń qaharmanlıq dástanı «Qırq qız» tap usınday waqyalarǵa baǵıshlanǵan ájayıp dástanlardıń biri. Qullası, tariyx penen ádewir sáykes bolǵan matriarxat (analıq dáwiriniń estelikleri) qaraqalpaqlar arasında ádewir kóp ushıraydı.

Erterekte qaraqalpaqlar arasına kelgen belgili rus jazıwshısı hám súwretshisi N. Karamzin Shımbay qalasındaǵı bir kempirden «Hayallar patshalıǵı haqqındaǵı ertek»ti jazıp alǵan. Bul ertektiń mazmunına qaraǵanda: «Áyyem zamanlardıń birinde hayallar patshalıǵı degen mámleket bolıptı. Ol eldiń xanı, láshker basshısı, láshkeri, jasawıl, muptısı menen qazısı hámmesi hayallardan eken. Hayallar urısqa qatnasıp, sadaq atıp, qus awlap, al erkekler úyde qazan-tabaq juwıp, awqat pisirip, bala baǵıw menen shuǵıllanadı eken. Kúnlerdiń kúnde hayallar patshası Zamaydıń boynda hámile payda bolıp «eger ul bala, tuwılsa ne qılamız», – dep adamlar qatı qıynalǵan. Ol zamannıń tártibi boyınsha patshanıń «heshqanday ul bala tuwıwǵa haqı joq eken. Eger patsha ul bala tuwsa óltirilgen. Sonıń ushın da, xalıq 37 kún másláhát etip, eger ul bala tuwılsa óltiriw kerek degen sheshimge kelipti hám onı baqlap turıw ushın eki hayal jasawıl qoyıptı. Patsha bunı sezip, tolǵaq tutıw aldınan jasawıl hayallarǵa: «Eger men ul tuwǵan jaǵdayda da perzentimdi óltirmewińizdi sorayman. Sizlerdiń qanday tileklerińiz bolsa orınlayman. Hátte, qálegen jigitlerińizdi tawıp alıwıńızǵa járdemlesemen, – degen wáde beripti. Bul ótinishti esitken hayallar Zamaydıń tuwǵan ulın qız dep daǵazalap jiberipti. Al, hayal patshanıń ul Iskender degen at penen ósire beripti. Bala er jetip ózin patsha dep daǵazalap, hayallar patshalıǵına qarsı urısıptı. Urısta erkekler jeńilip, hayal láshkerler Iskenderdi shılbırǵa baylap Zanay patshanıń aldına alıp barıptı. Sonda Zanay patsha qanshama qatal bolǵanı menen ana bolǵanı ushın da balasın óltire almagan. Bul meniń óz perzentim. Bayaǵı da qız tuwdım dep sizlerdi aldaǵan edim. Heshbir ana óz perzentine ólimdi ráwa kórmeydi. Táǵdir sonday bolǵanı ushın men ózimniń óliwim kerek dep óz ishine ózi pıshaq, urıp ólgen».¹⁰ Usı kúnnen baslap hayallar

¹⁰ Древняя и новая Россия. 1875 год, том III,

patshalıǵınıń ústin ǵam bultları qapladı. Patriarxat zamanı baslandı. Bul erte bolǵanı menen de tariyxıy haqıyqatqa ádewir jaqın. Etnograf L. S. Tolstova bul ertektiń syujetlerin Sammuramat yaki Shammuramat túrinde tarqalǵan erte dáwirdegi Assiriyanıń aspa baǵları haqqındaǵı ańızlar menen baylanıstıradı. Bunıń qaraqalpaqlar jerinde tarqalıwına ábden hayran qaladı.

Bunnan tisqari qaraqalpaqlardıń mádeniy tariyxınan matriarxat zamanı menen tutastırıwshı detallar oǵada kóp. Bunnan basqa bir ańızda qaraqalpaqlardıń hayal patshasınıń oq jay atıwda qolaylı bolıwı ushin oń jaq emshegin otlı shala menen kúydirip, sawashqa atlanganlıǵı, «Qırq qız» dástanında Gúlayım degen batır qızdıń altı birdey ájaǵası dushpannan qorqıp qashıp ketkende de, qasına qırq qız jıynap, dushpan menen gúresip, eldi aman alıp qalǵanlıǵı, hátte massaget zamanında Tumaris, Zarina, Arıwxan, Aqsholpan, Ánjim, Aqsuhw, Dárbiyke sıyaqlı qızlardıń, oǵuz-qıpshaq dáwirinde Banıw Sheshek, Gúlparsın, Qurtqa, Ayparsha kibi hayal-qızlarınıń atlarınıń ushırasıwı hám solardıń tariyxta bekkem saqlanıp qalıwı kópshilikti oylandıradı. Hátte, bunnan keyinde Gúlayım, Sárbinaz, Tórebek xanı, Nazlımıxan suhw, Shomanay, Ráwshan atamaları xalıq tariyxı menen ádewir baylanıladı.

Ulıwma qaraqalpaqlarda hayal-qız atamaları kult sıpatında berilip XVI ásirdegi Ormanbet biydiń genje qızı Sarısha ayım obrazına shekem óz xalqınıń baxtı ushin gúresken batır tariyxıy qaharmanlar sıpatında berilgen.

Qalayda bulardıń ishinde tariyxta aktiv baylanısqan shıǵarma biziń eramızdan buringı VI ásirdegi massagetlerdiń gózzal hám batır patshası Tomaris haqqındaǵı dástan. Bul haqqında áyyemgi grek tariyxshısı Gerodot óziniń «Tariyx» kitabında jazıp qaldırǵan. Tomaris massaget taypasınıń baslıǵı, patshası, húkimdarı hayal bolıp, óz eliniń tınıshlıǵı hám abadanlıǵı ushin gúresken. Biraq, onıń gózzallıǵı kóp ǵana patshalardı hayran qaldırǵan. Sonıń ushin da, Iran patshaları sırtınan ǵaybana asluq bolıp, talay mártebe onıń qolın sorǵan. Biraq, Tomaris óziniń eliniń azatlıǵın hárqanday muhabbat tuyǵılarınan artıq kórgen.

Sonıń ushin da, Irannıń Axmaniyler dinastiyasınıń patshası Kir biziń eramızdan buringı VI ásirde massagetler eline qarsı urıs ashqan. Bul urıstıń tiykarǵı maqseti Tomaristi basqınshılıq

joh menen ózine qaratıp úyleniw edi. Sonıń ushın da, bul sawash massagetlerdiń erkinlik jolındaǵı gúresine aylandı. Kir tariyxta Kayxıraw degen at penen de belgili. Tariyxta ótken túrli shayırlar unamlı hám unamsız hár qıylı keyiptegi shıǵarmalar jazıp qaldırǵan. Sawashtıń baslanıwın sezgen Tomaris: «Bizler bilemiz, sen tınıshlıqtı qálemeysen. Sol sebepli shártlerimizge kónbey bizge urıs ashtıń. Eger aytqanımızdı qılsań dáryanıń arǵı jaǵındaǵı úsh kúnshilik joldaǵı dalańlıqqa shıǵıp hadalına urısayıq. Eger dáryanıń óziń turǵan jaǵında turıp urısaman, deseń de óz qálewiń. Biraq námártlik etpe», – dep aytadı.

Negizinde Tomaristi jeńiw ańsat emes edi. Sonıń ushın da, Kir hiyle oylaw jaǵına ótti. Irannan kóp ǵana sharaplar ákelip, esap-sanı joq mal soydırıp, olardı pisirip dasturxanǵa qoyıp ózleri qashıp ketti.

Tomaristiń ulı Sparganis bassılıǵındaǵı áskerler bul hádiyseni kórip hayran bolıp qaladı. Góshlerdi jep, sharaplardı ishıp más bolıwǵa qaraydı. Sońınan Kir bul jerge dárhal jetip kelip, más bolıp dińkesi qurıǵan áskerdiń bárin qırıp taslaydı. Bulardıń hámmesi er áskerleri edi.

Jaǵdaydı sezgen Tomaris endi hayal-qız áskerlerdi sawashqa baslaydı. Bul sawashta Kir jeńiledi. Sońınan Tomaris urısqa juwmaq jasap, Kirdiń basın qılısh penen kesip aladı da, «Áy námárt! Sen urısta ádillik penen jeńip shıqqan bir hayaldı mákkarlıq jol menen ulınan ayırıp, perzentlik daǵında kúydirdiń. Sen ómir boyına heshqashan qanǵa toymadıń. Men óz antımdı orınlap seni qan menen suwǵarmaqshıman. Birewdiń jurtına zorlıq penen bastırıp kirgen qanxor adamnıń jazası sol, – dep onıń basın qan toltırǵan meske tıǵıp jiberdi». Tomaris waqıyasınıń bolıp ótken jeri Aral teńiziniń boyı. Házirgi qaraqalpaqlar jasap atırǵan mákan, sonıń ushın da bul estelikti babalarımızdan qalǵan miyras sıpatında qásterlewimizge boladı. Mine, bul tariyx penen baylanısqan ańız kóp ásirlerden beri xalıqtıń yadında saqlanadı. Yaki bolmasa xalıq óliminen kóre óz ólimin abzal kórip, dushpan áskerlerin qıya shóllerde adastırıp jalǵız ózi san mın láchkerlerdi ólim apatına alıp kelgen shopan Shiraqtı eske alayıq. Bulardıń bári de xalqımızdıń ótmishtegi bolǵan óz mánhez-qulqı, doslarına hám dushpanlarına bolǵan kózqarası. Bul waqıyalardıń ayırımların sarı qaǵaz tariyxtıń ózi biziń

zamanımızğa jetkizgen bolsa, kópshiligin qatıqulaq xalqımız awız ádebiyatında saqlap keldi.

Biz eski dáwir ádebiyatın shama menen eń áyyemgi dáwirден X ásirge shekem dep belgilesek te onıń shegaralarınıń belgisi kórinbeydi, sebebi kóp jıllıq urıslar nátiyjesinde kóp ǵana miyraslar joǵalıp ketken.

Geyde Mahmud Qashǵariydiń «Türk sózligi» toplamın oqıp otırıp xalqımızdıń erte dáwirdegi qosıqların oqıp otırǵanday bolamız. Mısalı:

Ay shıǵıp aylandı,
Aq bult toplandı,
Aspan júzi qaplandı,
Monshaq suwlar tamshılar.
Bultlar shaqmaq shaqpaqta,
Jamǵır burshaq jawmaqta,
Samal onı quwmaqta,
Qayda barar belgisiz,

– degen qatarlar qaysı xalıqtıń qaysı waqıtta jazıp alınǵanı da belgisiz. Xalıq arasında eski dáwirден qalǵan qosıqlar da kóp. Hátte, olardıń qaysı dáwirlerge tiyisli ekenligin de ayırıw qıyın.

Abıray berseń ulıstan,
Ájel berseń qılıshtan,
Ottan, suwdan asıra,

– degen qatarlardı da tap jaqın jıllardıń miyrası sıpatında qarawǵa bolmaydı. Geypara xalıq qosıqlarında erte dáwirdiń waqıyaları da ayqın súwretlengen. Mısalı:

Balam menin baldaydı,
Beline sadaq baylaydı,
El shetine jaw kelse,
Dúrkiretip aydaydı.

Bul qosıqtaǵı sadaq yaki sarı jay orta ásirdiń urıs qurallarınıń biri bolǵan. Bala er jetkende óz aldına otaw tigip berip, basına qalpaq kiygiziw dástúrleri «Qorqıt ata kitabı»nda da bar. Tap usınday waqıyalardı súwretlewshi qosıqlar qaraqalpaq awızeki ádebiyatında keń tarqalǵan. Mısalı:

Qarağım meniñ jasında.
Jasıl qalpaq basında,
Áshókóyli aq otaw,
Ağasınıñ qasında.

Bul hádiyseler qaraqalpaqlardıñ erte dáwirdegi ádebiyattıñ qalıplestiriwde de belgili dárejede ornı bolğanlıgın kórsetedi. Biraq, esapsız bolğan urıs-qağısar kóp ğana mádeniy miyraslardı umıttırğan.

QÍPSHAQ DÁWIRINIŃ ÁDEBIY ESTELIKLERI

Türkiy xalıqlarınıñ arasında «Qıpshaqlar birlespesi» dep atalğan úlken birlespe bar. Bunıñ kelip shıǵıw tariyxınıñ ózi biziñ eramızdıñ birinshi ásirlerinen baslanadı. Kópshilik ahımlar bunı türkiy tiline tiykar salǵan qáwim dep te ataydı. Qalay da türkiy tiline tiykar salǵan iri úsh türli qáwim. 1. oǵuzlar 2. qıpshaqlar 3. qarluqlar.

Oǵuzlar degende birinshi orında osmanlı türkler, türkmenler hám ázerbayjanlardı túsinemiz. Olar Kishi Aziya dalalarınan baslap, Ámiw hám Sırdáryanıñ orta buwınına shekemgi aralıqlardı iyelegen. Qıpshaqlar bolsa Sibir jerinen baslanıp Ural tawlarına shekem, Ural tawlarınan Aral teñizine shekemgi átirapta jasaǵan. Al, qarluqlar Orta Aziyanıñ oraylıq qáwimleriniñ biri bolıp, Qashǵardan baslap Ámiw hám Sırdáryanıñ orta bólegine shekemgi jerlerdi iyelegen. Qıpshaqlar soñın ala ısırılıp, oǵuz hám qarluqlar menen pútkilley aralasıp ketti. Bul aralasıw negizineñ VI ásirde baslanǵan bolsa, sonınan hátte Shıǵısxan basqınshılıǵı dáwirine shekem de dawam etken. Sol tiykarda türkiy tiliniñ oǵuz-qıpshaq hám qarluq-qıpshaq dialektleri payda bolǵan. Sol tiykarda dáslep «Qorqıt ata kitabı» soñınan Yusip Xas Hájibtiñ «Baxıtqa baslawshı bilim», Axmet Yugnakiydiñ «Haqıyqatlar sıylığı» kitapları payda bolǵan edi. Biraq, oǵuzlar menen qıpshaqlar arasında da ayırım kelispewshilikler bolıp turǵan. Usınday kelispewshiliklerdiñ sebebi menen XI ásirde pecheneg birlespesiniñ óz ordasın taslap batısqa qaray sheginiwine de sebep boldı. Solay etip, pecheneglerden ğárezli bolıp jasaǵan «Qara bórikliker»de ordasın Don dáryasınıñ boylarına qaray

awıstırıwǵa májbúr boldı. Qaraqalpaqlardıń xalıqlıq ataması menen baylanıshı bolǵan «Qalpaq», «Qara bóriikli», «Qara malaqaylı» atamalarınıń kelip shıǵıwı da tap usı dáwirlerden baslanadı. «Qalpaq» ataması IX ásirdegi Xorezm patshası Altın Tashtıń kóshpeli qáwimlerden jıynap alǵan saylandı áskerlerdiń atı menen baylanıshı. Ol sońın ala «Qara bórikliler» atanıp, keyninen XII ásirde qıpshaqlar tárepinen jawlap alıngannan keyin jáne qıpshaqlar atanıp ketti. Qıpshaqlar úlken qáwimlik birlespe bolǵan menen de óz aldına xalıq bolıp qalıplese almadı. Biraq, qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, tatar, bashqurt hám basqa da xalıqlardıń payda bolıwına tiykar saldı. Professor N. A. Baskakov «Dúnyadaǵı túrkiy tilleriniń ishinde qıpshaq tiline eń jaqın til qaraqalpaq tili, onnan keyin qazaq tili hám ózbek tiliniń ayırım dialektlerin atap ótiw múmkin», – dep jazǵan edi. Sonıń ushın da, qaraqalpaqlar bul birlespe menen ádewir baylanısqan. Hátte, bul birlespeniń belgili tiykarın, negizgi bóleklerin quraǵan. Bulardıń VI–X ásirdegi oǵuz-qıpshaq birlespelerinde baslı orındı iyelegenliklerin esapqa almaǵanda da XI ásirde baslap pútkilley «qıpshaqlar» atanıp ketiwi de hárqanday adamdı oylandıradı.

Qıpshaqtıń negizi sak qáwimlerinden shıqqan bolıp «Keysaq» Ullı sak bolıp atalıp, sońınan «Qaysaq», «Qıpsaq», «Qıpshaq» bolıp ózgergen. Bul haqqıyda Noǵaylı dáwirdiń jırawı Qaztuwǵan:

Alánda alań alań bar,
Bata almay jawı alańlar.
Saqtan shıqqan keysaq bar
Keysaq, qaysaq, qıpshaq bop,
On eki ataǵa taralar.

Bul jerde qıpshaqtı on eki ataǵa bólip qaraw erte dáwirdegi jazılǵan kitaplardan qalǵan. Máselen, X ásirde jasaǵan Arab tariyxshısı An Nawveriy enciklopediyasınıń «Türk haqqında maǵlıwmatlar» degen babında: Qıpshaq qáwimi 12 bólimnen turadı: 1. Toqsaba 2. Ista, 3. Burj oǵlı, 4. Burdi, 5. Yabı, 6. Qañlı oǵlı, 7. Anj oǵlı, 8. Durut, 9. Qara bir oǵlı, 10. Juznan, 11. Qara bóriikli, 12. Quyn dep kórsetedi.

Bulardan Qara bóriikli qaraqalpaq xalqınıń tutas bir atın kórsetse «Yabı», «Qañlı», «Quyn» atamaları qaraqalpaqlardıń belgili qáwim hám urıw atamaları. Hátte, «Yabı» menen «Qañlı»

Xorezmde öz aldına úlken eki mámleket dúzgen «Yabı» házirgi qaraqalpaq qıpshaqlarınıń urıwlıq bólegine kirgeni menen «Qañlı» menen «Quyın» bul urıwlıq bólekke kirmeydi. Demek, solay eken qıpshaq birlespesi urıwlıq bóleklerden anaǵurlım erte payda bolǵan. Sonıń ushın da, qaraqalpaqlardıń erte dáwirlerde ózlerin «Qara bórikli», «Qara qıpshaqlar» dep atawında da belgili dárejede haqıyqatlıq bolsa kerek. Tariyxta Qara qıpshaq atamasınıń baslanıwı XII ásirde qıpshaqlardıń qara bórliklilerdi jawlap alıw dáwirinen baslangan. Bul tiykarınan alǵanda Qoblan dástanınıń payda bolıw dáwirlerine tuwra keledi. Qazaqlar Qoblandı qara qıpshaq dep ataydı. Bul atama qaraqalpaqlardıń «Qoblan» dástanında da bar.

Qoblannıń haslım sorasań,
Rústemniń náslı edi.
Tiykargı atın sorasań,
Ol ayırılǵan el edi.
Deshti-Qıpshaq der edi.

Mine, bunıń ózinen-aq belgili bolıp turıptı, «Qara qıpshaq qıpshaqlardıń belgili bir shaqabı bolǵan. Biraq, Qara qıpshaq Qoblandı degen adam tariyxta bolǵan ba, bolmaǵan ba, bul jaǵı belgisiz. Solay bolsa da, kópshilik tariyxıy qosıqlarda onıń atı ataladı. Rus tariyx hám etnografiya izertlewshileri «Qara qıpshaq Qoblandı da neń bar edi, qulınım», – dep atalǵan qosıq qatarların jazıp alǵan hám onı qırǵız, qaysaq awızeki estelikleriniń biri sıpatında járiyalagan. «Bul qosıqtı Qotan jıraw aytqan eken», – degen sózine qaraǵanda qosıqtaǵı waqıyalar XII–XIII ásirde óz ishine alağı. Mısalı:

«Qara qıpshaq Qoblanlıda neń bar edi, qulınım? :
Seksen asıp, tayalǵanda toqsanǵa,
Tura almastay úzildi me, Julınım!
Adasqamn jolǵa saldıń bul Noǵaylı ulınıń,
Bul ordada jangán sham, piligiń sónip qurıdıń,
Qara qıpshaq Qoblanlıda neń bar edi, qulınım?

Qosıqtıń avtorı Qotan. Biraq, bul 1223-jılı, 31-mayda Kalka dáryasınıń boyında Shıńǵısxannan jeńilip, Venger jerine qaray qashıp ketken Qıpshaq xanı Qotan dep oylamasaq kerek. Solay

bolsa da, qazaq, qaraqalpaq hám qırǵız xalıqlarınıń arasında júdá erte dáwirlerde ótken negizinen oǵuz-qıpshaq hám qıpshaq dáwiriniń danışpan jırawları Qorqıt, Ketbuǵa, Qotan atları qayta-qayta tákirarlana beredi. Mısalı, ayırım tolgawlarda «Qorqıt ata aytqan eken» – dep baslansa, ayırımlarında:

Ketbuǵaday biylerden,
Keñes sorar kún qayda?

– dep tolganadı. Qotan haqqındaǵı maǵlıwmatlar da tap sonday. Eger tariyxıy maǵlıwmatlarǵa súyensek, Qotannıń jaǵaǵan zamanı XIII ásirdiń aqırı XIV ásirdiń bas gezi. Shıǵısxannıń balası, Deshti-Qıpshaqtıń dáslepki xanı Joshınıń ólgen dáwirine tuwra keledi. Sebebi, Joshı ólgende onı ákesi Shıǵısxanǵa heshkim esittire almay, bul qaralı xabardı tek sol waqıtta qıpshaqlar arasınan shıqqan dana jıraw Qotan ǵana esittirgen. Qotannıń bul joqlaw túrinde aytqan tolgawı kópshilik shıǵıs izertlewshilerdiń qoljazbalarında bar. Mısalı:

Teñiz bastan bilǵandı,
Kim tińǵızar, ha xanıń?
Terek túpten jıǵıldı,
Kim turǵızar, ha xanıń?

Buǵan Shıǵısxan juwap qaytaradı:

Teñiz bastan bilǵansa,
Tińǵızar ulım Joshıdur,
Terek túpten jıǵılsa,
Turǵızar ulım Joshıdur.

Biraq, Qotan dáslepki pikirlerin qaytalay bergennen keyin Shıǵısxan balasınıń qaytı bolǵanlıǵın sezedi. Xabar jumbaq túrinde aytilǵanlıǵı ushın da Shıǵısxan Qotan jırawdı óltire almaydı. Usı Qotan jırawdıń «Qara qıpshaq Qoblanlıda neń bar edı, qulnım?» degen tolgawı da Qoblan batır haqqında emes, bálki «Qoblanlı», yaǵnıy «Qara qıpshaqlı», «Noǵaylı» degendey, bálki sol taypaǵa derek batırlardıń hirewine aytılsa kerek, sebebi tolgawda bayan etilgendey-aq Qoblan násiline derek, Qara qıpshaqlı batırlardıń biri Úysinniń mańlay aldı batırlarınıń birin óltirip qoyǵan. Tolgaw sol haqqında jazılǵan. Sebebi,

bul waqıtları Qıpshaq birlespesi joǵalıp, onıń ornına Nogaylı birlespesi qáddin tiklep atırǵan bir waqıtlar edi. Sonıń ushın da, Qotan tárepinen: «Adasqanın jolǵa saldıq, bul Nogaylı ulınıń», – degen pikir ayılǵan. Qıpshaq birlespesi saplastırılǵannan keyin Altın Ordada ádewir urıwlıq bólekleniwler payda bolsa kerek. Óytkeni, ayırım dereklerde Qotan qıpshaqtıń jırawı dep atalsa, geyparalarında Úysinniń jırawı dep te berilgen. Xalıq kitaplarında Qıpshaq oǵuz xannıń balası dep beriledi. Qıpshaqlar dáslep oǵuzlar menen birikken halında kórinse de, sońınan qıpshaqlar atanıp Mongolstan shegarasınan Don dáryasına shekem, Aral teńizinen Ural tawlarına deyin, Uraldan Kavkazǵa deyingi aralıqlardı iyelegen. Al, Sıǵnaqtan Ural tawlarına shekemgi aralıq «Deshti-Qıpshaq» dep atılǵan. Olar Don menen Jayıq dáryalarınıń arasında óz ordaların dúzip, Iytemgen Bonyak, Tugarxan, Qotan, Kura dep atılǵan belgili biylerine iye bolǵan.

Qıpshaqtıń sońǵı xanı Qotan Shıńǵısxannan jeńilip Venger jerine qaray qashıp ketken. Sol kúnnen baslap bul jerde mongollardıń hákimshiligi baslanadı. Qıpshaq birlespesi tarqalıp, onıń ornına Nogaylı birlespesi payda boladı.

Al, qıpshaq xanları haqqında XII ásirde Sharuxan, onıń balası Atrak, Atraktıń balası Konchak, onıń balası Qotan haqqında kóp sóz boladı. Qotan rus knyazi menen jaqsı awqam dúzedi. Biraq, mongol áskeri bul awqamdı da ıdıratıp jiberdi. Shıńǵısxannıń hújimine kóbirek qarsılıq kórsetken qıpshaqlar edi. Sonıń ushın da, mongollar bularǵa kóbirek qastın tikti. Shıńǵısxan Deshti-Qıpshaqtı qolǵa kirgizgennen keyin de bularǵa kún bermedi. Bulardıń kóbirek batırılıq kórsetkenine qáhári kelip, óltirgenin óltirdi, tiri qalǵanların sırt mámleketlerge qul etip satıp jiberdi. Solay etip, Aziya tariyxındaǵı «Qıpshaqlar qırǵını» baslandı. Sebebi, Shıńǵısxan: «Eger de qıpshaqlardıń úshтен eki bólegin qırıp taslamasaq, Deshti-Qıpshaqta mongollar húkimran bola almaydı», – degen sózdi aytqan.

Solay etip, qıpshaqlar kóp muǵdarda Arab hám Turkiya elleriniń qul bazarlarında satılǵan. Bular búgingi qazaq, qaraqalpaq, ózbek, qırǵız, tatar, bashqurt hám Kavkazdın ayırım túrk tilles xalıqlarınıń babaları edi. Usınday sebepler menen aman qalǵanlarının ózi de Turkiya hám Mısır jerlerine qashıp

kete basladı. Solay etip, Mısırdá Mamlyukler – qullar mámleketi payda boldı. Onıń tiykarı 1250-jılı Ayubiyler dinastiyasınıń noǵı patshası Sultan Turan shahtı óltirip, onıń ornına qıpshaqlar sárdarı Múyız Aybektiń taxtqa otırǵannan baslanadı. Solay etip, Anatoliya jerinde qıpshaqlar mámleketi 1507-jılǵa shekem ómir súrgen. Olardıń arasında belgili alımlar hám shayırlar jetilisip shıqqan. Ózin «Qıpshaqlar» dep atap, pútkil dúnya mádeniyatında úlken iz qaldırǵan. 1320-jılı Baǵdat qalasında jasǵan bir Sıǵnaqiy degen shayır óziniń tuwılıp: ósken jeri Sıǵnaqtı saǵınıp qosıq jazıp qadırǵan Mısalı:

Burın bul bir erkin ósken el edi,
Bilimliler mákan etken jer edi.
Gúldi ezip ketti attıń tuyaǵı,
Reyimsiz dushpan kimdi ayadı?...
Bayıwlı qus jaylap, muńlı mákanın,
Adamlar tárk etti, súygen watanın,
Bar edi onda «Nıǵayam» jazǵan shayırlar,
Olardı xor etti... aqlı zayıllar.
Boldı «Hidayam» jazǵan alımlar,
Onı da gúm etti, qanxor zalımlar.
Júrmiz ózge jurttıń topıraǵın jalap,
Jas tókkennen basqa qalmaq talap.
Kewlimde bir saǵınısh ornaptı,
Qayta kóriw nesip etkey Sıǵnaqtı!...
Qanat pitse, men elime ushpaqpan,
Qıya shólde qańǵıp júrgen qıpshaqpan...

Mine, bunıń ózinen-aq belgili, sol waqıtları sırt ellerdiń ózinde kóp ǵana qıpshaqlar bolǵan. Bizdiń qaraqalpaq ádebiyatınıń tórkinleriniń birine «Qıpshaq dáwiriniń mádeniy estelikleri» – dep at qoyıwımızdıń baslı sebebi, ata-babalarımızdı bul birlespede áktiw qatnasıwı, birneshe ásir dawamında ózlerin «qıpshaqlar» dep atawı edi. Sebebi, «Qara bóriktiler» ózi de XII ásirde baslap qıpshaqlar menen pútkilley aralasıp, ózlerin qıpshaqlar dep atay basladı. Rus knyazleri menen bekkem baylanıs dúzdi.

Máselen, 1149-jılı Moskvanıń tiykarın salǵan Yuriy Dolgorukiydiń atası qaytıw bolǵanda bizdiń babalarımız bolǵan Qara bóriktiler: «Bizler rus jeri ushın, seniń arıń ushın jan

beremiz», – dep aytqan. Olar dañqlı Kieviñ dárwazasını qorǵawǵa qatnasadı. Bul doslıq qatnasıqları soñınan da dawam etilgen. Qıpshaq dáwiri haqqında kóp ǵana kitaplar jazıp qaldırılǵan. Bul dáwirdegi ádebiyattıñ úlgileri tek xalıqtıñ yadında ǵana qalǵan. Hátte, búgingi kúndegi xalıqtıñ awzınan jazıp alınǵan qosıqlarda bul haqqında jeterli maǵlıwmatlar bere aladı. Mısalı:

Táriyipiñ baslanıp, massaget saktan,
Qay jerde bolsañ da sen jandıñ haqtan,
Tariyxıñdı oqıp kórdim hár jaqtan,
Hár ásirde sarsañ bolǵan qaraqalpaq.

Bir atıñ Noǵaylı, bir atın Qıpshaq,
Barlıǵında barsañ, tariyxtı uqsaq,
Jawgershilik bárha baxtıñdı tusap,
Mıyraslarıñ oyran bolǵan qaraqalpaq.

Bul qosıq qatarları házirgi folkloristlerimiz tárepinen jazıp alınsa da xalıqtıñ mádeniy tariyxı haqqında belgili dárejede sır shertedi. Al, ol Qıpshaq dáwirinen bizge mıyras bolıp qalǵan shıǵarmalardıñ biri «Qoblan» dástanı bolıp esaplanadı.

ALTÍN ORDA DÁWIRINIÑ ÁDEBIYATÍ (XIII–XIV ÁSIR)

Orta Aziya 1220-jılı Shıńǵısxan tárepinen jawlap alınǵan edi. Ol 1219-jılı Jetisuwdı basıp alıp, soñınan Otırar menen Sıǵnaqtı oyran etti. Bunnan keyin baslı hújimdi Xorezmge baǵdarlaǵan edi. Xorezmniñ áskerin jeñe almaǵan Shıńǵısxan eñ soñında Ámiwdáryanı baylap Góne Úrgenishti suwǵa aldırıp jiberdi. Xorezm patshası Muhammed Xorezmshah 1220-jılı Kaspiy teñizine qaray qashtı. Solay etip, Shıńǵısxan pútkil Orta Aziyanı ózine qarattı. Barlıq xalıq qaharmanlıq penen gúrestı. Biraq, háddinen asqan jawızlıq hám hiylekerlik xalıq qarsılıqların tuñlamadı. Ózbeklerdiñ, qazaqlardıñ kópshilik bólegi Edil hám Jayıq boylarına shıǵınıp ketken sıyaqlı, bul dáwirde qaraqalpaqlardıñ eñ baslı bólegi Don dáryasınan baslap Jayıqqa shekemgi aranı mákanlaǵan edi. Bul Ullı Qıpshaqlar mámleketi bolıp, qaramında házirgi qaraqalpaq, qazaq bashqurt, tatar hám kóshpeji ózbekler dep atalǵan qıpshaq dialektinde sóyleytuǵın xalıqlar bar edi.

Qıpshaqlar attıń ústinde shıbinday ushatuǵın, qarsılasqandı bóktergige basıp kete beretuǵın shápiq jawıngerler edi. Shıńǵısxan sonıń ushın da bulardan ádewir seskendi. Qıpshaqlar bunnan usqarı, rus knyazları menen awqamlas edi. Bul jaǵı mongolları ádewir hawlıqtırdı. Biraq, solay bolsa da Shıńǵısxan 1223-jılı 31-mayda qıpshaqlar jerine bastırıp kirdi. Qıpshaqlarǵa járdem beriw ushın rus knyazi Mstislav Udalay kelip janına Chernigov knyazligin qosıp alıp sawashqa qatnasqan. Bul jaǵdaydı sezgen Shıńǵısxan jáne hiylekerlik jolına ótedi hám rus knyazlerine xat jazadı. Bul xattıń mazmunı tómendegishe bolıp: «Biz rus jerine qarsı urıs ashpaymız. Bizıń at baǵarımız bolǵan baxtı qara qıpshaqlardı qolǵa kirgizbekshimiz», – degen mazmunda bayanlaǵan edi. Bul xattı oqıp tanısқан rus knyazleri «Mongollar búgin qıpshaqlardı basıp alatuǵın bolsa, endigi gezek bizlerdiki», dep oylaǵan da áskerlerin sawash maydanınan alıp shıqpaǵan. Kilka dáryasınıń boyında bolıp ótken bul sawashqa qıpshaq hám rus áskeri jeńildi. Biraq, bul rus áskeriniń bári emes, tek ǵana qıpshaqlarǵa járdem bergen bólegi edi. Sonıń ushın da, bul rette Shıńǵısxannıń ruslar menen onshama isi bolǵan joq. Sońınan barıp onıń aqlıǵı Batu rus jerlerine bastırıp kirdi.

Shıńǵısxan sol saparı qıpshaqlarǵa kóbirek qastın tikti. Bul jerdegi xalıqtıń úshten bir bólegin qılısttan ótkerip, jáne bir bólegin sırt ellerge qul etip satıp jiberip, qalǵan bir bólegin ǵana aman saqlap qaldı, sebebi bul bólek Shıńǵısxan siyasatına sadıq bolıp qalıwǵa tiyisli edi. Solay etip, ózi basıp alǵan jerlerdiń bárin balalarına bólip bere basladı. Úlken balası Joshuǵa mongol nymaǵınan Don dáryasına shekemgi aralıq arqalı rus jeri menen shegaralanıp, túsligi Xorezm mámleketin ózine qosıp alıp. Sırdáryanıń orta buwının da óz ishine qamtıp, tap Qashǵarǵa shekem sozıldı. Ortanshı ulı Shıǵatayǵa házirgi Ózbekstannıń oraylıq qalaları Buxara, Shaxrisabz, Samarqand, Tashkent, Fergana hám Xorasan jeri berildi. Bul jerlerdiń kópshiligin túrk tilles xalıqlar jaylayturgın edi. Joshı imperiyası «Altın Orda», al Shıǵatay húkimranlıǵındaǵı jerler «Shıǵatay ulısı» – dep ataladı. Shıńǵısxan basıp alǵannan keyin bul jerler bir ásirdiń ózinde de qáddin tikley almadı. Kóp ǵana jaylar buzılıp, kitaplar órteldi. Xalıq hár feodallarǵa ulıs sıpatında bólip berilip, bir úlkenen ekinshi úlkege aqsha bulttay kóshti de júrdi.

Shıngıstın balası Berke tusında Jayıq dáryasınıń qaptalına Altın Ordanıń paytaxtı Saray qalası salınıp Xorezmnen on mıń ónerment aldırılǵan. Sońınan Xorezmge Berke áwladlarınıń biri ámir bolıp tayınlanganda Sarayshıq átirapın jaylaǵan xalıqlardan jigirma mıń ásker hám on mıńǵa jaqın shorı qullar qosıp berilgen. Shıngıs áwladlarınıń xan hám ámir bolıp tayınlanıwına baylanıslı tap usınday inamlar Qırım hám Túrktan wálayatlarında da jiberilgen. Bunıń esesine olarda Sarayshıqqa sawǵa hám xızmetker sıpatında óz puqaralarınan jiberip turgan. Solay etip, bul qáwimler hám xalıqlardıń ózi pútkilley aralasıp ketip edi. Mongollar bunday siyasattı júdá uzaq úlkelerdi ózine baǵındırıw, xalıq massasına óziniń húkimranlıǵın júrgiziw ushın islegen. Sonıń ushın da, xalıqtıń yadında XIII–XIV ásirge tiyisli bolǵan Saray, Góne Úrgenish, Sıǵnaq, Otırar hám Qırım waqıyalarınıń tolıq saqlanıp qalǵanlıǵın kórip hayran qalasań. Bul úlkeler geografıyalıq jaǵnan bir-birine jaqın kelmese de xalıq óziniń mádeniyat tariyxı esteliklerinde tap sol úlkelerde bolǵanlıǵı haqqında bayan etedi. Yaki bolmasa sol dáwirge tiyisli bolǵan Saray, Góne Úrgenish, Sıǵnaq, Qırım ańızların tap óz kózi menen kórgen sıyaqlı sóylep beredi. Sonıń ushın da, xalıq bul dáwirde bir jerde jasay almaǵan. Bunı tariyxıy shınlıqtıń ózi de kórsetip turıptı.

Qaraqalpaq xalqı XI ásirde Don boylarına qaray kóship ketse de onıń ayırım bólegi Xorezmde qalǵan. Hátte, Edigeniń tusında, XIV ásirde Qutlıǵ Temirdiń Xorezmde xan bolǵan waǵında qaraqalpaqlardıń bul úlkeдеgi aktivligi jáne de kúsheydi. Bunnan tisqari ótmish tariyxı júdá uzaqtan baslanatuǵın, biraq belgisiz sebepler menen júdá azayıp qalǵan Ámiwdáryanıń Aralǵa quyatuǵın jerin mákan etken arallılar degen xalıq bar. Olar ózlerin aralı ózbekler dep ataǵanı menen eki xalıqtıń ózbek hám qaraqalpaq xalqınıń komponentin ózlerinde tolıq saqlaǵan. Bular dáslepki qaraqalpaq qáwimleriniń biri bolıp, sońınan ózbeklesip ketken bolıwı, yaki ózbek qáwimleriniń biri bolıp qaraqalpaqlasqan bolıwı da itimal. Olar hátte óz aldına xalıq bolıw dárejesi ushın da gúresken.

Qullası, Shıngısxan basqınshılıǵınıń jawızlıqları hám buǵan qarsı xalıq gúresleriniń belgilerin sıpatlaytuǵın awız ádebiyatınıń estelikleri qaraqalpaqlar arasında ádewir tarqalǵan. Solardıń

biri házirgi Qaraqalpaqstanın Tórtkúl rayonu átirapınan jazıp alınğan «Gúldirsın haqqındaǵı ańız». Bul ańızda dushpan sárkardalarınıń birine ashıq bolıp, óz elin satqan Gúldirsın degen qız haqqında aytiladı. «Gúlistan» dep atalǵan bir ájayıp qala bar eken. Dushpan onı qamal qılıptı. Ğarrı patshanıń bassılıǵında pútkil xalıq janın jabbarǵa berip gúresken. Altı ay dawamında gúresse de dushpan qalanı qolǵa kirgize almaptı. Sońınan hiyle jolına ótip, xalıqtı ashlıqqa giriptar etip, qalanı basıp alıw jolın oylaptı. Aradan birneshe ay ótkennen keyin qala ashlıqqa ushıraptı. Biraq, dushpanǵa berilmeyti. Sońınan xalıq aqsaqalları oylasıp, adamlarda qalǵan dándi jıynap, semizirek bir-eki ógizge jegizipti. Ógizler dáнге bóгіp, ólejaq bolǵan waǵında dárwazadan shıǵarıp jiberipti. Dushpanlar ógizdi soyıp qarasa, ishiniń bári dán eken. «Wáy, bul qalanı ala almaydı ekenbiz. Basımızdıń amanlıǵında qaytayıq, – dep bir sheshimge kelgen waǵında, kóshkiden qarap turıp dushpannıń sárkardasını súyip qalǵan patshanıń jeńiltek qızı Gúldirsın xat jazıp, onı sarı jaydıń ushına ildirip, sırtqa qaray atqan eken. Xatta: «Ógiz waqıyasına isenbeń. Bul tek hiyle. Bul jerde xalıq ashtan qırılmaqta. Eger bir kún irkilseńiz qala óz-ózinen beriledi» dep jazılǵan. Dushpan jáne bir kún irkiledi. Qala táslim boladı. Sońınan láshkerler Guldırsındı sárkardannıń aldına alıp keledi. Sonda sárkarda: « – Áy óz watanı hám ata-anasına opa qılmaǵan qız, sen maǵan opadar yar bola alarınediń!», – dep atıńı quyrıǵına baylatıp, súyretip óltiredi. Dushpanlar «Gúlistandı» jer menen jeksen etip, qarabaxanaǵa aylandırǵan. Sońınan xalıq bul jerge «Gúldirsın», – dep at berген. Bul ańız kóp ásirler dawamında payda bolǵan bolsa da elege shekem xalıqtıń awzınan túspey kiyatır. Mongollar bul jerlerdegi xalıqlardı qanshama dárejede qırmasın jawızlıq isler júrgizbesin ózleriniń azshılıǵına baylanıshı olardıń tilin, ádebiyatın hám mádeniyatın joq ete almadı. Ózlerin xan, bek hám basqarıwshı toparlar dep tanıǵanı menen bul jerlerdiń ádet-úrp hám mádeniyatına boysındı. Saraydıń qarım-qatnas qaǵazlarınıń ózi de qıpshaq tilinde jazıldı.

Xalıq arasınan belgili shayır, aqm, muzıkant hám xudojnikler ósip jetilise basladı. Usınday shayırlar qatarında Altın Ordadan shıqqan Xorazmiy, Qutub hám Sayfı Saraiy miyrasların kórsetiw múmkin. Bul dáwirde Altın Ordada negizinen qıpshaq tilindegi

ádebiyat, al shıǵatay uhsında ózbek ádebiy tiline tiykar salǵan sol waqıtları shıǵatay tili dep esaplangan qarluq-qıpsdaq tili rawajlanbaqta edi. Shıǵıs áwladları dáslep túrk tilles xalıqlardı mensinbegeni menen soǵınan olardıń qızların hayallıqqa alıp, ózleri de qız berisip kem-kemnen quda-qudaqay bolıp aralasa basladı. Qan aralasıw tiykarında ayırım jergilikli túrkiy xalqınıń wákilerinde dáslep ámir, soǵınan xan dárejeleri berildi. Usınıń saldarınan el arasında sultan, aǵa sultan, bek, biy dep atalǵan mánsaplar kelip shıqtı.

Negizinen alǵanda XIII ásirdegi túrkiy xalıqlarınıń ishinde bunday mánsap hesh birewinde de joq. Bunday atamalar tek XIV ásirde baslap gezlesedi. Demek, Shıǵısxan hám onıń balaları tusında bunday ataqlar tek óz urpaqlarına ǵana tiyisli bolǵan. Bunday ataqqa birinshi erisken adam Batıydıń jaqın qarindaslarınıń birine úylenip, 1340-jılı Noyın soǵınan Ámir titulin alǵan qaraqalpaqlar etnogenizine qatnası bar Maǵııt taypasınan shıqqan Noǵay mirza, soǵınan onıń abırayı túrk tilles xalıqlar arasında ádewir kúsheyip, óz aldına Noǵaylı awqamın dúzedi. Qaraqalpaqlar mine usı Noǵaylı awqamına sadıq bolıp, XIV ásirdeń aqırında sol awqam qulaǵansha onıń tiykarǵı xalqınıń biri sıpatında jasaǵan.

Noǵay hátte 1382-jılı Qırımǵa iyelep turǵanda da Edil, Jayıq boyınıń xalıqlarınıń kópshiligin Qırımǵa kóshirgen. Bul haqqında ayırım maǵlıwmatlar professor Qabil Maqsetovtıń xalıq awzınan jazıp alǵan tariyxıy qosıqlarında da ushıraydı. Mısalı:

Kóship bargan jeri Qırımınıń tawı,
Jayıqtıń jaǵası Oral atawı.
On mıń úyli Noǵay Toxtamıs xanı,
Sonıń qarawına kirdi qaraqalpaq.

Qaraqalpaq jazba hám awızeki dereklerinde de Altın Orda xanı Toxtamıs haqqında kóp ǵana maǵlıwmatlar saqlanǵan. Bul waqıyalar negizinen alǵanda Edige hám onıń áwladları menen baylanıslı.

XIV ásirdeń ekinshi yarımınan baslap Altın Orda ádewir maydalandı. Onıń quramında «Aq orda» hám «Kók orda» dep atalǵan xanlıqlar payda boldı. Shıǵıs áwladları arasındaǵı taxt ushın talas, ulıs ushın gúreslerdeń ózi de XIV ásirde baslap

türkiy tilles xalıqlardıń óz ara bóliniwlerine sebepshi bolǵan edi.

Bul dáwirde Temuriyeler mámleketi Shaxrisabz hám Samarqand átirapına jámleńip, ózbek xalqınıń tiykarın quray basladı. Bunnan ádewir keyinirek XV ásirde Jánibek xan qazaqlar menen qaraqalpaqlardıń ayırım bóleklerin ózine jámlep qazaq xanlıǵın qurdı.

Al, qaraqalpaqlardıń basım kópshiligi Noǵaylı birlespesiniń tiykarǵı xalq sıpatında qalıp ketti.

Sonıń ushın da, XIII–XIV ásirdeń awızeki hám jazba estelikleri ózbek, qazaq, qaraqalpaq, qırǵız, tatar, bashqurt hám hasqa xalıqlar arasında da teńdey xızmet qıladı.

Ózbeklerdeń baslı bólegi Shıǵatay ulısına kirgeni menen Altın Ordanıń Saray hám Sıǵnaq qalaları hám sonday-aq Xorezm menen qatnasıqtı úzgen joq. Bul jerlerdegi mádeniyat hám ádebiyat birin-birine ótip, bir-birin tolıqtırıp otırdı.

NOǴAYLÍ ZAMANÍNÍN ÁDEBIYATÍ (XIV–XVI ÁSIR)

Hárqanday qaraqalpaq dástanın oqısaq «Noǵaylı» degen sóz benen ushırasamız. Hátte, barlıq dástanlarda «Noǵaylınıń elinde, qaraqalpaq xalqında» – dep baslanadı. Birewinde «Az Noǵay», birewinde «Kóp Noǵay», ayırımlarında «On san noǵay», geyparalarında «Noǵaylınıń altı ulı», – dep beriledi. Mısalı:

...Az Noǵaydıń elinde,
Qaraqalpaq xalqında. «Qırq qız».
...Kóp Noǵaydıń ishinde,
Ullı Noǵay jurında. «Sháriyar»
...Gewirlerdi noǵaylar,
Keynine quwıp baradı.
...Noǵaylıdan jeńilip,
Tómen salıp moyının. «Er Ziywar».

Tek bul ǵana emes. Ulıwma qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń kópshiligi «Noǵaylı» ataması menen baylanısaadı. Bul atama xalq tariyxı menen baylanıshı bolǵan toǵawlarda da kóp ushıraydı.

Mısalı:

Ormanbet biy ólgende,
On san Noǵay búlgende.

Demek, bul sóz xalıq tariyxı menen bekkem baylanısqan atama. Bunı tariyx ilimi de biykarlamaydı. Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwinde tiykarınan Noǵaylı awqamınıń shıǵıs topar baslı orındı atqarǵanı haqqında jazadı. Bunday ilimiy anıqlama XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq shayırları hám bunnan keyingi shayırlar shıǵarmalarında da ushiraydı. Máselen, XIX ásirde jasaǵan shayır Ótеш Alshınbay ulı:

Onı Ótеш Shejireden kórmishler,
Sonıń az-kem jerini aytıp bermishler,
Ol Noǵaylı qaraqalpaq dermishler,
Búlgınshilik penen júrgen dúnyada.

- dep jazǵan bolsa, házirgi zaman qaraqalpaq jırawlarınıń belgili wákili Qıyas Xayratdinov, qaraqalpaq xalqınıń muzikalıq ásbabı bolǵan qobızdıń sol Noǵaylı zamanınan qalǵan miyras ekenligi haqqında.

Áwel basta payda boldıń on sanda,
Ata-babam posıp júrgen zamanda,
Noǵaylı deydi eken xalqımdı sonda,
Tıp babamdı kóziń kórgen qobızım.

- dep tolganadı.

Demek, Noǵaylı degen tosınnan bolǵan atama emes. Ol xalıqtıń tariyxına bekkemesip ketken. Sonda qaraqalpaq ádebiyatı menen tariyxına bunshama kirip ketken Noǵay degen kim? Biz dáslep Noǵay degen atama menen 1340-jılları Altın Orda tariyxında ushırasamız. Noǵay - bul túrkiy xalıqlar arasınan shıqqan eń birinshi Ámir bolıp, mongóllardan eń dáslepki ulıs alıp el biylegen adam. Dáslepki tariyx hám ádebiyat izertlewshiler de Noǵaydı mongol dep qarawshılıqta boldı. Biraq, onıń mongol yaki Shıǵıs tuqımınan emesliginiń ózi ómiriniń aqırına shekem xan titulin alıwına múmkinshilik bermedi, sebebi ol Altın Ordada hátte xanlardan artıq abırayǵa iye bolıp, sonshama batır hám epsheil bolıwına qaramastan Ámir dárejesinde qalıp ketedi. Áskerlerdiń túrkiy xalıqlardan quralǵan bólegine ǵana sárkardalıq etedi. Sonıń ushın da, ol túrkiy xalıqları arasınan shıqqan

Mañǵıtlar ámiri sıpatında ǵana tán alınadı. Onıń táseri Edil, Jayıq, Túrkestan hám Qırım jerlerinde anıq kórinedi.

Solay bolsa da, Noǵaydıń atı Altın Ordadaǵı barlıq túrkiy xalıqlarında teńdey saqlanıp qalǵan dep dálillep bolmaydı. Onıń atı házirgi Noǵay, qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarınıń ishine pútkilley sıńıp ketken. Hátte, qaraqalpaqlar XIV ásirde tap XVI ásirdeń aqırına shekem ózlerin Noǵaylı dep ataǵan. Endi qaraqalpaqlardıń Noǵaylı atamasına bunshama sadıqlıǵı máselesine kelsek, jáne sol waqıttaǵı mongollar siyasatına, qaytıwımızǵa tuwra keledi.

Shuǵısxan túrkiy xalıqlarınıń birigip, mámleket bolıp ketiwinen qorıqqan. Ásirese, qıpshaqlar birlespesiniń kúsheyiwine qarsı bolǵan. Sonıń ushın da, ol ayırım iri qáwimlerdiń ulıs sıpatında rawajlanıwına erk berip jiberdi. Bul jaǵday onıń urpaqları ushın kóp sandaǵı xanlıq taxtlar menen támiyinlese, ekinshi jaǵınan bulardıń bólekleniwini mongollardıń az sanda bolıwına qaramastan mámleketke uslap turıwına múmkinshilik berer edi. Sonıń ushın da, Altın Ordadaǵı ózbek, noǵay, qazaq, tatar hám bashqurt birlespeleri de tosınnan bolǵan emes. XIV ásirde bul xalıqlardıń hámmesi de Noǵaylı birlespesinde bolǵanı menen sońınan hárbiri óz aldına birlespe dúzip ajralıp ketti. Al, qaraqalpaqlardıń Noǵaylı birlespesinde uzaq waqıtlar qalıp ketiwiniń ayırım sebepleri bar. Shuǵısxan qıpshaq dalasın basıp ulǵan waqıtları altı qáwimnen ibarat bolǵan qaraqalpaq xalqı úlken eki arısqa bólingen edi. Onıń birinshisi óz átirapına Múytenlerdi qosıp alǵan Qońıratlar, ekinshisi Qıtay. Qıpshaq hám Kenegeslerdi jámlegen Mañǵıtlar. Bular bir atadan órbigen urpaq tariyxın kórsetiwini boyınsha anaların báybishe hám toqal bolıwına baylanış bólingen— dep jorıydı. Biraq, ekewi de kúsh jaǵınan bir-birinen ázzi bolmaǵan. Solay bolsa da, bulardıń atalarınıń bir adam ekenligi esapqa alınıp «arbanı qos arıs tartadı», — dep tatiwlastırıw ushın gúresken.

Usınday bir jaǵdayda Mañǵıttan shıqqan Noǵaydıń birden Noyın hám sońınan Ámir bolıp ketiwini jáne bir qáwimniń bayraǵın joqarı kóteriwsilikke alıp keldi. Sonıń ushın da, dáslep Mañǵıtlar birlespesi dep atalǵanı menen sońınan kópshilik qáwimlerdiń narazılıǵına baylanış bul birlespe «Noǵaylı birlespesi» dep atalıp qaytadan dúzildi. Bul birlespeniń negizin quraǵan sol waqıttaǵı mañǵıtlar taypasınan shıqqan Noǵay mirza. Noǵaylı

birlespesiniń tásiiri qaraqalpaqlar menen bir qatarda házirgi qazaq, tatar hám bashqurt xalıqlarında da bar. Biraq, bul birlespeniń tásiiri hár xalıqta hár qıylı. Qaraqalpaqlarda XIV ásirde baslanıp XVI ásirge shekem, qazaqlarda XIV–XV ásir, al házirgi noǵaylar XIV ásirde tap usı kúнге shekemgi tariyxın sol Noǵaylı awqamı menen baylanıstıradı.

Noǵaylı birlespesine tiykar salǵan qaraqalpaqlardıń belgili altı qáwiminiń biri bolǵan Mańǵıt onıń jetekshi eki arısınıń da biri bolǵan. Sonıń ushın da, qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq óz shejiresinde xalıqtıń quralıwın arba simvolında kórsetip:

Qońırat taptı bir arısın,
Mańǵıt taptı bir arısın,
Basqa aǵashtıń bárisin,
Ózgelerge salǵan eken.

– dep jazadı.

Demek, bul pikirge qaraǵanda da qaraqalpaqlar negizinen «Qońırat» hám «Mańǵıt» qáwimleriniń qosılıspasınan turadı. Altın Ordada Noǵaydıń tásiriniń kúshli bolıp ketiwine baylanısh sol waqıtta Mańǵıtlar húkimranlıǵınıń basım bolǵanlıǵı bayqaladı. Sonıń ushın da, Shoxan Wáliyhanov: «Bul qáwimniń XIII–XIV ásirde kúsheyip ketkenligi sonshelli, hátte qaraqalpaqlar óz atamaların ózgertip, mańǵıtlar, – dep atay basladı. Solay etip, XV ásirde ózbek hám qazaqlardan tısqarı jáne bir xalıq payda boldı», – degen sheshimge keledi. Biraq, Mańǵıt ataması jáne kóp uzanay Noǵaylı bolıp ózgeredi. XVI ásirde Noǵaylı awqamı qulaǵannan keyin jáne qaraqalpaqlar ataması payda boladı. Sonıń ushın da, bul dáwir xalıqlardıń bóliniw dáwirleri edi. Hátte, olardıń aralasıw procesleri de uzaq dáwirde óz ishine alǵan. Máselen, XV ásirde qazaq xanlıǵın quraǵan Jánibektiń soramında kóp ǵana qaraqalpaqlar bolsa, XVI ásirdegi ózbeklerdi biriktirgen Muhammed Shaybaniy xannıń kóp muǵdardaǵı qaraqalpaq áskeri bolǵan.

Biraq, qaraqalpaqlardıń eń baslı uyıtqısı bul waqıtları Edil hám Jayıq boylarında qalıp ketken. Altın Orda xalıqlarınıń bóliniwi negizinen Noǵay óliminen keyin baslandı. Noǵay áwladlarınıń bunnan keyingi eń kúshli xanlardıń biri Toxtalıus bolıp, ol óz ordasını Sırdarıyanıń tómengi jaǵına qaray kóshirgen.

Usınday sebepler menen birge Sarayshıq xalqınıń kópshiligi Sırdárya menen Ámiwdáryanıń tómengi aǵısına kelip qalǵan. Biraq, bul dáwirde túrkiy xalıqları arasında eki kúshli hákim payda bolǵan edi. Olardıń biri Shaxrisabzde óz saltanatın dúzetken Ámir Temur. Ekinshisi ózin mańǵıtlar sıpatında kórsetken ámir Edige. Bul ekewi de xan násilinen emes edi. Ásirese, Edige kóp waqıtlarǵa shekem óziniń qay jaqqa qosıların bilmey, geyde Ámir Temurdıń áskeriniń sárkardası sıpatında Toxtamısqa qarsı urıssa, geyde Toxtamıstıń ásker basshısı sıpatında Ámir Temurǵa qarsı urıadı. Aqırı, ol Toxtamıstı jeńip Orısbekti xan etip tikleydi. Al, Edigeniń balası Nuratdin Orısbektiń balası Oqqastı xan etip tiklep, Sırdáryanıń boyınan Ózgen qalasın saldıradı. Bul qala Sıǵnaq, átirapında Oqqas óliminen keyin bul jerdegi mańǵıtlar biyliği toqtap, onıń áwladları bolǵan Muwsa, Jamǵırsha hám Asanlar Jayıq boylarına qashıp ótip jáne ol jerde Noǵay ordasın tiklewge májbúr bolǵan. Solay etip, qaraqalpaqlardıń úsh ásirlik mádeniy miyrası pútkilley Mańǵıt Noǵay ordası menen baylanıslı bolıp qalǵan. Sonıń ushın da, bul dáwirdegi ádebiyatta eki túrli baǵdar bar.

1. Burınnan kiyatırǵan túrkiy tilindegi jazba ádebiyat dástúrleri. Bul negizinen ullı xan sarayı dep atalǵan Sarayshıqta rawajlandı. Onıń kórnekleli wákilleri Qutub, Xorazmiy hám Sayfı Saraiyler edi. Olar óz shıǵarmaların jazba ráwishte qaldırdı.

2. Jıraw-shayırlar. Bular da tariyxta belgili adamlar bolıp, óz zamanınıń siyasiy waqıyalarına úlken tásirin tiygizdi. Olarda jazba ádebiyat dástúrleri menen bir qatarda awızeki ádebiyat úlgileri de ústin edi. Bular tolgawlar menen bir qatarda kólemli dástanlardı da miyras etip qaldırdı. Olardıń miyrasınıń tiykarǵı ózgesheligi xalıq massası menen tereń sińisip ketkenliginde edi. Bul shayırlar qosıqtı, dástandı ózleri jazdı hám qobız járdeminde xalıqqa tarqata basladı. Sonıń ushın da, ádebiyatshılar arasında bunday jıraw shayırlardı jazba ádebiyat wákili dep qaraw kerek pe? Yaki awızeki ádebiyat wákili sıpatında qaraw kerek pe?—dep ayılǵan pikirler de bar.

Ádebiyat iliminde jazba ádebiyat bolw ushın tórt túrli shárt qoyılǵan. 1. Shıǵarmanıń jazba nusqasınıń saqlanıwı. 2. Onıń avtorınıń belgili bolıwı. 3. Shıǵarmanıń tariyxiy shıńlıqqa sıykesligi, yaǵnıy avtordıń óz zamanına bolǵan kózqarasınıń

sáwleleniwi. 4. Joqarı kórkemlik belgileriniń saqlanıwı. Bul dáwirde qalğan miyraslarda birinshi shártke juwap tabıw qıym. Sebebi, olardıń qoljazbalarınıń hesh birewi de bizge jetip kelmedi. Olar óz shıǵarmaların jazıp qaldırǵan bolıwı da múmkin. Biraq, sol dáwirdegi qanlı urıslar bul miyraslardıń jazba úlgielerin bizlerge jetkizbedi.

Al, ekinshi shártke muwapıq olardıń avtorlıq huqıqı menen tekstleri biziń zamanımızǵa shekem kelip jetken. Hátte, bul avtorlardıń qaysı dáwirde jasaǵanlıǵınıń ózin de tariyx moyınlaydı.

Úshinshi shártte kórsetilgendey-aq, ol óz zamanınıń belgili mádeniy iskerleri bolıp, jasaǵan dáwiriniń social-ekonomikalıq jaǵdayları haqqında real pikirler qaldırǵan. Óz shıǵarmalarında joqarı kórkemlik belgilerin saqlaǵan. Sonıń ushın da, bul jıraw-shayırlar dóretpesin jazba ádebiyatınıń wákilleri sıpatında da tolıq qarawımızǵa boladı.

Qoljazbalardıń tolıq jetip kelmewi tek bizde ǵana emes, bálki tuwısqan qırǵız, qazaq hám túrkmen ádebiyatında da ushıraspaqta. Xalıqtıń yarım kóshpelilik turmıstı bastan keshiriwleri buǵan eń baslı sebep bolmaqta. Bul jaǵdaydan qaraǵanda jazba ádebiyatımız ádewir kúshli rawajlangan XIX ásirdegi ádebiyatımızdıń ózinde de kóp ǵana shayırlarımızdıń qoljazbaları kelip jetpedi. Usı kózqarastan qaraǵanda bul dáwirdegi miyrasları da biziń jazba ádebiyatımızdıń saǵaları sıpatında búgingi oqıwshılarımızdıń oy-órisin keńeytiw, ruwxıy ómirimizdiń tórkinlerin seziw ushın oǵada aktiv rol atqaradı.

JIRAW-SHAYÍRLAR MIYRASÍ (XIV–XV ásir)

Jıraw sózi 'jir jırlaw sózinen alınǵan bolıp, onıń kelip shıǵıw tariyxı oǵada uzaq dáwirlerdi óz ishine aladı. Tyurkolog alımlar geyde bul sózdiń kelip shıǵıwın XI ásir menen baylanıstırsa, geyde XIV ásir waqıyaları menen baylanıstıradı. Qalayda túrk tilles xalıqlar ádebiyatında jırawdıń kelip shıǵıwı Qorqıt ata jırları menen baylanıladı. Bul dáwirde jıraw aqıllı adam bolıp, qobız kultke aylanıp ketken. Sonıń ushın da, «Qorqıt atanıń qobızı aspannan túsiptimish» degen ráwiyatlar tarqalǵan. Usı kózqarastan qaraǵanda jıraw tek atqarıwshı ǵana emes, sonıń menen birge danişpan shayırlar da bolǵan. Bul dástúr Qorqıt

keyin de ańızǵa aylanıp ketken jırawlar Qotan, Ketbuǵa hám Soppaslı Sıpıra jırawlar tek jıraw ǵana emes, xandı da, qarashanı da awzına qaratqan óz zamanınıń eń danışpan adamları bolǵan. Qotan jıraw háttteki eń jawız adam Shıńǵısxandı da sózge turgızǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda jırawlar mektebi kóbirek sheshenlik mektebine jaqın keldi. Olardıń qosıqtı ózleri jazıp, ózleri atqarıwları xalıq ómiri menen pútkilley sıńısıp ketiwine sebepshi bolǵan. Sonıń ushın da, jırawlar haqqındaǵı pikirler XIV–XV ásirdegi jazba dereklerde de kóp ushıraydı. XV ásirdegi ózbek ádebiyatınıń kórneklı wákili Lutfiy óziniń «Gúl hám Nawrız» dástanında:

Jırawlar jıyılıp bári jám boldı,
Dilwar sózlerinen kózler nám boldı,

– dep jazadı.

Lutfiy bul jerde olardıń sazınan kóre sózlerine úlken áhmiyet beredi. Óytkeni, bul qatarlarda jırawdıń sózlerinen tásirlenip, kópshiliktiń hátte jılaǵanı haqqında aytılgan. Al, danışpan shayır Áliysher Nawayı bolsa:

Áy jıraw sen danalıqtı gózleyseń,
Yatagan menen ullı jırdı dúzgeyseń,

– dep jazıp, jırawlar yataǵan saz ásbabı arqalı ullı jırlardı dúzedi, dep olardıń shayırlıq uqıbına úlken áhmiyet beredi.

Demek, jırawlıq mektebi sol waqıttaǵı jazba ádebiyat dástúrleri menen bir qatar óz dáwirine tán bolǵan xalıq ádebiyatınıń ózgeshe bir bólegin payda etkenligi seziledi. Bul mekteptiń oyshılları negizinen realistlik baǵdarda bolıp, óz dóretpelerin xalıq turması menen tereńirek baylanıstırdı. Ayırımları hátte xan saraylarında xızmet etse de ózleriniń xalıqshılıq dástúrlerinen qaytpadı. Solay etip, bul dáwir ádebiyatınıń jańa baslawshıları bolǵan jıraw shayırlar ósip shıqtı. Bulardıń qatarında XIV ásirde jasaǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, XV ásirde jasaǵan Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Qaztuwǵan jırawlardı kórsetiw múmkin. Olar Altın Orda dáwiriniń belgili sóz sheberleri esaplanıp, ádebiy miyrasları qaraqalpaq, qazaq hám noǵay xalıqları arasında teńnen tarqalǵan. Bunıń bashı sebebi bul úsh xalıqta sol waqıttaǵı Noǵaylı birlespesiniń tiykargı xalıqlarınan esaplanǵan edi.

SOPPASLI SÍPÍRA JÍRAW

Soppashlı Sıpıra jıraw XIV ásirde jasağan kórnekli sóz sheberleriniń biri bolıp, onıń miyrası elege shekem tolıq izertlengen emes. Qaraqalpaq jırawlarınıń xronologiyalıq kestesi tiykarınan usı jırawdıń ismi menen baslangan bolıp, onıń hátte qaysı zamanda jasağanlıǵı belgisiz bolıp keldi. Bul haqqında eń dáslepki ilimiy pikir júrgizgen alım Nájim Dáwqaraev bolıp, ol jırawlar miyrasın tariyxıy dáwirlerge sáykes úyrenip, onıń XIV ásirde jasağan belgili sóz sheberi ekenligin ańlatadı. Soppashlı Sıpıra jıraw Toxtamıs xannıń aqılǵoy adamlarınıń biri bolıp, ómiri Sarayshıq, Ástráxan, Jańakent hám Úrgenish átirapında ótedi, Qıpshaq qáwimleri arasınan shuqqan sózge sheshen danıshpan adamlardıń biri bolǵan. Sóziniń ótkirliǵi jaǵnan xanlar arasında bolǵan ayırım qarama-qarsılıqlardı da ádil túrde sheship bere alǵan adam. Onıń atı qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar hám bashqurt mádeniyatınıń tariyxında da ushıraydı. Biraq, barlıq dereklerde de: «Soppashlı Sıpıra jıraw qaraqalpaq jırawlar mektebiniń tiykarın salıwshı», – dep atap kórsetedi. Sıpıra jıraw haqqındaǵı maǵlıwmatlar qaraqalpaq filologiyası iliminde 1930–1940-jıllardan baslap-aq kózge taslanadı. Bul haqqında N.Dáwqaraev, I.Saǵıytov, Q.Ayymbetov, M.Nurmuhammedov, Q.Maǵsetov, K.Mámбетov, S.Bahadırova hám basqa alımlardıń miynetlerinde de birqansha tóreli pikirler ortaǵa taslangan.

Nájim Dáwqaraev óziniń 1946-jılı jaqlaǵan qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwı haqqındaǵı dissertaciyasında qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵası negizinen usı jırawdın baslanatuǵını haqqındaǵı pikirdi aytqan. Biraq, jazba dereklerdiń jetkiliksiz bolǵanı sebepli ol waqıtları Soppashlı Sıpıra jıraw dóretiwshiligi tolıq ashılмай qalǵan edi. Biraq, professorlar Q. Ayymbetov, Q. Maǵsetov hám K. Mámбетovlar keyingi dáwirde bul temaǵa ádewir jańalıq engizdi. Bul jıraw miyrasları haqqında arnawlı maqalalar járiyaladı. Eń xarakterli jeri sonda, xalıq tap usı búgingi kúнге shekem de onıń tolgawların umıtpaǵan. Solay etip, Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminde, Nókis mámleketlik universitetiniń qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasında xalıq jırawlarınıń miyraslarına arnalǵan qoljazba fondları shólkemlestirildi. Bul fondlarda Soppashlı Sıpıra jırawdın otızdan aslam tolgawları saqlanbaqta.

Xalıqtıń túsinigi boyınsha Soppaslı Sıpıra jıraw bir júz alpis jas jasaǵan qariya. Onıń óziniń aytqan sózlerine qaraǵanda toǵız mártebe xanlardıń basqospa májililerine qatnasıp, toqsan altı xandı kórgen. Hár májiliste on bir patshanıń aldında sóz sóylep, toǵız xannıń sarqıtın jep, toqsan kúnlik saparda bolǵanlıǵı aytiladi. Biraq, tariyxıy derekte Soppaslı Sıpıra jırawdıń kóp jasaǵanı, qartayǵan waǵında Astraxannan Túrkestanǵa sapar shegip kelip júrgeni de ras bolǵanı menen onıń jas mólsheri menen hádden ziyat kóp xanlardı kóre beriwi de reallıq turmıstan kóre mifologiyaǵa ádewir jaqm turadı. Bul jaǵdaylar onıń «Babańman» degen tolǵawında anıq berilgen:

Men babańman, babańman,
Men nelerdi kórmedim.
Men qaylarda júrmedim.
Ákey xan menen Jákey xan,
Munı kórgen babańman.
Shına qızdan tuwǵan ul,
Seniń babań Shıńǵısxan,
Munı kórgen babańman.
Bularda ótip ketken soń,
Mádemın xan Teńge jan,
Munı kergen babańman.
Jasar jasım jasadım,
Bir júz altmısh jasadım,
Shirkewli degen sháhárde,
Toqqız xannıń sarqıtın,
Bir máyliste asadım.
Bularda ótip ketken soń,
Xan Shıńǵıstıń waǵında,
On bir patsha bar edi.
Edildiń qubla jaǵında,
Xannıń altın sarayında,
On bir patsha jám boldı,
On bir patsha aldında,
Qobız alıp sóz sóylep,
Tolǵaw aytqan babańman.

Mine bunnan kórinip turıptı, ol ózi XIV ásirde jasaǵan Toxtamıs xanıń zamanlası bolıwına qaramastan ózinen bir ásir

burınıraq jasağan Shıńǵısxandı da kórdim, – dep aytadı. Biraq ta, Soppashı Sıpıra jıraw xan aldında qısınıp, biy aldında búgılıp otıratuǵın adam emes. Onıń tolǵawlarınıń negizi xanlarǵa qaratılǵanı menen olardıń kemshiliklerin de anıq sezedi. Olardan qorqıp bul kemshiliklerdi de jasırıp otırmaydı. Sonıń ushın da, sózdiń haǵın aytadı. Mısalı:

Ámir Temur kóregen,
Toqsan altı xan dóregen,
Bulardı kórgen babańman.
Bularda ótip ketken soń,
Óziniń jurtın búldirgen,
Ál amañǵa kelmegen,
Qozǵalań salǵan jurtına,
Jesir qatın, jetim ul,
Tıńlamay dadın, jılatqan,
Shaytan joldan azǵırǵan,
Aqıbetin sorasań,
Sizlerdi kórgen babańman.

Bul tolǵawda Soppashı Sıpıra jıraw Temur áwladları haqqında maǵlıwmat beredi de, mámlekettiń maydalanıp ketiwi kóbirek urıs-qaǵıslarǵa sebep bolıp atır. Usınıń sebebi menen jesir qatın, jetim ullar kóbeyip ketti. Olardıń dártin kim tıńlaydı. Sonıń ushın da: sizler shaytan joldan azǵırǵan dańqparaz adamlarsız, – dep jar salǵısı keledi.

Kópshilik ádebiyatshılarda «Edige dástanın Soppashı Sıpıra jıraw jazǵan eken» degen pikir bar. Bulda haqıyqathqqa jaqın keledi. Sebebi, Soppashı Sıpıra jırawdıń qaysı bir tolǵawın alıp qarasańız da sol «Edige» dástanınıń bólekleri bolıp shıǵadı. Bunı óz aldına tolǵaw dep te aytaw múmkin. Yaki «Edige» dástanınıń ayırım bólekleri dep te ataw múmkin. «Edige» shınında da xalıqtıń kórkem tili menen kestelengen dástan. Sonıń ushın da, bunı tek awızeki xalıq dóretpesi dep ataw da qıym. Óytkeni, bunday kórkemlik tek jeke dóretpelerde ǵana bolıwı múmkin.

Dástan Ámir Edige haqqında jazılǵanı menen de, onın barlıq tariyxıy jolın qamtıy almaǵan. Bunda tek ǵana bir syujetlik liniya ol da bolsa Edigeniń Toxtamıs penen Sátemir xan (Ámir Temur) menen bolǵan múnásibetleri. Hiylekerlikler nátiyjesinde

jekke adamnıń ázzileniwi. Sonıń ushın da, qaraqalpaqsha Edigeniń áytewir xalıqshılıq kózqarastan jazılǵanlıǵı bayqaladı. Bunnan taşqarı dástan hádden ziyat kórkem sózler menen kestelengen. Bunıń ústine dástandaǵı waqıyalar Soppash Sıpıra jırawdıń jasaǵan zamanına tuwra keledi. Jáne bir xarakterli jeri dástanda Soppash Sıpıra jırawdıń ózi de qaharman sıpatında qatnasqan. Bunday dástúrler ol waqıttaǵı rus jılnamalarında da kóplep ushırasadı. Máselen: «Igor polkı haqqında jır» avtorı Boyan jılnama qaharmanlarınıń biri sıpatında qatnasadı. Soppash Sıpıra jırawda dástangá usınday qatnasta bolıwı múmkin. Sebebi, ataqlı jıraw bul waqıtta qartayǵan. Toxtamıs xan onı úsh ayshılıq kóli, úsh ayshılıq shóli bar Astraxannan alıp qayıw ushın Edigeniń balası Nuratdıńdı jumsaydı. Qullası, dástanda Soppash Sıpıra jırawǵa kóbirek ıqlas beriledi. Sogán qarap otırıp dástannıń bul húrmetli jıraw miyrası menen sabaqlas ekenligin ańlawǵa boladı. Sonıń ushın da, bul dástannıń kópshiliginiń tolǵawları Sıpıra jırawdıń miyrası sıpatında xalıq arasına keńnen tarqalıp ketken. Biraq, mılay bolsa da «Edige» dástanı Soppash Sıpıra jıraw tárepinen dóretilgen – dep úzil-kesil dálillep bolmaydı. Bul tolǵawlardıń tili shireli, mazmunı tereń hám filosofiyalıq pikirlerge tolıq bolıp keledi. Máselen, bir tolǵawda jıraw shayıw watan, xalıq hám apatshılıq haqqındaǵı túsiniqlerin tómenдеgi qatarlar arqalı bermekshi boladı.

Qarshıǵa qustıń balası,
 Qayıńda bolar uyası.
 Qayıńnıń túbin suw alsá,
 Qayǵırar eken anası.
 Iytelgi qustıń balası,
 Emende bolar uyası.
 Emenniń túbin suw alsá,
 Eńireydi eken kebası.
 Japalaq qustıń balası,
 Japada bolar uyası.
 Japanıń túbin suw alsá,
 Jılaydı eken anası.

Bul tolǵawda xalıq basına túsken apatshılıqtı qus ohrası arqalı bermekshi bolsa, ekinshi jaǵınan ananıń óz perzentine

bolğan mehribanlıǵı, esapsız urıs bolıp atırǵan apatshılıq hám buǵan qarsı berilgen analardıń nalası sıpatında real túrde súwretlenedi. Tolǵawdıń tásirsheńligi tek bunnı menen ǵana sheklenbeydi. Onda jazba ádebiyatqa tán bolǵan kórkemliktiń úlken belgisi bar. Bundaǵı qosıqtıń hár bir qatarı kúshli ses ırǵaqlarına boysındırılǵan. Yaǵnıy, hár bir kuplet belgili bir hárıp penen baslanıp, sol hárıp penen tamamlanǵan. Birinshi kuplet «Q» háribi, ekinshi kuplet «E» háribi, úshinshi kuplet «J» háribi sáykesligi tiykarında berilgen. Bul jaǵınan qaraganda tolǵaw Shıǵıs shayırlarınıń dástúrlerine oǵada usap ketedi.

Soppashlı Sıpıra jıraw tolǵawlarında ómirdegi waqıyalardıń jumbaq halında beriliwi, oqıwshını kóbirek oylanıwǵa, sol dáwirdegi waqıyalardıń sırların abaylawǵa iytermeleydi. Sol waqıttaǵı xalıq turmısı menen bekkem baylanıw ketken qara nar obrazı kópshilik orınlarda shóllerde adasıp júrgen bir batır sıpatında beriledi de, ol xalıq tárepinen yaqı bolmasa sol batırdıń zayıbı tárepinen joqlanadı. Misalı:

Edildiń qara suwları,
Kópir salmay say bolmas.
Qara nar kelmey xalqına,
Qaralı kewlim jay bolmas.
Oń jaqta qurǵan shumıldıq,
Tolqınlar ma eken tımuqta,
Botasın ertken qara nar,
Aylanar ma eken juwıqta.

Soppashlı Sıpıra jıraw negizinen Toxtamıs xannıń zamanlası bolǵanlıǵı málim. Sonıń ushın da, onıń tolǵawlarınıń basım kópshiligi sol dáwirdiń tariyxıy adamları bolǵan Toxtamıs penen Edigege qaratılǵan.

Onıń poeziyasınıń eń xarakterli tárepi sonda, ol basqa saray jırawları sıyaqlı xannıń siyasatın maqtaw jolınan barmaydı. Báلكi xan bolıwına da qaramastan onıń kemshiliklerin júzine aytadı. Bul onıń haqıyqıy xalıqshıl jıraw bolǵanlıǵınan derek beredi. Biziń pikirmizshe, onıń poeziyasınıń altı ásirde berli xalıq júreginde saqlanıw kiyatırǵanlıǵınıń negizi de sonnan bolsa kerek. Máselen, onıń Toxtamıstıń wáziri Genjebayǵa qaratılıp aytilǵan tolǵawların alıp qarayıq: Misalı:

Toxtamıstın dáwirinde,
 Qulğa biylik tiygen soñ,
 Jesir qatın, jetim ul,
 Bulardıń kúni ne kesher?
 Sóz sóyleymen Qarabek,
 Mennen sağan sóz kerek.
 Astına qara pul salıp.
 Ústine qızıl sebelep,
 Aldayman dep keldiń be,
 Ataña nálet bádirek.

Bunnan kórinip turıptı, sol waqıtın saray ámeldarlarınıń ózi xalıq turmısı menen sanaspagan. Hárбір háreketi menen xahqı uldağan. Sonıń ushın da, haqıyqatshıl jıraw olardıń tabasına qalıp ketkisi kelmeydi. Olardıń eki jüzlilik niyetlerin áshkaralaydı. Bul juǵınan qaraǵanda hátte ózlerin «qudanıń elshisi» dep esaplap, arayǵa muptı bolıp ornalasqan sol dáwirdegi «eń hadal» dep esaplangan xojalardıń ózlerinde de eki jüzlilik bolǵan. Soppashı Sıpıra jıraw bul haqqında da óziniń erkin pikirini bildiredi. Mısahı:

Xannıń ulı qarawıl,
 Begdiń ulı shıńdawıl,
 El aǵası Aǵay biy,
 Jurt aǵası Taǵay biy.
 Batır ulı Baynazar,
 Xojanıń ulı Qosnazar.
 Xojaman dep allaǵa,
 Gúnakar bolıp qudaǵa,
 Goddaslaysañ enaǵar.

Soppashı Sıpıra jıraw obrazlar haqqında sóz etkende onıń ayırıqsha belgilerine kóbirek itibar beredi. Shıńında da, bul juǵdaylar onıń dana jıraw bolǵanlıǵın bildiredi. Mısahı:

Bay balası bayǵa usar,
 Baylanbay ósken tayǵa usar.
 Biy balası biyge usar,
 Biyik-biyik shıńǵa usar,

– dep aytqan qatarları arqalı bay balalarınıń turmıstı jeńil sezgen erkeligi ayıtılsa, biy balalarındıń aqıl-parasatlılıǵı ayıtılǵan.

Qullası, Soppaslı Sıpıra jırawdan qalğan ádebiy miyras ádewir bar. Onı ayırım ádebiyatshılar «Xalıq ańızları tiykarında payda bolğan jıraw» sıpatında da qarap kórdi. Biraq ta, tariyxıy derekler shınında da onıń XIV ásirde Altın Ordada jasağan jıraw ekenligin anıq tastıyıqlaydı.

ASAN QAYǴÍ (XV ÁSIR)

Kórkem sóz iyesi bolıp xalıq arasına taralıp ketken Asan qayǵınıń qaysı dáwirde jasağan adam ekeninde biz usı waqıtqa shekem bilmedik. Biraq, onıń xalıqqa jayılıp ketken hárbir sózin yadımızdan shıǵarǵanımız joq. Asan qayǵı haqqında N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. Saǵıytov, M. Nurmuhammedov hám Q. Maqsetovtıń miynetlerinde de ádewir ayılǵan. Bul kórnekli ahımlardıń pikiri boyınsha da «Asan Noǵaylı zamanınıń eń kórnekli filosofı», – dep beriledi. Asan qayǵı haqqında maǵlıwmatlar belgili Shıǵıs izertlewshileri Sh. Wáliyhanov hám G. P. Potanin miynetlerinde de bar. Olar da Asandı folklorlıq ádebiyat wákili emes, bálki tariyxta jasağan jeke avtor sıpatında dálilleydi. Demek, solay eken, Asannıń ádebiyat tariyxında da ornı bar. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, ol 1370-jılları Edil boyında tuwılǵan qaraqalpaq, noǵay hám qazaq ádebiyatı tariyxında úlken iz qaldırǵan.

Soppaslı Sıpıra jıraw sıyaqlı ol da óz ómirin eki xannıń turması menen baylanıstıradı. Birinshisi XV ásirdeń 20-jıllarında Qazanǵa xan bolǵan Ulıǵ Muhammed, ekinshisi 1456-jılı quralǵan Jánibek xannıń ordası. Sonıń ushın da, onıń tolgawlarınıń tiykarı sol dáwirdiń tariyxıy waqıyaları menen baylanıslı túrde berilgen.

Bul dáwirde qaraqalpaqlardıń Noǵaylı birlespesiniń tiykarın quraǵanlıǵın esapqa alǵanıımızda Asan qayǵı shıǵarmalarınıń qaraqalpaqlar arasına keń tarqalǵanlıǵına heshqanday gúmanlanıwǵa bolmaydı. Sebebi, usı künge shekem eger bir nárseniń ústinde qynalsaq, xalıq «Asan qayǵıń shıqpasın», – degen sózdi aytadı.

Erte dáwirde Qazan qalasında basılǵan kitaplarda da Asandı asa kórnekli Noǵaylınıń shayırı, – dep ataydı. Máselen: «Tawarix Xamsa» kitabınıń avtorı X. Xaltov,

Asannıń hasıl túbi Noǵay deymen,
Ótkenlerdiń aytıwı solay deymen,
– dep jazadı.

Keyingi dáwirlerdegi izertlewlerdiń ózi de bunı anıq tıstıyıqlaydı. Xalıqtıń aytıwına qaraǵanda Asan ómirdegi ádilatsızlıqqa ashınǵan, turmısqa sın kózqaras penen qaraǵan oyshıllardıń biri bolǵan. Sonıń ushın da, ol bir jerde otırıp oy túrgen adam emes. Jelmayaǵa minip alıp el gezgen. Edilden Túrktanǵa shekemgi aralıqtı aralaǵan. Xan aldında qaytpay, bey aldında búgilmey óz pikirin aytqan adam. Dáslep xan urayında Jánibektiń aqlıǵoyı bolıp islep, sońınan xanǵa ókpelep, óz jurtınan shıǵınıp ketiwiniń aqıbetinde usınnan bolsa kerek. Sebepi, kópshilik tolgawlarında ol Jánibek xandı keskin túrde uraydı. Máselen, ol bir tolgawında Jánibek xannıń xalıqqa kóp bulıq salıw siyasatına qarsı shıǵadı.

Men aytpasam bilmeyseń,
 Aytqanıma kónbeyseń,
 Jabıǵıp jatqan xalqıń bar,
 Elińdi ezip kórmeyseń,
 Qırmız ishıp qızınıp,
 Qızarańlap terleyseń.
 Ózińnen basqa xan joqtay,
 Elerip nege sóyleyseń.
 Xalqıń qáytip shıdaydı,
 Jaǵdaysız kelgen bul iske.
 Orınsız kelgen salıqtan,
 Ğáziyneńdi toltırdıń,
 Altın menen gúmiske.
 Elińe baxıt darıyma,
 Edil menen Jayıqtı,
 Jaǵalap kóship júriste.

Jánibek xan 1456-jılı Oyl boyın jaylaǵan xalıqtı Edil hám Jayıq dáryalarınıń boylarına qaray kóshiredi. Sharwaǵa beyim bolıp qalǵan el, diyqanshılıqtıń surlarına onshama túsine almaǵan. Nomıń ushın da, kópshilik xalıq Jánibek xan siyasatına pútkilley urazı bolǵan. Bul jaǵdaylar Asan qayǵı tolgawlarında oǵada ayqın súwretlenedi. Mısalı:

Qırında kiyik jaylaǵan.
 Suwında balıq oynaǵan.
 Oymawıttay qalıń elińniń,

Oyına kelgen asın jeytuǵın,
Jemde keñes qılmadıń.
Jemnen de eldi kóshirdiń.
Oyıl degen oyırdı,
Otın tapsań toyındı,
Oyıl kózdiń jası edi,
Oyıda keñes qılmadıń.
Oyıldan eldi kóshirdiń.
Elpeń-elpeń juwırǵan.
Úpelek shópke semirgen,
Eki qaptı qolǵa alıp,
Erler jortıp kún kórgen,
Qıyan-kesti Edilge,
Eńkeyip keldiń tar jerge.

Tariyxiy dereklerge qaraǵanda Edil menen Jayıq arası bul waqıtları diyqansılıq orayı edi. Sharwa xalıqlardıń bul jerlerge kóship ótiwi, olardıń erkin jasawı ushın da bir qansha qıynshılıqlardı payda etse kerek. Sonıń ushın da, xalıqtıń masaq terip kún kóriwine baylanıslı bolǵan «Eki qaptı qolǵa alıp, erler jortıp kún kórgen» – degen qatarları «maldıń jiligin jemegen basım, endi masaq terip kún kóriwge qaradım», – degendey bolıp esitiledi. Sonıń ushın da, ol Jánibek xanǵa qarata:

Nálet biziń júriske.
Edil menen Jayıqtıń,
Birin jazda jaylasań,
Birin qısta jaylaysań,
Al qolıńdı malarsań,
Altın menen gúmiske.

– dep óziniń ókpe-giynesin aytadı.

Jánibek xannıń sol waqıttaǵı Altın Orda xanlarınıń biri menen shatasıp qalıwınıń ózi de Asan qayǵıǵa jaqpaydı. Ol ózi xannıń aqılǵóy adamı sıpatında: «Urıs heshqanday baxıt alıp kelmeydi. Qandı qan menen juwıp bolmaydı. Olar menen jarasqanıń maqul», – dep tásele beredi. Biraq, Jánibek buqıń aytqanın qılmaydı. Sonıń ushın da, ol saraydı taslap ketip qaısa kerek. Bul jaǵday onıń tolgawlarında ayqın kórinedi. Mısalı:

Quladin qustıń qulı edi,
 Tıshqan jep júni túledi.
 Aq quw qustıń tóresi,
 Sharıqlap kólde, júredi.
 Ańlıp júrgen kóp dushpan.
 Elge jaw bop keledi.
 Quladin qustı óltirse,
 Óz basına keledi.
 Áy, Jánibek, Jánibek!
 Qıylı-qıylı zaman bolmay ma?
 Suwda júrgen aq shortan,
 Qaraǵay basın shalmay ma?
 Bunı nege bilmeyseń?!
 Xosh aman bol Jánibek,
 Endi meni kórmeyseń.

Asandı qayǵıshıl deymiz. Biraq, onıń qayǵısı jeke basınıń qayǵısı emes. Ol xalıq táǵdirin qayǵırıw menen birlikte barlıq maqluqatlar, zıyanlı jánlıklarge shekem janı ashıydı. Olardıń táǵdirlerine qayǵıradı.

Mısah:

Quyırǵı joq, jalı joq,
 Qulan qáytip kún kórer?
 Ayaǵı joq, qolı joq,
 Jılan qáytip kún kórer?
 Shıbın shıqsa jaz bolıp,
 Tazlar qáytip kún kórer?
 Jalańayaq músápir,
 Ǵazlar qáytip kún kórer?
 Xan menen biyeler qısqanda,
 Xalıq qáytip kún kórer?

Asan qayǵı shıında da filosof shayıp, sebebi onıń tolǵawlarınıń hár bir qatarında úlken filosofiyalıq lapız, tereń oy jatadı. Bul qosıq qatarları oqıǵan hárqanday adamdı oylandıradı. Mısahı:

Taza, minsiz hasıl tas,
 Suw túbinde jatadı.
 Taza minsiz hasıl sóz,

Oy túbinde jatadı.
Suw túbinde jatqan tas,
Jel tolqıtsa shıǵadı,
Oy túbinde jatqan sóz,
Sher tolqıtsa shıǵadı.

Mine, bul pikirlerdiń ózi-aq onıń ápiwayı shayır bolmaǵanlıǵın kórsetedi. Asan qayǵı kóp ǵana tolǵawların násiyat túrinde qaldırǵan. Onıń násiyatları kópshilikke qonımǵı didaktikalıq usılda beriledi. Adamlardı bir-birinen ayırıp qaramaw, ósek sózlerge isenbew, nápsigóylikke berilmew jıraw poeziyasınıń eń baslı teması dárejesine kóteriledi. Sonıń ushın da, onıń kóp ǵana tolǵawları xalıqtı aqıllandıruǵa qaratılǵan. Yaǵnıy:

Estiyar kórseń kem kórme,
Barlıǵı bolmas bawırlas.
Qarındas jaman dey kórme,
Qanańnan bolǵan tabılmas.
Alaǵat sóz az bolmas,
Kewilińdi salmaǵıl.
Nápsi degen sum dushpan,
Násiyatın almaǵıl.
Baxtı júrgen erlerdiń,
Hárbir isi on keler.
Basındaǵı dáwleti,
Kúnnen kúnge mol bolar.
Tazıları túlki alıp,
Qarshıǵası ǵaz ilip,
Sóz sóylese jón bolar.

Sonıń menen birlikte, Asan qayǵı hámme nársege de bir pikir menen qarawǵa bolmaytuǵının uqtıradı. Onıń pikiri boyınsha dúnyanıń jaratılısı hár qıylı. Bir jer taw, bir jer shól bolatuǵını sıyaqlı ol jerlerde jasawshı adamlar hám zıyanlı jánlıklar, pútkil haywanat dúnyası sol jerdiń jaǵdayına iykemlesken. Sonıń ushın da, hárqanday maqluqqa onıń ózi jasap atırǵan jeri, tábiyat dúnyası qádirli dep esaplaydı. Mısalı:

Kólde júrgen qońır ǵaz
Qır qádirin ne bilsin.

Qırda júrgen tuwalaq,
Suw qádirin ne bilsin.
Jaman adam jelókpe,
Er qádirin ne bilsin.
Kóship qonıp kórmegen,
Jer qádirin ne bilsin,
Qos qollap órmek órmegen,
Aw qádirin ne bilsin.
Shıńlarǵa shıǵıp kórmegen,
Taw qádirin ne bilsin.

Asan óz xalqın janınday súyedi. Onıń urıwlarǵa bólinip, tın-tusqa tarıday bolıp shashılıp ketkenine de qarsı shıǵadı. Sonıń ushın da, onıń birigip úlken el bolıwı ushın at sahsadı. Bul pikirler onıń:

El bar jerde úniń bar.
El bar jerde kúniń bar.
Saltıń bolsa xalqıń bar.
Xalqıń bolsa dańqıń bar.

– dep aytqan tolgaw qatarlarında oǵada anıq kórinedi.

Asan tolgawlarınıń tiykarǵı tórkinine xalıqtı tatıwlastırıw menen baylanıshı bolıp keledi. Máselen, ol bir tolgawında xalıqtı Edil menen Jayıq dáryyası sıyaqlı sawlatlı hám keń bolıwǵa shaqıradı. Ókpe menen giyneniń heshbir adamǵa da baxıt ápere almaytuǵın, sonıń ushın da adam balası keshirimli hám keń bolıwı kerekligi sóz etiledi. Mısalı:

Edil menen Jayıq bol,
Heshkim menen urıspa.
El shetine jaw kelse,
Janıńdı ayap turıspa,
Jipti dizip iynege,
Berilip ókpe-giynege,
Heshkim menen jubıspa.
Talas ketip ortada,
Sebil qalǵan bul dúnya,
Adam qum bolsa da,
Qol qawsırıp barǵan soń,

Bárshesin keshte qoya ber,
Buringını quwıspa.
Alasın bolsa birewde,
Ayıbın tap ta ala ber,
Eregisip urıspa.
Usınday bir sebepten,
Bir monshaqtın táriypi,
Aylanğan eken doslarım,
Jeti jılıq urısqa.

Qullası, XV ásirde jasap ótken Asan qayǵı aytıp ketken ájayıp sóz búgingi áwladlarımız ushın da úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Ol óz dáwiriniń oyshıl shayır bolıwı menen birlikte sol dáwirdiń sırn ashıp kórsetkendey ólmes miyras qaldırdı.

QAZTUWǴAN SÚYINISH ULÍ (XV ÁSIR)

Qaztuwǵan jıraw Súyinish ulı XV ásirdeń 30-jılları Edil dáryasınıń salalarınıń biri Aqtuba boyında tuwıldı. Ol jóninde qalǵan maǵlıwmatlar júdá az. Sol waqıttaǵı túrkiy taypalarınıń biriniń kósemi Noǵaylınıń batırı dep atadı. Atı qaraqalpaqlar arasında kóp málim bolmaǵanı menen de tolgawları tarqalıp ketken. Bul waqıtları Noǵaylı birlespesi ele tarqalmaǵan hám onıń oraylarınıń biri Aqtuba bolǵanı ushın da onıń miyrası Noǵaylı birlespesine qatnasqan xalıqlar ushın ortaq bolıp esaplanadı. Qaztuwǵan da sol waqıttaǵı Noǵaylı batırları sıyaqlı feodallıq ala awızlıqlardan ádewir xorlıq kórgen shayır. Sonıń ushın da, ol jas waqtınan baslap-aq óziniń tuwılıp ósken Aqtubasın taslap ketiwge májbúr boladı. Bul jaǵday onıń tolgawlarında súwretlengen. Mısalı:

Alañda, alań, alań jurt,
Aǵıla ordam qońǵan jurt.
Atamız biziń Súyinish,
Kúyew bolıp bargan jurt.
Anamız biziń Boztuwǵan,
Kelinshek bolıp túsken jurt.
Qarshaday mınaw Qaztuwǵan,
Batır bolıp ósken jurt.

Kindigimdi kesken jurt,
Kir-qońımdı juwǵan jurt.
Qaraǵaydan sadaq buwdırıp,
Qınabımdı oqqa toltırıp,
Jiyren attı jeldirip,
Jawǵa qarsı shapqan jurt.
Eli-xalqın basqarıp,
Qaztuwǵan baxıt tapqan jurt,
Men kettim de, sen qaldıń...

Bul tolgawlardıń maǵanasına qaraganda da Qaztuwǵan Edil boyın óziniń súyikli watanı dep tanıydı.

Onıń qanday sebepler menen Edildi taslap ketkeni haqqında maǵlıwmatlar joq. Biraq, onıń barlıq tolgawları da Edilge baǵıshlangan. Onıń óz watanına bolǵan saǵınıshı úlken shayırılıq debdiw menen pútkilley aralasıp ketken. Edil boyınıń kartinasın bir talantlı xudojnik sıyaqlı anıq sızıp kórsetken. Mısalı:

Tawlanıp aqqan úsh sala,
Sawlatlı ordam qongán jer
Jabaǵalı jas taylaq,
Jarday atań bolǵan jer.
Jatıp qalǵan bir toqlı,
Jayılıp mıń bolǵan jer.
Jarlısı menen bayı teń,
Yabısı menen tayı teń,
Bozlashıǵı buzawday,
Boz sazanı toqlıqay.
Baqası qoyday shuwlaǵan,
Shırmawıǵı shókken túye taptırmas,
Balıǵı kólge jılqı japtırmas.
Baqası menen shayanı,
Gezedegi adamǵa,
Tún uyqısını taptırmas,
Náyleyin meniń Edilim,
Men kettim de, sen qaldıń...

Didaktikalıq tolgaw Qaztuwǵan dóretiwshiliginde de kóp ushırasadı. Bul tolgawlar óziniń filosofiyalıq jaǵınan jiraw

shayırlar poeziyasına qaraǵanda da ádewir ajıralıp turadı.
Mısalı:

Argımaqtıń balası,
Arıǵan sayın atlıǵar,
Artımda az jol qalar dep,
Tolqının dárya kúsheyter,
Quyırığın kún shalmaǵan balıǵım,
Ortamnan oyran salar dep,
Azamat erdiń balası,
Jabıqqanın bildirmes,
Jamanlar ósek qılar dep.

Mine, bul dana jırawdın filosofiyalıq oyları. Biraq ta, Qaztuwǵan jırawdın bizge oǵada azǵana miyraslar kelip jetken. Solay bolsa da, onıń tolǵawları sol dáwirdeń ájayıp poeziyasınan derek beredi. Bunda didaktikalıq poeziya menen bir qatarda tábiyat lirikası adamnıń esinde qalırılıq dárejede tereń súwretlengen.

SHEHENLER ÓNERI

Sheshenlik óneri túrkiy xalıqları arasında oǵada erte dáwirlerden baslanǵan. Biraq ta, onıń eń rawajlanǵan dáwiri XV ásir ekenligi málim. Sebebi, sheshenlik bul dáwirge kelip óner sıpatında tán alınǵan. Bul dáwirde jasaǵan sheshenlik óneriniń eń kórnekli wákili Jiyrenshe sheshenniń atı kóp ǵana túrkiy xalıqlarınıń arasına tarqalǵan. Sheshenlik óneriniń tiykarǵı baǵdarı sózden jeńiw bolıp, onıń wákileri qara sózdi de, poeziyanı da teń qollanǵan. Biraq ta, juwaptı tez qaytarıw aktivligi onı qara sózge awıstırıp jibergen. Sonıń ushın da, sheshenlik dáslep shayırlar aytısı arqalı baslansa da sońǵı dáwirleri prozalıq pikirler menen kóbirek baylanıladı. Bunıń baslı sebebi, sheshenlerdiń patsha hám xanlardıń aqlıǵoy adamları bolıwında. Patshaǵa sózin ótkizetuǵın adam bárhama qosıq oqıp tura almaydı, pikirdiń qısqa hám tujırımı bolıwı ushın qara sózden de paydalanadı. Sonıń ushın da, sheshenlik óneri dástúri bizge qara sóz arqalı jetip keldi. Feodallıq dáwirdeń ózi de kóp ǵana dana adamlardıń pikirlerin talap etti. Sol sebepten hátte xanlardıń ózi de sheshenler sózleri menen esaplasatuǵın bolǵan.

XV ásirde jasaǵan házirgi qaraqalpaq, qazaq hám noǵay xalıqlarınıń arasına keń tarqalıp ketken Jiyrenshe, Parızdaq, Elmurat sheshenlerdiń atı ataladı. Al, bashqurt xalqı arasında Qobaǵash sheshen, Aqmurza sheshenler bashqurt xalqı ádebiyatınıń baslawshıları sıpatında beriledi. Sheshenlik óneri negizinen awızeki xalqı ádebiyatınıń úlgisi bolıp esaplanadı. Sebebi, sheshenlerdiń sózleriniń hámmesi de xalqı awzınan jıynap alınǵan. Biraq, solay bolsa da olardıń ayırımlarınıń avtorları saqlanǵan, yaǵnıy ol sheshen avtorlardıń jasaǵan dáwiri hám sol zamanda ótken belgili adamlarǵa aytqan sózleri bizlerǵe miyras bolıp qalǵan. Solay bolsa da, biz olardı jazba ádebiyat wákili sıpatında qaray almamız. Biraq, bul folklorlıq shıǵarmalardıń xalqı tariyxı menen baylanısıwı xalqı ádebiyat tariyxına da qatnası bar ekenligin kórsetedi. Usınday sebepler menen biz olardıń ayırımlarınıń shıǵarmaların yaqı xalqı awzında qalıp ketken sózlerin tariyxıy dáwirler menen baylanıslı túrde úyrenemiz.

Sheshen sóz ustası degen maǵananı bildiredi. Al, sóz ustası heshkimnen de jeńiliwge haqısı joq. Eger orta ásir tariyxına júginsek, ol waqıttıń húkimdarları barlıq isti tek párman (buyırıq) arqalı ǵana bejergen. Sonıń ushın da, xalqı: «Bardıń isi párman menen, joqtıń isi árman menen» – degen sózdi aytadı. Bir awız sóz benen bir mıń adam qırılıp, bir mıń adam aman qalǵan. Sózden jeńilip qalǵan patshalar hátte óz taxtıń da tárk etken. Sonıń ushın da, tawıp ayılǵan sóz úlken qúdiretli kúshke iye bolǵan. Máselen, bir ráwiyatta Jiyrenshe sheshenniń patshanıń qızına úylengenini haqqında sóz baradı. «Altın Orda patshalarınıń biriniń jalǵız sulıw qızı bar eken. Qız ákesine: eger meni húrmet etseńiz ózim razı bolǵan adamǵa turmısqa shıǵıwǵa ruqsat etesiz, – depti. Sonıń ushın da, kim onıń razılıǵın sorap kelse de, Yaq! Yaq! – dep juwap qaytara beripti.

Bir kúni xanǵa Jiyrenshe: Men aqsúyeklerden emespen-dá, bolmasa qızımızdıń razılıǵın alar edim, – depti. Xan buǵan razı bolıptı. Jiyrenshe qızdıń aldına barıp:

– Men qaradan shıqqan adam edim. Sonda da sizdiń qolıńızdı sorap kelip turman. Qapa bolmaysız ba? – dep soraptı. Qız:

– Yaq Yaq! – dep juwap qaytarıptı. Solay etip, Jiyrenshe xannıń qızına úylengen eken, – dep aytadı. Sheshenlik ónerinde sózden jeńiwdiń hárqıylı usılı bolǵan. Máselen, xalqı arasına

keñnen taralıp ketken Asan qayğı haqqındağı ańızda: «Asan qayğı degen xannıń másláhátshisi bolǵan eken. Bir kúni xannıń aldına basqa jurttan shabarman kelip:

– Meni ápiw etin, biziń patshamız qırq mıń láshkeri menen siziń jurtıńızǵa bastırıp kirdi, – dep xabarlaptı.

Sonda xannıń janında otırǵan Asan qayğı:

– Sizler qırq mıń láshker menen kelseńiz. Biziń patshamız seksen mıń láshker tayarlap qoyıptı. Úlken qırǵın boladı eken ǵoy onda, – dep aytıp salıptı. Elshi bul xabardı patshasına aytıp barǵan eken. Patsha qorqıp óz áskerin keyinge qaytarıptı. Negizinen alganda bulardıń áskeri dim az eken. Asan qayğı sózdiń kúshi menen patshalardı da qorqıtıp jeńgen eken», – dep aytıladı.

Demek, sheshenlik óneri xalqımızdıń mádeniy tariyxında da úlken orın atqaradı.

JIYRENSHE SHESHEN

(XV ÁSIR)

Jiyrenshe sheshen ismi menen málim bolǵan bul adamnıń atı qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, noǵay hám bashqurt folklorında málim. Ol kópti kórgen qariya hám dana sıpatında geyde ańızlarda, geyde jazba ádebiyat betlerinde de ushıraydı. Qalayda onıń atı hám miyrası qaraqalpaqlar arasında kóp taralǵan. Onıń ismin kishkene balalardan baslap, jası qaytqan ǵarrılarǵa shekem biledi. Hátte, eń kórneklei shayırlarımız da onı óziniń ustazı sıpatında tanıdı. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákili Ayapbergen shayır:

Mir Áliysher, Jiyrenshege taqabbil,

Ataqlı shayırlar Qaraqalpaqta, – dep jazadı.

Demek, Jiyrenshe xalıq shayırlarına Áliysher Nawayı sıyaqlı tásir jasaǵan bolsa, onıń miyrasınıń xalıq penen pútkilley sıfısıp ketkenligine gúmanlanıwǵa bolmaydı.

Jiyrenshe – awızeki ádebiyattıń wákili. Biraq, soǵan qaramay ol tariyxta bolǵan adam. Tariyxshılarımız onıń XV ásirde jasaǵan Jánibek xannıń zamanlası ekenligin anıqladı. Sonın ushın, onıń kóp ǵana hikayatları Jánibek xan menen baylanıladı. Jiyrensheniń jaslıǵınan baslap-aq dana bolıp tuwılǵanlıǵı haqqında xalıq arasına

kóp ǵana hikayatlar tarqalǵan. Máselen, tómendegishe bir hikayatqa qarayıq:

Jiyrenshe bala waǵında ılaq baǵıp júrgende onıń aldınan adasıp júrgen xan shıǵıp qalıptı. Sonda ol Jiyrensheden:

– Háy bala mına jol qayaqqa baradı? – dep soradı.

Jiyrenshe:

– Bul jol heshqayda barmaydı. Men tuwılǵannan beri usı jerde jatır, – dep juwap qaytarǵan. Sonda xan ashıwlanıp, qılıshın kóterip:

– Shabayın ba? – dep baqırǵan.

– Shappasańız da jetesiz. Jaqın jerde xannıń ordası bar, – dep juwap qaytarǵan.

Solay etip, xan balanı sarayǵa aldırıwǵa májbúr bolǵan.

Jiyrenshe sarayda islegende de xalıq tárepinde boladı. Kópshilik hikayatlarında ol hátte Jánibek xannıń zulımlıǵın da ashkaralaydı. Máselen, «Jánibek xan Jiyrenshe sheshen hám úsh bayıwlı» dep atalǵan hikayatında bul hádiyse anıq seziledi. Hikayat tómendegishe bayanlanadı.

«Bir kúni Jánibek xan shikardan kiyatırıp, ǵone tamǵa qonıp otırǵan úsh bayıwlını kóredi. Sonda janındaǵı Jiyrenshe sheshenge qarap:

– Jiyrenshe seni xalıq quslardıń tilin bileği, – dep aytadı. Mına úsh bayıwlı ne dep aytısıp otırǵan eken. Barıp bilip qayt, – dep jumsaptı.

Jiyrenshe bayıwlılardıń qasına barıp bir maydan turıptı da tezden qaytıptı.

– Taqsır, olardıń sózin tıńladım. Bayıwlılar bir-biri menen quda túsip atırǵan eken. Biraq, qızdıń qalıńlıǵına sorap atırǵanı gılkıy ǵone tam. Birinshi bayıwlı qızınıń qalıńlıǵı ushın úsh júz ǵone tam sorap otır. Buǵan razı bolmay otırǵan ekinshisi eki júz ǵone tam bereyin, deydi. Al, úshinshisi bulardıń ekewine de kátqudalıq etken bolıp:

– Eger Jánibek xan ele de xan bolıp turatuǵın bolsa, úsh júz ǵone tam emes, jaqın arada bes júz ǵone tam awısıp qaladı. Qızınıdı bere ǵoy, – dep atır degen sózdi aytıptı.

Bunı esitken Jánibek xan:

– Meniń zulımlıǵımnan hár jılı bes juz ǵone tam awısıp qalatıwın bolsa, endigiden bılay ádil bolıwım kerek eken, – depti.

Bunnan basqa bir ráwiyatta Jiyrenshege ashıwı kelgen xan onı darğa asıp óltiriwdi oylaydı. Biraq, bul ushın onıń gúnasın moynına qoyıw kerek eken. Aqırı oylanıp sonday bir pikirge keledi: «Jiyrensheniń úyine qırq qoshqar aparıp beremen de, sonı qırq kúnde balalatıp bereseń» dep húkim etemen, – dep oylaydı. Jiyrenshe xanniń inam etken qırq qoshqarınıń hárbirin hár kúni soyıp jep jata beredi.

Qırqınshı kún tolganda ózi kórpege oranıp jatıp aladı da, xanniń aldına hayalın jiberedi.

– Jiyrenshe qayda? – dep soraydı xan.

– Jiyrenshe tuwıp atır, – dep juwap qaytaradı hayali.

– Haw, esiń barma ózińniń. Erkek adam da tuwa ma eken? – deydi xan.

– Keshirersiz xan iyem, qoshqarlar balalap atırǵan bul qalada házir erkek adamlar tuwatıǵın bolǵan, – dep izine qayta bergem. Sózden jeńilgen xan úndey almay qalǵan.

Bulardıń barlıǵı da Jiyrenshe sheshen atı menen payda bolǵan ráwiyatlar bolǵanı ushın da tariyxıy haqıyqathqa tuwrı kelmes.

Biraq, bular ańız bolǵanı menen de xalıq ómiri menen tikkeley sabaqlas. Sonıń ushın da, dáwirge sáykes xalıq dóretpesiniń úlgeri tiykarında úyrengeydi maqul kórdik.

XVI–XVII ÁSİRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

XVI ásirde qaraqalpaqlar tariyx arenasında óziniń qaraqalpaq degen ataması menen kórinedi. Biraq, bul jaǵday birden bola qoyǵan emes. Xalıq tap XVI ásirdeń aqırına shekem Nogaylı atanǵan. Buǵan eń bash sebep qaraqalpaqlardıń Nogaylı awqamınıń tiykarǵı uyıtqısı bolǵanlıǵı edi.

Túrkiy xalıqlarınıń bóliniw procesleri XIV ásirdeń baslanǵanı menen eki ásir dawam etti.

Bul jaǵday Edigeniń húkimranlıq etken zamanınan-aq baslanǵan. Biraq, Edige túrkiy xalıqlardı bóliw emes, bálki biriktiriw tárepinde bolǵan. Sonıń ushın da, xalıqlardıń bóliniw Oqqas dáwirinen baslanǵan. Oqqas óliminen keyin Ózgen, Túrkiy, Sıǵnaq qalaları qoldan ketedi de, onıń balaları Muwsa, Jamǵırshı, Asan Sıǵnaqtı taslap Edil, Jayıq boylarına qaray qashadı. Bul waqıya XVI ásirdeń bas gezine tuwra keledi.

Basqa ilaji qalmağan bular ózlerin Edige áwladları – dep tanıtıp, Edil boyında sónip baratırğan Noǵaylınıń shoǵın qaytadan úrlep, «Noǵaylınıń altı ulı» ordasın dúzgen. Óz babasınıń ismin artıqmash etip kórsetip, xalıqtı uslap turıw ushında «ámir» titulinıń ornına «Edige», «Nuratdin» degen titullardı qollanǵan:

Muwsa biy sol ordanıń «Edige»si bolıp tayınlanadı. Jamǵırshı Astraxannıń xanı bolıp daǵazalanadı. Al, Oqqastıń úshinshi balası Asan haqqında heshqanday maǵlıwmatlar joq.

Qaraqalpaqlardıń bunnan keyingi tariyxı usı Muwsa biy, onıń balaları Yusip penen Ismayıl, Ismayıldıń balaları Tınaxmet hám Orisbek, Tınaxmettiń balası Ormanbet biy menen baylanış.

Qaraqalpaq atamasınıń qaytadan baslanıwı da tap sol qaraqalpaqlar babam dep júrgen Ormanbet biydiń jasaǵan zamanı XVI ásiridin jetpisinshi jıllarına tuwra keledi. Qullası, XVI ásir qaraqalpaqlardıń Edil hám Jayıq dáwirinen derek beredi.

EDIL-JAYIQ DÁWIRI

Edil-Jayıq, Túrktan-Xorezm qaraqalpaqlardıń jazba awızeki ádebiyatlarında da xalıqtıń watanı sıpatında beriledi. Qaraqalpaqlardıń Edil, Jayıq boylarına kóshiwı negizinen Shıǵısqan atlanıslarınan keyingi dáwirde bolsa kerek. Sebebi, onnan burın Don dáryası boylarında bolǵan. Sońınan Edil hám Jayıq dáryalarınıń boylarına kóship ótken. Sonıń ushın da, Edil hám Jayıq teması qaraqalpaqlar mádeniyatı tariyxında ayrıqsha orındı iyeleydi. Bunıń eń baslı sebebi qaraqalpaqlardıń úsh ásirge shamalas bul ájayıp úlkeni mákan etiwı menen baylanış.

Qaraqalpaqlar bul dáwirde Xorezm hám Túrktan úlkesinde de bolǵan. Biraq, olardıń kópshilik bólegi, tiykarǵı uyıqtısı Oqqas óliminen keyin Túrktandı taslap, óziniń babası dep esaplanǵan Oqqas áwladları bolǵan Muwsa, Jamǵırshı hám Asannıń izine erip Edil, Jayıq boylarına bargan hám Noǵaylı xanlıǵın dúzgen.

Bul dáwirlerge tiyisli bolǵan dereklerde Muwsa Noǵaylınıń altı ulı bóleginiń ámiri, al Jamǵırshı Astraxannıń xanı sıpatında súwretlenedi.

Muwsanıń eki hayalınan órbigen balalar Shıyqım, Sheydayaq, Shayx Mamay, Seytek, Qoshım, Dosım, Alshaǵır, Oraq, Qazıy,

Qosay, Yusip hám Ismayıllar bári de tariyxta bolǵan adamlar bolıp, shetinen Ámir atanıp, Noǵaylı xanlıǵın bólsheklewge tırısқан. Feodallıq tartıslar nátiyjesinde olardıń kópshiligi ólgen, tiri qalǵanları da ótmishtegi babası húrmetine ózlerine Edige, Nuratdin Kaykavus— degen titullardı iyelep, bir-birine qarsı urısқан. Sonday soqlıǵıswlar nátiyjesinde XVI ásirdiń ekinshi yarımında Muwsanıń eki balası Yusip penen Ismayıl ǵana Edil menen Jayıq boyında qalıp, olar da bir-birine qarsı gúresken. Solay etip, Ismayıl balaları Tinaxmet penen Orısbek bul dáwirde mámleketti óz qolına aladı. Biraq, bul ekewiniń arasında da qarama-qarsılıqlar payda bolıp, qaraqalpaqlardıń ádewir jeńiske erisken dáwiri Ismayıldıń aqlıǵı Ormanbet biy dáwirlerine tuwra keledi.

Ormanbet biy haqqında 1580–1596-jıllardaǵı Evropa hám Shıǵıs dereklerinde ádewir unamlı pikirler aytiladı. Qaraqalpaq xalqınıń tolıq qalıplısıw dáwirleri de sol kisiniń atı menen ataladı. Sonıń ushın da, bul dáwir ádebiyatta da úlken iz qaldırǵan. Bir-biri menen tutas bir ásirlik mádeniy miyrastı óz ishine aladı. Bul dáwir haqqında ádebiy jazba derekler tolıq saqlanıp qalmaǵan menen sol dáwirge tiyisli bolǵan tariyxıy qosıqlar oǵada kóp. Edil hám Jayıq haqqındaǵı qosıqlarda xalıqtıń ómiri, jasaw sharayati, basqa eller menen qarım-qatnasları aktiv sáwlelengen.

Bul haqqında jazılǵan «Qaraqalpaq» dep atalǵan kólemli tariyxıy qosıq ta bar. Qosıqtıń avtorı belgisiz bolıp, ol professor Qabil Maqsetov tárepinen xalıq awzınan jazıp alınǵan. Qosıq tariyxtan xabardar adamlar tárepinen keyingi dáwirde jazılǵan bolıwı da itimal. Ol qosıqtıń birneshe variantları folkloristler tárepinen tolıqtırılǵan. Ádilbay Qojıqbaev, Isaq Naǵmetullaev qosqan variantları da bar. Bul variantlarda Edil hám Jayıq, Túrktan hám Sıǵnaqqa baylanısh tariyxıy haqıyqatlıqqa oǵada sáykes keletuǵın faktler bar. Máselen, qaraqalpaqlardıń Edil-Jayıqtı mákan etkeni haqqında:

Ashtarxanǵa¹¹ salıp ushan qayıqtı,

Sen jayladıń Edil menen Jayıqtı.

Bul da saǵan mákan bolmay qalıptı,

Xorezmge kósher boldıń, qaraqalpaq.

Yaki Muwsa biydiń ámir atanǵanı haqqında:

¹¹ Ashtarxan — Kaspiy teńizi.

Teregin atamp jüñgil, juwsanın,
Qarawında boldın Ámir Muwsanın,
Suwda balıq, qırda kiyik tawshanın,
Awqatın bop xızmet etti qaraqalpaq.

– dep ayılğan bolsa, geypara qosıq qatarları Muwsanın aqlığı Súyinbiykenin Qazan taxtına otırğanı hám soñında ólimge gırıptar bolğanlıǵı haqqındaǵı tutas tariyxıy maǵlıwmatlardı da beredi. Mısalı:

Taslap ketip Xorezıdey mákandı,
Jayıqta babamız Noǵay atandı,
Taxt óltirdi Súyinbiyke apańdı,
Dáwrannın bári árman qaraqalpaq.

Demek, bul faktlerdin hámmesi de sol waqıtları qaraqalpaqlardıń Edil menen Jayıq arasın mákan etkenligin biykarlamaydı. Bul haqqında belgili kritik V. G Belinskiy: «Poeziya tariyxqa oǵada sadıq. Hátte, tariyxtıń ózi qaldıra ulmaǵan faktlerdin ózin de poeziya qaldıra aladı», – dep jazǵan edi.

Sol jaǵınan qaraǵanda xalıq qosıqlarının da sol dáwir ushın atqaratuǵın xızmeti úlken. Biraq, bul dáwirde xalıq poeziyası menen bir qatar da jıraw-shayırlar poeziyası da aktiv rawajlandı.

JÍRAW-SHAYÍRLAR MIYRASÍ

XVI ásirde de burınǵı jıraw-shayırlar dástúri boyınsha tolgaw aytıw óneri baslı orınǵa kóterildi. Bul dáwirde xalıqtıń óz ara bóliniw dáwirleri ele dawam etip atırǵan edi. Sonın ushın da, bul dáwirde jasaǵan belgili jıraw-shayırlardıń hesh birewi ózin qaraqalpaq, qazaq ya qırǵız dep tanıstırmaydı. Ózlerin Noǵaylı dep ataydı. Bunday jıraw-shayırlardan XV ásirde jasaǵan Dospanbet hám Shalkiyızdıń atı ataladı.

Bulardıń ekewi de shayır bolıw menen birge Noǵaylınıń belgili qáwim baslıqları bolıp Muwsa biydiń balaları Shayx Mamay hám Yusipke xızmet etken. Soñınan belgisiz sebepler menen elden shıǵıp ketkenligi bayqaladı.

DOSPANBET JÍRAW (XVI ÁSIR)

Dospanbet XVI ásirdeń bas gezinde jasaǵan belgili sóz sheberleriniń biri. Ol haqqında maǵlıwmat 1910-jılı Qazan qalasında bashǵan «Shayır yaǵı aqınlar» jıynaǵında, sonday-aq, bul baspadan ádewir burın Peterburgta shıqqan «Noǵay wá qumıq shayırları» — degen kitapta beriledi. Onıń jasaǵan zamanı Muwsa biy óliminen keyin onıń úlken balası Shayx Mamaydıń taxtqa otırǵan jıllarına tuwra keledi. Mısalı, ol bir toǵawında:

Qoǵalı kóller mol suwlar,
Qonıslar basqan ókinbes.
Arısladay omırawlı,
Argımaq mingen ókinbes.
Juparın qarday boratıp,
Arıwlar qushqan ókinbes.
Torı tóbel at minip,
Toy toylaǵan ókinbes.
Qurama shapshaq kóp qımız,
Quyıp ishken ókinbes.
Jaw quwsırsa ján-jaqtan,
Ol qalqanday shansılısa,
Qan juwsanday sebilse,
Aqqan suwday tógilse...
Eregisip ayqasıp,
Er Mamaydıń aldında,
Sheyit ólgen ókinbes.

Bul pikirlerine qaraǵanda da ol Ámir Muwsanıń úlken ulı bolǵan Mamayǵa sadıq bolǵan adam.

Dospanbetiń bunnan keyingi toǵawlarınıń hámmesi de jawgershilik penen baylanıshı. Bul negizinen Noǵaylı qawimleri arasındaqı ishki sawashlar bolsa itimal. Onıń bul sawashlarda Shayx Mamay jaǵında yaǵı Oraǵ batır jaǵında turıp urısqanı belgisiz. Biraq, ol negizinde Azov teńizi jaǵına qaray shegingen Kishi Noǵaylardıń bayraǵın kóteretutuǵının moyınlaydı. Sonıń ushın da, ol dáslep Shayx Mamay jaǵında bolsa da, sońınan Oraǵ hám Qazıy tárepine qaray ótken. Qalayda Dospanbet inisi Aymedet ekewi úlken qaharmanlıqlar kórsetip Azov teńizi betke

qaray qashqan. Sol sawashta Dospanbettiń jaralanıwı jırawdıń ózi jazıp qaldırǵan tolǵawlarda úlken iz qaldıradı. Mısalı:

Argımaqqa oq tiydi,
Qıl mayqınıń túbinen.
Aymedetke oq tiydi,
Otız eki omırtqanıń buwınnan.
Zuwap aqqan qara qan,
Tıyılmaydı jońnıń oń tamırınan.
Saq etip tiydi sanıma,
Qattı battı janıma,
Qonışım toldı qanıma.
Jaradar boldım jan tatlı,
Jara awzına qan qattı.
Jarmay pilte salǵanıday,
Jaramdı tańar jan qayda?
Jaǵdaysız jerde jatırman,
Janımda bir tuwısqanıń joǵınan.

Jaradar bolıp qalǵan batır dushpanlar arasında qalıp ketken qamshısın joıyadı. Ol trubkasın dushpan ishinde qaldırǵısı kelmegeń Taras Bulba sıyaqlı óz qamshısın oılaydı. Bul jaǵdaylarda tolǵawda tereń lapız benen súwretlenedi:

Qaraǵaylı orman boyında,
Qamshım qaldı oyında.
Búldirgisi bulan terisi,
Órilib ğunan qayǵısı,
Shımawıǵı altın, sabı jez,
Azıwlınıń boyında,
Gúzen, qarsaq jerme eken!

Bunnan keyin batır jıraw úyinde qalıp ketken hayalın oılaydı. Ol óziniń gózzal hayalınıń dushpanlar qolında qalıp ketiwın sirá qálemeydi. Mısalı:

Alǵanıń Alıy qızı edi,
Shın arıwdıń ózi edi.
Mańlayı kúńge kúymegen,
Shashın samal súymegen,
Ay júzli arıw jamalın,

Ózinnen ózge kórmegen.
Qalay kúni keshti eken?...

Batırdıń tosattan ay dalada jaralanıp qalıwı omń óz watanına bolǵan súyispenshiligin oyatıp, saǵınıshın arttıradı. Bul saǵınıshıń izi úlken bir tolǵawǵa aylanadı. Bul tolǵaw «Kún qayda?» dep atalıp, házirgi qaraqalpaq hám noǵay xalıqlarınıń arasına keńnen tarqalıp ketken. Mısalı:

Aynalıp aqqan aq Jayıq,
At salmay óter kún qayda?
Esigi biyik Boz orda,
Eńkeymey óter kún qayda?
Qara bulan terisin,
Etik qılar kún qayda?
Gudarıdan baw taǵıp,
Girewge kiyer kún qayda?
Gúldir-gúldir kisnetip,
Gúreńdi miner kún qayda?
Altı qulash aq nayza,
Shókelep shanshar kún qayda?
Sadaq tolı sansız oq,
Sabaǵınan ótkerip,
Basın qolǵa jetkerip.
Sozıp tartar kún qayda?
Ketbuǵaday biylerden,
Keńes sorar kún qayda?
Edildiń boyın el jaylap,
Shalǵayına at baylap,
Boz ordanıń tórinde,
Qız balanıń qolnan,
Qımız isher kún qayda?

Dospanbet penen Aymedet sońınan emlenip jaqsı bolıp ketedi de Azov teńiziniń boyna Azıwlı qalasın saldıradı. Batır shayırdıń keyingi tolǵawlarında bul jaǵdaylar keńnen sóz etiledi. Mısalı:

Aylana bulaq, bası teń,
Azıwlınıń Stambuldan nesi kem?
Aymedet penen Dospanbet,
Xan ulnan nesi kem?

Biy ulınan nesi kem?
Táñiriniń bergen baxtında,
Xan ulınan artıq boldı nesiybem!

Qullası, Dospanbet tolǵawları aytılajaq pikir hám sóz shireliligi menen basqa jıraw-shayırlar dóretiwshiligine qaraǵanda da ayırıqsha kózge túsedi.

TARIYXIY TOLǴAWLAR

Bul dáwirdegi ádebiyat jazba túrde tolıq saqlanılmay qalǵanı haqqında biz joqarıda aytqanbız. Biraq, hárqanday dáwir ádebiyatında úlken iz qaldırdı. Solay bolsa da, uzaq dawam etken jawgershilikler bizge onı sol qálpinde jetkize almadı. Ayırımları jazba, ayırımları awızeki, geyparaları avtorı menen geyparaları avtorsız bizge jetip keldi. Sonıń ushın da, bulardıń hámmesi xalıqtıń altın gáziynesi. Eldiń sol dáwirdegi mádeniy ómirin sóz etetuǵın miyrası. Bunnan tisqari bul shıǵarmaların hámmesi de xalıqtıń tariyxıy ómiri menen tikkeley baylanıslı. Demek, solay eken biz bul miyrasardı búgingi áwladlarǵa da jetkiziwimiz hám úyreniwimiz kerek. Usı tiykardan qaraǵanda tariyxıy dáwirler menen baylanısqan awızeki ádebiyat úlgileri de ádebiyat tariyxınan belgili dárejede orın aladı.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Edil hám Jayıq penen baylanıslı bolǵan kóp ǵana tariyxıy tolǵawlar bar. Bul tolǵawlardıń jaqın kúnlerde payda bolǵanlıǵına heshkim de isenbese kerek. Sebebi, biz qaraqalpaq ádebiyatında Edil hám Jayıq teması degende tek XV–XVI ásir waqıyaların ǵana túsinemiz. Demek, bul tolǵawlar sol zamanlardagı tariyxıy waqıyalar tiykarında ǵana payda bolǵan. Máselen, ayırım tolǵawlardagı:

Edilge kelip tıǵıldıń,
Et betinnen jıǵıldıń.
Jayıqqa kelip tıǵıldıń,
Jambasınan jıǵıldıń.

– degen qatarlar sol waqıttaǵı xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayların da eske saladı.

Bul dáwirde payda bolǵan tolǵawlardıń hámmesi de derlik Edil hám Jayıq dáryası menen baylanıstırılǵan. Onda jeke adamlar táǵdiri aytılsa da xalıq táǵdiri menen bekkem baylanıslı jaǵdayda súwretlendi. Mısahı:

Aylanıp aqqan aq Jayıq,
 Baratırmeken ortayıp.
 İqqa qaray tez qaytar,
 Ómir degen bir qayıq.
 Úyde, dúzde sánim joq,
 Baratır jasım qartayıp.
 Saqalım quwday aǵarǵan,
 Súyegim qalǵan qaqayıp.
 Kewlimdi ǵam bastı,
 Edil suwı ılayıp.
 Mendey jalǵız sorlıǵa,
 Ul bermedi ılayıp.
 Jaǵdayımdı sezgen soń,
 Baratır dushpan zorayıp.

Bul muńlı tolgaw Edil boyında jasarın jasap, qartayǵan halında biyperzentlikten qıynalıp, dushpannıń zorlıǵına ushıraǵan bir músápir ǵarrınıń táǵdirin kóz aldımızǵa keltirse, ekinshi bir tolgawda da eldiń birikpewinen jekkelenip qalǵan bir batırdıń júrek dártleri menen tutasadı. Mısalı:

Edil suwı tolıqsa,
 Qar-jańbırdan kóremen.
 Aq sémserim totıqsa,
 Qarawsızdan kóremen.
 Etek tozбай, jeń tozsa,
 Jarlılıqtan kóremen.
 Jaǵama dushpan jarmassa,
 Jalǵızlıqtan kóremen.
 Jaman tuwǵan ini, ul,
 Azaptı sonnan kóremen.

Bul dáwirde payda bolǵan tariyxıy tolgawlardıń tematikası hár qıylı. Ayırımlarında Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyında payda bolǵan daw-jánjeller, al geyparalarında úgit-násiyat penen baylanıslı didaktikalıq qatarlar kóp ushıraydı. Bir xarakterli jeri, bul tolgawlardıń qaysı birin oqısaq ta olardıń derlik hámmesi Edil-Jayıq teması menen bekkem baylanısqanlıǵın sezemiz. Sebébi, hár bir tolgawdıń baslanıwı Edil yáki Jayıq sózinen baslanadı. Máselen, jáne bir tolgawda menmenlik pútkilley qaralanadı:

Burqıp aqqan aq Jayıq,
 Qopalı kólge jolıǵar.
 Qaraǵay basın qırqa ushqan,
 Turımtay torǵa jolıǵar.
 Menmensirep aǵalar,
 Ózinen zorǵa jolıǵar,
 Batırlar jawǵa jolıǵar.
 Sheshenler dawǵa jolıǵar.
 Shalǵayda jılqı shubırsa,
 Qalıń topqa jolıǵar.
 Qıyadan qulan shubırsa,
 Egewli oqqa jolıǵar.
 Shiy sıǵalap qaraǵan,
 Dástelep shashın taraǵan,
 Baydıń qızı, qara qız,
 Bir jamanǵa jolıǵar.

XV–XVI ásirde qaraqalpaqlar jasaǵan Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyındaǵı úzliksiz dawam etken jawgershilik, sol sebepli payda bolǵan ashlıq-áptadalıqlar bul dáwirde bolǵan tariyxıy tolǵawlarda da tereń súwretlenedi.

Máselen, ekinshi bir tolǵawda dushpanǵa talanıp, mal-múlkinen ayırılǵan bir batır jigittiń tulǵası anıq kórinedi. Dushpanlar – kóp. Ol – jalǵız. Biraq, solay bolsa da bunday ádilsizlikler ushın bir qasıq qam qalǵansha gúresiwge tayar ekenligin bildiredi:

Edil boyı qalıń el,
 Qaraǵaylı qatpa jer,
 Atım meniń qara ter,
 Kózimniń jası boldı sıl.
 Qaraǵay nayza dástimde,
 Qara tarlan ástimde,
 Qayırlıp shawıp kelemen,
 Men dushpannıń qastında.
 Dúnya-malıń talandı,
 Buzdı kewil xanamdı,
 Mal-múlkinen ayırılıp,
 Jalǵız qalǵan jamandı.
 Qaytqım kelmes izge hárgiz,
 Dushpanlar – kóp, men – jalǵız.

Tolǵaw kórkemlik jaǵınan ádewir tereń bayanlangan. Ol tań mal-múlkinen ǵana emes, bálki óz bala-shaǵasınan da ayırılıǵın. Sonıń ushın da, ózi jasaǵan ádalatsız zamandı qaralaydı. Gúres jolındaǵı jekkelik úlken qayǵı ekenligi haqqında pútkil dúnyada jar salǵısı keledi. Bul jaǵday tolǵawdıń izinde jáne de tereńroq bayanlangan. Mısalı:

Edil aǵar bulqınıp,
Jayıq aǵar julqınıp.
El-jurtımnan ayırılıp,
Júregim ketti silkinip.
Joyttım ǵarip anamdı,
Qatın menen balamdı.
Er jigitke dúnyada,
Jalǵız qalǵan jamandı.

Edil hám Jayıq dáryalarınıń boylarındaǵı uzaq dawam etken jawgershilikler jigitlerdiń uzaq jıllar boyı sawashlarda bolıwlarına sebepshi boldı. Usınday sebepler menen qız-kelinshekler urısqa ketken óziniń sáwer yarların saǵınǵan. Bunday jaǵdaylar olardıń saǵınısh haqqındaǵı tolǵawların shıǵarıwǵa sebep bolǵan. Máseleń, V. Radlov tárepinen keltirilgen tómendegishe bir tolǵawda:

Edilden atlar keler aǵılıp,
Ayaǵına altın náller taǵınıp.
Bıtırǵı ketken sáwer yar,
Bıyıl keler usaydı.
Batır atın taǵınıp.
Bıtırǵı ketken sáwer yar,
Bıyılǵı jılı kelmese,
Jarın keler usaydı,
Aq buǵaǵın saǵınıp.
Buralma shashım bir qoltıq,
Burap dastıq etermen.
Omırawımda egiz ósken qos mámme,
Súyrep tósek etermen.

Bul tolǵawlar shın mánisindegi poeziya. Sonıń ushın da, bu qosıqlardıń avtorınıń saqlanbaǵanına da isengin kelmeydi. Búgün xalıqtıń dárti de, tariyxıy dáwirdiń hawazı da sheberlik penı súwretlenedi.

Sonlıqtan da, qaraqalpaq xalqınıń Edil hám Jayıq boylarındaǵı pozitsiyası óz aldına bir tóbe bolıp, erte dáwirdegi ádebiyatımızdıń úgilerinen úlken derek berip turadı. Sebebi, bul XVI ásirdegi xalqımızdıń turmısınıń ayqın kórinisi.

ORMANBET BIY HAQQÍNDÁ TOLǴAWLAR

Xalıq arasında ańız bolıp tarqalıp ketken Ormanbet biy neqizinen XVI ásirdiń 80–90-jıllarında Sarayshıq qalasında jasaǵan qaraqalpaqlardı Noǵayhdan ayırıp óz aldına xalıq etiwge tırısқан, xalıq baxtı ushın sırtqı dushpanlar menen aktiv gúresken qaraqalpaqlardıń babası. Ol – Oqqas xannıń shóberesi, Muwsa bıydıń nemeresi, Ismayıldıń aqlıǵı, Tınaxmettiń balası.

Onıń Ordaǵa biylik etken dáwiri 1585–1595-jıllarǵa tuwra kóleli. Rus xalqı menen qatnasıq jasap, pútkilley qulap qalǵan ordanı qaytadan tiklewge háreket jasaǵan adam. Bul haqqında V. Jermunskiy: «Ormanbet pútkilley sónip qalǵan qozdı qaytadan ep penen úrlep óz ordasın tikledi», – degen pikirdi aytadı. Onıń ushın da, pútkil qaraqalpaq xalqı onnan minnetdar edi. Al, qaraqalpaq degen atamanıń qaytadan tariyxta payda bolıwı da tap sol Ormanbet dáwirinen baslangan. Sonıń ushın da, xalıq onı óz babası sıpatında tanıydı.

Ormanbet 1595-jıl Juńǵar basqınshıları menen bolǵan sawashta Juńǵarlardıń reyimsiz xanı Xo Urlıq qolında qaza tabadı. Sol kúnnen baslap qaraqalpaq xalqı úlken posqınshılıqqa ushıraǵan. El dep eńiregen azamat basshısınan ayırılǵan xalıq Ormanbet haqqında onıń danahǵı hám batırlıǵın táriyipleytuǵın kóp ǵana tolǵawlardı mıtız etip qaldırǵan. Bul tolǵawlardıń ayırım bólekleri tutas bir poemǵa usaydı. El arasında Ormanbet biy ólgende Seytim jırawdıń outtırıwi dep atalǵan ayırım qosıqlar da saqlanǵan. Mısalı:

Otız jigit bar jerde,
Odanbası Ormanbet.
Jáwhar júzik bar jerde.
Gáwhar qası Ormanbet.
Elli batır aldında,
Eń qıraǵı Ormanbet.
Seksen batır aldında
Shamshıraǵı Ormanbet.

Júz júyriktiń ishinde,
 Argımaǵı Ormanbet.
 Mıń júyriktiń ishinde,
 Mańlay aldı Ormanbet.
 Esilip aqqan Ediliń,
 Erinip aqsa qáyteseń.
 Jayılıp aqqan Jayıǵıń,
 Jabıǵıp aqsa qáyteseń.
 Qaraǵaylı toǵayıń,
 Jantaq bolsa qáyteseń.
 Apatshılıq hámmege,
 Ortaq bolsa qáyteseń.
 Sıldırıp aqqan bulaǵıń,
 Tınıp qalsa qáyteseń.
 Doslar jılap, dushpanıń,
 Kúlip qalsa qáyteseń.
 Baxtıımız bolǵan bayterek,
 Qulap qalsa qáyteseń.
 Izindegi nart tallar,
 Jılap qalsa qáyteseń.
 Jebedey kelgen sum ájel,
 Júregimdi qozǵaydı.
 Etegin jayıp el-xalıq,
 Eńirep turıp jılaydı.

Ormanbet biydiń ólimi bul tek jeke batırdıń ǵana qayǵısı ǵana emes, bálki xalıqtıń basına túsken úlken apat edi. Sebebi, Ormanbet óz aqıllıǵı, hújdanı hám batırhǵı menen eldi basqardı. Sonıń ushın da, el arasında onıń orın basqanday adam joq edi. Bul jaǵdaylar úlken apatshılıqqa alıp keldi. Sonıń ushın da, xalıq shopansız qalǵan qoyday hár jaqqa tarqalıp, sırtqı dushpanlardıń jemtigine aylandı. Xalıq óziniń dana basshısın joqlap tolgawlar shıǵara baslaydı. Bul tolgawlarda Ormanbet táǵdiri menen qosılıp, xalıqtıń qayǵılı ómiri de esitilgendey boladı.

Mısalı:

Ormanbet biy ólgen kún,
 On san noǵay búlgen kún
 Jez qarǵalı quba arlan,
 Jetip túlki ala almay,

Qarashıl kópek bolǵan kún.
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún.
Orazalınıń on ulı,
Jayırlınıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer qarmalap qalǵan kún.

Sol zamannıń dástúri boyınsha hárqanday biy yaki xan óziniń isin dawam etetuǵın miyrasxorma iye bolıwı lazım dep esaplangan. Biraq, Ormanbettiń ul perzenti joq edi. Tariyxıy dereklerde Bibiaysha, Gúlaysha hám Sarisha ath úsh qızınıń bolǵanlıǵı haqqında aytiladı. Xalıq kishkene qızı Sarishanı parasath kórip, atasınıń ornına biy etip saylamaqshı boladı. Biraq, jawgershilik húkim súrgen zamanda el aǵası bolǵanday batır er adam kerek edi. Sonıń ushın da, el arasında ala awızlıq baslanadı. Bul jaǵdaylarda «Ormanbet biy ólgende» tolgawında anıq bayanlangan. Mısalı:

Ormanbet biy ólgende,
On san noǵay búlgende,
Ormanbettey biylerden,
Ul qalmadı, qız qaldı.
Alǵır qustıń pánjesi,
Úsh qızınıń genjesi,
Sarisha sulıw der edi.
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qariyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi.
Gáwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúryadsań,
Keńesiń bolsa ber déydi:

Ormanbet biydiń ólimi juńǵar basqınshılıǵınıń qaraqalpaqlar üstinen üstemligine alıp keldi. Bunday ádalatsızlıqlarǵa giriptar bolǵan xalıq óz mákanların taslap Túrkıstan jerine Sırdáryanıń ortanǵı bólimine kóship ketiwge májbúr boladı. Ormanbettiń

qızı Sarışa ayım xalıqtıń Edil menen Jayıqtı taslap kóshiwine narazı boladı. Bul narazılıqlar tolǵawdıń ayırım bólimlerinde anıq berilgen. Mısalı:

Edilde de turmadıń,
Edil eldiń esigi,
Jayıq jerdiń besigi,
Jayıqta da turmadıń,
Há, noǵayım, noǵayım,
Ketti seniń ońayın.
Nashar dep kózge ilmediń,
Wáliyligimdi bilmediń,
Edilden bılay ótkende,
El bolıp keńes qılmadıń,
Jayıqtan bılay ótkende,
Jayılıp keńes qılmadıń,
Bul ketkennen keterseń,
Sırdáryaǵa jeterseń.
Esiktiń aldı Sırdárya,
Eńkeyip suwlar isherseń,
Tońqayıp tezек tererseń.
Jar basında jartı ılashıq,
Quw mola bolar úyińiz,
Qoǵadan bolar shúyińiz,

– dep aytıp keledi de, sol waqıttaǵı Túrktan wálayatındaǵı socialhıq-ekonomikahıq jaǵdaylar, geografıyahıq sharayatlar keńnen bayanlanadı.

Sarazbanlı Sarı taw,
Táwke xannıń jurtı edi.
Qoqan degen ullı jurıt,
Islam xannıń jurtı edi.
Bul ketkennen keterseń,
El-jurtıńnan ayırılıp,
Etikli suwlar kesherseń,
Qayǵılı eskek eserseń,
Bul kóshkennen kósherseń,
Túrktanǵa jeterseń.

Biraq, ilajsız qalğan xalıq Túrktanğa qaray kóshedi. Bunıń eń baslı sebebi juńǵar xanı Xo Urlıqtıń qaraqalpaqlarǵa qarsı úshinshi márte topılıwı, xalıqtı mal-múlki hám perzentlerinen ayırılıp pútkilley posqınshuqqa ushırap qalıwı edi. Bul ayanışlı kartinalar «Ormanbet biy ólgende» tolgawında ádewir tereń bayanlanǵan. Mısalı:

Men ne boldım sennen soń,
Sen ne boldıń mennen soń.
Jerim, sennen ayırıldım,
Suwım, sennen ayırıldım.
Atań kúyew bolǵan jer,
Eneń kelin bolǵan jer.
Sen anadan tuwǵan jer,
Kir-qońımdı juwǵan jer.
Eli-xalqım shad bolıp,
Ne bir dáwrän súrgen jer.
Dushpanımnan aldandım,
Men kettim de, sen qaldıń...

Qullası, qaraqalpaqlar 1596-jılı Túrktanğa qaray massalıq túrde kóshedi. Bunnan xabar tapqan Xo Urlıq Emba dáryasınıń boyında olardıń izine quwıp jetip jáne kópshiligin qırǵınǵa ushıratqan.

TÚRKSTAN DÁWIRI

Qaraqalpaqlardıń Túrktan átirapın jaylap, Sıǵnaqtı ózleriniń bas qalası etip alǵanı haqqındaǵı maǵlıwmat Buxara xanı Abdullanıń 1596-jılǵı jarhında tastıyıqlanǵan.

Biraq ta, qaraqalpaqlar Sıǵnaq penen Yassıda tek XVI ásirdeń aqırında payda boldı dep dálilep bolmaydı. Sebebi, qaraqalpaqlar XIV ásirdegi Orıs xan onıń balası Oqqas tusında da Ózgen hám Sıǵnaq qalalarınıń átirapın jaylaǵan. Bul jaǵday olardıń XIV ásirdeń baslap-aq úsh bólekke bólingenligin kórsetedi. 1. Túrktan bólimi (Sıǵnaq hám Ózgen qalaları átirapında). 2. Edil hám Jayıq (Sarayshıq qalasında). 3. Xorezmdegi bólimi (Shımbaydan onsha uzaq bolmaǵan Sátemir hám Dáwqara qalaları átirapında). Qalayda Edil hám Jayıq boyındaǵı qaraqalpaqlardıń ádewir kóbirek bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar bar. Hátte, qaraqalpaqlar

posqınlıqqa ushurağanın keyin de Samara hám Tyumen úlkelinde otız mıñnan aslam qaraqalpaqlardıń bolǵanlıǵı haqqında ayıladı.

XVI ásirdeń bas gezinde Muwsa biydiń Sarayshıqtı iyelep turǵan waǵında onıń úlken balası Shıyqımnıń Xorezmdedi qaraqalpaqlarǵa, al ortanshı balası Sheydayaqtıń Sıǵnaq qaraqalpaqlarına barıp qosılǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar bar. Sonıń ushın da, qaraqalpaqlardıń Túrktan dáwiri ádebiy ortalıǵın tek XVI ásirdeń aqırında qalıplesti dep ataw da qıyın. Biraq ta, qaraqalpaqlardıń bul dáwirde Túrktanǵa kelip jámleskenligi anıq. Sonlıqtan da, 1596-jıldan 1723-jılǵa shekemgi aralıq qaraqalpaq xalıqınıń Túrktan dáwiri dep atasa boldı.

Usınday sebepler menen qaraqalpaq xalıqınıń XVI ásirdeń aqırındaǵı ádebiyatı Túrktan úlkesi menen aktiv baylanıadı.

Qaraqalpaqlar Túrktanǵa kóship keliw menen bir qatarda ol jerde jasap atırǵan ózbek, qazaq hám tájik xalıqları menen aktiv baylanısqa tústi. Biraq, olar ushın jol azabı, posqınlıq, óziniń kóp jılıq mákanı bolǵan Edil hám Jayıqtan ayırılıw qıyın boldı. Sebebi, qaraqalpaqlardıń tiykarǵı bólegi Sarayshıq átirapında úsh ásirdeń aslam jasaǵanı belgili.

Juńǵarlardıń qaraqalpaqlardıń tiykarǵı bólegin óz watanlarınan juda etiwı, xalıqtı talawı úlken apatshılıq edi. Bul jaǵdaylar ádebiyatta úlken iz qaldırdı.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında «Sagınış qosıqları» degen at penen iz qaldırǵan bul muńlı qosıqlar negizinen alǵanda sol 1595–1596-jıllardaǵı ala sapıran dáwirlerde payda bolǵanlıǵına tolıq iseniwge boladı. Sebebi, arqalanıp posıp kiyatırǵan xalıq óziniń tuwılıp ósken jerin sagınadı. Bunday sagınış debdiwlerdi tek poeziya arqalı ǵana beriw múmkin. Sonıń ushın da, qaraqalpaqlardıń Túrktan dáwiriniń dáslepki bólegi ádewir qayǵılı qosıqlardan baslanadı.

SAGÍNISH QOSIQLARI

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı «Sagınış qosıqları» dep atangan dúrkin negizinen Edil hám Jayıq temasın sóz etkeni menen kópshiligi jolda sol músiybetli 1595-jıldıń báhár ayındaǵı posqınshılıq dáwirinde payda bolǵan. Bul qosıqlarda shınında da hárqanday xalıqtıń óz watanına bolǵan muhabbatı jańlap esitilgendey boladı. Mısalı:

Edil qayda, el qayda,
 Elge jeter kún qayda.
 Jalañayaq sorlıǵa,
 Tikeneksiz jol qayda.
 Jayıq qayda, jay qayda,
 Jayılıp jatqan mal qayda.
 Ayırılǵan soñ mákannan,
 Endi onday hal qayda?
 Eñkeyip suw almaǵa,
 Esilip aqqan Edil jol,
 Jılım, awlar salmaǵa,
 Jayılıp aqqan Jayıq joq.
 Júrmiz meñirew dalada,
 Júǵıńdı tartar qayıq joq.
 El tentirep kóshken soñ,
 Ya bararǵa jayıq joq.
 Meylislerge barǵanda,
 Tórden alar payın joq.

Bul tolǵawlardı oqıp otırıp basqınshılıqlar nátiyesinde óz watanınan ayırılıp qıya shóllerde posıp kiyatırǵan músápir xalıqtın zarlı dawısların esitkendey bolasañ. Bul tolǵawlardıń avtorları xahq penen aralasıp júrip, Edil boyında kóp ǵana quwanışlardı óz basınan keshirgen. Biraq, ne degen menen ázziniń atı ázzi. Ol óz dushpanınan jenilgen. Solay bolsa da, dushpanǵa qul bolıp qalǵısı kelmeydi. Óziniń tuwılıp ósken jerin de kózi qıymaydı. Biraq, tuwılǵan jerdiń saǵınıshı yadınan ketpeydi. Mısalı:

Túbi edi gúpshegim,
 Ushı edi shópshegim.
 Togayım, sennen ayırıldım.
 Túbi malıma qazıǵım,
 Ushı bala-shaǵama azıǵım,
 Jiydem, sennen ayırıldım.
 Mal otlawǵa jeri keń,
 Jeri menen suwı teń,
 Edilim, sennen ayırıldım.
 Qısı menen jazı teń,
 Úyregi menen ǵazı teń,
 Eshkisi menen qoyı teń,

Qırı menen oyı teń,
 Jayıgım, sennen ayırıldım.
 Baqası bala uyqılatpas,
 Jılanı jılqı juwsatpas,
 Ğunanı ayaq tusatpas,
 Balıǵı tuwlap uslatpas,
 Kóllerim, sennen ayırıldım.
 Aydın shalqar kóllerim,
 Jaǵalay qong'an ellerim,
 Tawdan aqqan bulaǵım,
 Athıǵıp shapqan ılaǵım,
 Jaylawım, sennen ayırıldım.
 Báhárinde sawınım,
 Jaz kúنینde qawınım,
 Gúz kúنینde qabaǵım,
 Qıs kúنینde shabaǵım,
 Sol kúnlerdi eske alsam,
 Yadımnan ketpes shıraǵım.

Watan teması qalayda XVI ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń baslı temasınıń biri bolıp qaldı. Túrktan qaraqalpaqlardı jatırqaǵan joq. Degen menen, kóp ásirlik mákanınan ayırılıp qalǵan xalıq óziniń tuwılıp ósken jerlerin ańsay berdi. Bul saǵınısh xalıq júreginde poeziya qatarları bolıp quyılıp ásirден ásirlerge kelip jetti. Ondaǵı tuwılǵan jer, watan haqqındaǵı dárti hárqanday adamnıń da júregin ezip jiberedi. Misalı:

Atań kúyew bolǵan jer,
 Belge súyew bolǵan jer.
 Eneń kelin bolǵan jer,
 Iyilip sálem bergен jer,
 Kindigimdi kesken jer,
 Jigit bolıp ósken jer.
 Balahıǵım qalǵan jer,
 Arıw tańlap alǵan jer.
 Eli-xalqım quwanıp,
 Kóp shadlıqqa tolǵan jer.
 Ishseń suwı shiyrin jer,
 Dáryaları iyrim jer.
 Búrkit ushqan biyikler,

Dúrlep shapqan kiyikler,
Bayraq alğan ğunanı,
Qırdı gezgen qulanı.
Kelinshegi káywanı,
Júzdi jıqqan palwanı,
Esilip aqqan Edilim,
Jayılıp aqqan Jayıǵım,
Men kettim de, sen qaldıń...

Álbette, bul tolgaw qatarları xalıqtıń óz mákanına bolğan muhabbatı. Bul qosıq qatarlarında artıqsha ayılğan sóz joq. Pikirler júdá ıqsham bolıp xalıq júreginde saqlanğan. Watan degen túsiniktıń sıyqırlı hám ádiwli ekenligin sezdirip turadı. Bul saǵınısh tolgawlarında Edil hám Jayıq boyınıń gózsal tábiyatı, geografiyalıq ornı úlken sheberlik penen sızıp kórsetilgen.

XVII–XVIII ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

XVI ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tolıq qáliplesken dáwiri bolğanlıǵı haqqında biz joqarıda aytqanbız. Qaraqalpaq ataması erte dáwirlerde payda bolğanlıǵı menen sońǵı úsh yarım ásirlik ómiri pútkilley noǵay ataması menen aralasıp ketti. Biraq, XVI ásirdeń ekinshi yarımında jáne qaraqalpaqlar óz ataması menen tariyx betlerinde payda boldı. Bul jaǵdaylar onıń ádebiyatınıń aralaspası táńha qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına alıp keldi. Biraq, bul jaǵdaylar XVII ásirdeń baslap qaraqalpaq ádebiyatı pútkilley gúllenip ketti degen maǵnanı ańlatpaydı. Sebebi, tariyxshılardıń bergem maǵlıwmatlarına qaraǵanda qaraqalpaqlar XVI–XVIII ásir aralıǵındaǵı úsh ásir ishinde eki júzden aslan urıs-qaqıstı óz basınan keshirgen. Úsh mártebe ózi tuwılğan jerlerinen ayırılıp posqınlıqqa ushıraǵan. Kópshilik jaǵdayda basqa xanlıqlardan ǵárezli bolıp jasaǵan.

Demek, óz-ózinen belgili bolıp turıptı, bunday jaǵdaylarda oraylasqan jazba ádebiyatınıń bolıwı da múmkin emes. Biraq, hárqanday ádilsiz jámiyet ózine narazılıq tuwdıratuǵın xalıq poeziyasın payda etedi. Usınday sebepler menen XVI–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında haqıyqıy xalıq poeziyası payda bolğan edi. Bul jaǵday tek qaraqalpaqlarda ǵana emes, tuwısqan qazaq hám qırǵız ádebiyatında da tap sonday boldı. Sol dáwirdeń

ádebiy tili dep esaplangan «türkiy tili», «shıǵatay tili» ózgesheligi jaǵınan ózbek tiline ádewir jaqın turadı. Sonıń ushın da, türkimen, qazaq, qırǵız hám qaraqalpaq xalqınıń bilimli wákilleri bul tilde sóylep hám ayırım kitaplar da jazıp qaldırǵan. Biraq, olardıń atları türkiiy tiline sáykes bolǵanlıǵı ushın da óz milletlerin jazıp qaldırmaǵan. Olar ulıwma türkiiy ádebiyatınıń miyraslarına ótip ketken.

Sonlıqtan da, bul dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw jolın saray ádebiyatındaǵı diywanlardan izlep júriwdiń keregi joq. Xalıqtıń tiykarǵı kópshilik bólegi diyqan hám sharwa bolǵanlıǵı ushın da tiykarǵı ádebiyat xalıq arasında payda boldı. Bul ádebiyattı payda etiwshiler tiykarınan bilimli de bolıwı múmkin. Biraq, olar óz ideyaların xalıqqa tarqataw ushın da awızeki poeziyadan paydalanıwǵa májbúr edi. Sonıń ushın da, bul dáwirdegi ádebiyattıń kópshiligi awızeki tarqalıwına qaramastan, xalıqtıń tariyxta basıp ótken jolı menen tikkeley táǵdirles edi. Basqa dáwirlerdegi ádebiyat sıyaqlı bul dáwirdegi qaraqalpaqlar ádebiyatında da iri ismler bar. Buǵan mısál sıpatında XVII ásirde jasaǵan Múyten jıraw hám XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kórnekli wákili Jiyen jırawdı kórsetiw múmkin. Jiyen jıraw hátte xalıqtıń haqıyqı turmısı haqqında poemalıq xarakterdegi tolgawlardı da miyras etip qaldırdı. Bulardan tisqari avtorları belgisiz bolıp qalǵan tariyxıy tolgawlar kóp. Olar xalıq turmısı menen tariyxı menen bekkem baylanısqan. Sonlıqtan da, olardı úyreniwimiz zárúr bolıp esaplanadı.

DA WIRDİÑ SIYASİY-EKONOMİKALÍQ SÍPATLAMASÍ

Qaraqalpaqlardıń Tırkstanǵa kóshiw dáwiri negizinen 1558-jılǵı Edil hám Jayıq boylarındaǵı ashlıq sebepshi bolǵan. Tariyxıy maǵlıwmatlar bul jılı qıtay hám qıpshaqlardıń kópshilik bóleginiń kóship ótkeni haqqında xabarlaydı. Biraq, qaraqalpaqlardıń Tırkstanǵa tolıq kóship ótiwi 1596-jılı tamamlanǵan. 1595-jılǵı juńǵarlar hújimi qaraqalpaqlardıń ózleriniń eski mákanlarına qaray qashıwına sebepshi bolǵan edi. Bul waqıya Buxara xanı Abdullaxannıń (1583–1598) jarlıǵında tolıq tastıyqlanadı. Abdullá xan qaraqalpaqlardı óz puqarası etip alıw menen bir qatarda Sıǵnaq wálayatın inam etkenligin de aytqan.

1696-jilgi Petr I diñ jarlığında: «Qaraqalpaqlar Túrktan hám Sıǵnaq qalalarına turaqlı»– dep qaralǵan.

1693-jılı Rus mámleketiniñ qazaq xanlarına jibergen elshileri qaraqalpaqlar haqqında ayta kelip: «Olar Sıǵnaq qalasınıñ átirapında jasaydı. Áskeriniñ sanı on bes miñ, bálki onnan da kóbirek», – degen maǵlıwmatlar berilgen.

Qaraqalpaqlar bir ásirge shamalas Buxara xanlarınıñ qol astında oǵada qıyın jaǵdayda jasadı. Eldiñ erki, basqarılıwı Buxaradan tayınlangan Shayx áwladlarına tapsırılıp, jil-jıldan salıqlardıñ sanı kóbeyip ketti. Usınday sebepler menen xalıq arasında xanlarǵa bolǵan narazılıq kúsheydi. Xanlıqqa qarsı kóterilisler de bolıp turdı. Máselen: Imamqulıxan (1611–1642), Subxanqulı xan (1680–1702) dáwirlerinde xanlıqqa qarsı narazılıq kóterilisleri baslangan edi.

Qazaqtıñ xanı Táwke (1680–1718) óz múmkinshiliginen paydalanıp Túrktandı pútkilley basıp aldı. Usınday sebepler menen qaraqalpaqlar da pútkilley qazaq xanlığınıñ puqarasına aylangan edi. Bul dáwirde ózgesheligi sonda, qaraqalpaqlardıñ óz aldına xanlıq tiklewine múmkinshilik berdi. Burın el basqarǵan Shayx hám xojalar wákillerine aylandı. Qaraqalpaq xalıqı ústinen Táwke xannıñ balaları 1694-jılı Tobarshıq Sultan, 1709-jılı Ğayıp Sultan, al 1722-jıldan baslap Eshim Muhammed xanlıq etti.

1718-jılı Táwke xan óliminen keyin qazaq xanlığı da ádewir maydalanıp ketti. Bul dáwirde Túrktan siyasiy jaǵınan Buxaraǵa ğárezli bolıp qalǵanı menen de Buxara taxtına otırǵan Abulfayız xan (1711–1747) xalıqtı durıslap basqara almadı. Sonıñ saldarınan xalıq arasında qaraqshılıq, eldi tonaw kóbeyip ketti. Maydalanıp ketken xanlıq kóbeydi. Hár ulus bir-biri menen tóbelesip, izi jawgershilikke alıp keldi.

Qazaq dalasındaǵı bul bereketsizlikler juńǵar xanı Cevan Rabtannıñ ruwxın kóterip jiberdi de, júz miñ áskeri menen 1723-jılı báhárde Túrktanǵa bastırıp kirdi. Dáslep qazaq xanlığınıñ paytaxtı Sozaq, sonnan Túrktan hám Sıǵnaq qalaları órteldi. Birneshé miñ adamlar tutqınǵa alınıp, sansız alaman óltirildi.

Qazaqlar tariyxında «Aqtaban shubırındı alqa qol sulama», qaraqalpaqlar tariyxındaǵı «Ekinshi mártebe posqan el» táǵdiri usılay baslangan edi.

Bul qırǵınnan aman qalǵan qaraqalpaqlardıñ birázi Sırdáryanıñ tómeni jaǵına qaray kóshedi, ayırımları dáryanıñ joqarǵı jaǵına

Fergana hám Samarqand arqalı Qashqadaryya shóllerine shıǵıp ketiwge májbúr bolǵan edi. Usılayınsha qaraqalpaqlardıń aman qalǵan bólegi «tómengi» hám «joqarǵı qaraqalpaqlar» bolıp bólinde. Búgingi kúnde qaraqalpaqlardıń respublika dep atanıp turǵan bólegi, sol Jańadaryyaǵa qaray kóshken toparı. Qalǵanları kóp sanlı xalıqlar arasına sıńisip ketken.

JIRAW-SHAYIRLAR MIYRASÍ

Jırawlıq óneriniń ádebiyat tariyxındaǵı tutqan ornı haqqında biz joqarıda aytqanbız. Bul dástúr tap XIX ásirdegi ádebiyatqa shekem óz rolin atqarǵan. Biraq, jıraw bolǵan adamlardıń barlıǵın da shayırlar bolar bermegen. Olardıń ishinde terme-tolǵawlı ózleri shıǵarıp tarqatıwshılar da bolǵan bolsa, ayırımları xalıq dástanların yadlap alıp ırǵaqa salıp jırawlaǵan. Sonıń ushın da, qaraqalpaq jırawlarınń geneologiyalıq kestesinde berilgen júzden aslam jırawdıń tek onlaǵanında ǵana shayırlıq uqıptıń bar ekeni bayqaladı. Mádeniy miyrastı izertlew jolında biz olardıń ayırımlarına ǵana baha bergenziz. Solardıń arasında XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına úles qosqan tek Múyten jırawdıń dóretiwshiligi ǵana tán alındı. Bul jaǵday kóp jıllar dawamında Tórkstan hám Sıǵnaq qalaları átirapında ilimiy ekspediciyalarda bolǵan qazaq alımlarınıń járdeminde ǵana iske astı. Olar qaraqalpaqlardıń belgili urıwınıń atı menen atalǵan bul belgili jırawdı qaraqalpaq jırawı degen sheshimge kelgen edi.

MÚYTEN JIRAW (XVII ÁSIR)

Biz dáslep Múyten jıraw haqqında belgili túsinikke iye emes edik. Belgili qazaq ádebiyatı tariyxınıń izertlewshisi, professor Xangaliy Súyinshaliev óziniń «XVII–XVIII ásirdegi qazaq ádebiyatı» degen kitabında Tórkstan átirapında júrgizilgen ilimiy ekspediciya dáwirinde Múyten jıraw haqqında ayırım maǵlıwmatlarǵa iye bolǵanlıǵın, biraq bul jırawdıń dóretpesi kóbirek Nıǵaylı zamanı, Edil-Jayıq waqıyaları menen de baylanısp ketetuǵanlıǵın aytqan edi. Sońınan bul jıraw shayırdıń qaraqalpaq ekenligi málim bolıp, qazaq ádebiyatı tariyxınan alınıp taslandı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında kóp waqıtlardan beri sóz bolıp kiyatırǵan jırawlardıń biri. Qaysı jılı tuwılıp, qashan qaytıp bolǵanlıǵı málim emes. Biraq ta, jırawdıń:

Há Imam xan, Imam xan,
Bar ma sende iyman xan?!
Adamzat degen jariqlıq,
Bul dúnyağa miyman xan.
Jurttıń bárin bawızlap,
Jalgız óziń dúnyada,
Jasamaǵıń gúman xan,

– dep aytıwına qaraǵanda XVIII ásirdegi Buxara xanı Imamqulı (1611–1642) dáwirlerde jasaǵan bolıwı itimal. Sebebi, onıń ayırım tolǵawlarında Edil-Jayıqtı saǵınıw úlgileri de seziledi. Eger ol el Edil boyınan Túrktanǵa qaray kóshken waǵında jigirma jaslar shamasındaǵı jigit bolsa, Imamqulı xan dáwirinde elli-alıpsılargá shıǵıp qalǵan jası úlken kisi boladı. Sonıń ushın da, Múyten jırawdı Edil, Jayıq hám Túrktan dáwirin basınan keshirgen kópti kórgen qariya sıpatında tán alıwǵa boladı. Ol shama menen 1570-jılları tuwılıp, 1650-jılları qaytı bolǵan. Jasalǵan jeri – Sıǵnaq qalasınıń átirapı.

Múyten jıraw ayırım tolǵawlarında óziniń Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyınan kelgenligin de anıq aytadı.

Ata jurtı Túrktan,
Dushpan qıstı tum-tustan,
Endi qayda bararman,
Ushqan Edil-Jayıqtan,
Qanatı sıǵan bir quspan,

– dep aytadı da, óziniń állekinlerden xorlıq kórgenligin de tolǵaw arqalı bayan etedi. Mısalı:

Men Múytenmen, Múytenmen,
Baspalasań qáytemen,
Edilden júzip ótemen,
Elime barıp jetemen.
Jayıqtan júzip ótemen,
Jaylawıma jetemen.
Er Edige tusında,
Babam qaysar er edi.
Nuratdin tusında,
Batır Noǵay der edi.
Jaratqan qádir qudayım,

Biziń baxıt tayǵan ba?
Eń izinde aylanıp,
Qul boldıq-aw naymangá.

Múyten jıraw tolgawları kóbinese didaktikalıq temaǵu baǵıshlanganı menen onda tereń filosofiyalıq oy, óz zamanınıń bolǵan kózqaras oǵada ayqın túrde súwretlenedi. Mısalı:

Ótkinshi mınaw dúnyada,
Malı kóp adam biy bolar.
Qarsılıq qılǵan qara xalıq,
Qamshı menen iy bolar,
Nashar basqa is tússe,
Seksewil túbi úy bolar.
Sawash bolsa arada,
Neshe qatın tul bolar.
Erinshek bolsa ulńız,
Jaw aldında qul bolar,
Bári birdey bolmaydı,
Kóp ishinde tur bolar.
Birikken jerde shúy bolar,
Tigis bar jerde júy bolar,
Qapılıp qalǵır bul jurtta,
Endi kimler biy bolar?...

Al, ekinshi bir tolgawda Múyten jıraw pútkilley Túrkestan jeriniń kartinasın anıq sızıp kórsetedi. Onda bulaqlar athıǵıp qaynap atırǵan Miyankól, jelkildep ırǵalıp turǵan egislikler, egislikler arasında shógirmesi selkildep shadı-qorram bolıp júrgen xalıq hám olardıń Buxara menen básekilesken ájayıp qalanı Sıǵnaq kóz aldımızǵa eleslegendey boladı. Mısalı:

Ata jurtı Túrkestan.
Bolǵan edi gúlistan,
Miyankóldi menshiklep,
Jarıp qaldıń rastan.
Arpa egip, qos aydap,
Júrdik bárha masayrap.
Balǵı júzgen búlkildep,
Biydayı ósken jelkildep.

Diyqanları más bolğan,
Shógirmesi selkildep.
Xalqımız edi añıldıq,
Tórt-besewi qosılsa,
Keter edi ğawqıldap.
Qılıshı bolar belinde,
Sebebi, jaw kóp elinde.
Dushpan menen alıssa,
Hár birewi besewin,
Qulatadı keminde.
Buxarğa bardur talası,
Uzaqtan kózdi tartadı,
Sıgnaq degen qalası.
Buxar menen Sıgnaqtıń,
Bir háptelik jol edi,
Ekewiniń arası.

Tolǵawlarda bayan etilgenindey, Múyten jıraw el arasında belgili kátquda adamlardıń biri bolğan. Onıń «el aǵasın sayladım», — dep aytıwına qaraǵanda da xalqına qádirli qariyalardıń biri bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Múyten jırawdıń ayırım tolǵawları xalıqtıń quwanışlı dáwirlerinde aktiv súwretlegen.

Sol waqıttaǵı jıraw shayırlardıń kópshiligi batır bolǵanı sıyaqlı Múyten jırawdıń da batır adam bolǵanlıǵı seziledi. Mısalı:

Sayxun boylap at shaptım,
Sarı jaydan oq attım.
Kóp dushpandı qulattım,
Xalıqtı ózime qarattım.
El aǵasın sayladım.
Elden ásker jıynadım.
Birigiwge xalıqtı,
Kóp kúshimdi jıynadım.
Jer tanabın quwırdım,
Ay baltanı qolǵa alıp,
Arqırap turıp juwırdım.
Jez jebeni oq ettim,
Dushpanımdı joq ettim.
Jelge qulın bayladım,

Qurbim menen oynadım,
Türkstanda toy berdim,
Qonalqağa qoy berdim.
Báygige at shabıstım,
Doslar menen tabıstım.

Ol óz tolǵawlarında «Jiydeli baysın» degen bir gózzal jer haqqında kóp aytadı. Biraq, tilekke qarsı, ol jerdiń qaysı jerde ekenligin anıqlawǵa múmkinshilik bolmadı. Tariyxıy dereklerde «Jiydeli baysın» Surxandárya wálayatında hám Xorezm oypatında da bar. Biz onıń «qaptalında teńizi bar» degen pikirlerine súyene otırıp, Aral átirapın aytqan bolsa kerek, – degen pikirge kelemiz.

Sayxun dárya suwınan
Kóldeneń kesip ótifiz.
Jiydeli baysın ullı jurt,
Ullı jurtqa jetińiz.
Bálent bolar tawları,
Malǵa jaylı óris bar.
Shóbi bolar qunarlı.
Tawda ósken jemis bar.
Qaptalında teńizi,
Ishinde balıq oynaǵan,
Bekireleri ılaqtay,
Jegen awız toymaǵan.
Bir jaǵında dáryası,
Saǵa alǵan batıldan,
Dalasında kiyigi,
Ór qoyanday atılǵan.

Múyten jıraw dóretpelerinde jawgershilik teması da ádewir sóz boladı. Bunda onıń dushpan menen ayqasıp júrip jaradar bolıp qalǵanlıǵı, sońınan dushpan onıń qarındasın alıp ketkenligi haqqında da sóz boladı. Bul tolǵawdıń syujeti Dospanbet tolǵawlarına ádewir jaqın. Mısalı:

Qayrılıp qılısh salǵanda,
Qarakerim mert boldı,
Qarındastan ayırıldım,
Júregime dárt boldı.

Súñgi tiydi sanıma,
Qattı battı janama.
Talasıp emshek emisken,
Tay ğunanday tebisken,
Ayırıldım ğoy qarındas,
Kózden aǵar selli jas.

Qullası, Múyten jırawdın dóretpesiniń tematikası hár qıyh bolıp keledi. Onıń hárбір tolǵawı zaman ruwxı menen bekkem baylanısqan bolıp, bizdi XVII ásiridin sırlı waqıyalarına qaray jetekleydi.

TARIYXIY TOLǴAWLAR

Hárqanday dáwir óziniń sociallıq-ekonomikalıq waqıyaları menen tolı. Jazba ádebiyat az rawajlanǵan ellerde olardıń tariyxı tolıq jazıp qaldırılmaǵan. Shayır, jazıwshılar miyrası da tolıq saqlanbaǵan. Biraq, atadan balaǵa, baladan aqlıqqa, aqlıqtan shawlıqqa ótip tap biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen ayırım xalıq poeziyaları avtorlarınıń saqlanbawına qaramastan qosıqtıń payda bolǵan dáwiri, tematikası, ondaǵı qaharman, geografıyalıq ortalıq, waqıt hám atamalar «men seniń mádeniy miyrasınan sir shertemen» – dep aytıp turǵanday, túrli dáwirlerdin sırlı waqıyalarına qaray jetekleydi.

XVI ásirde baslanıp XVIII ásirge shekem dawam etken «Qaraqalpaq mádeniyatınıń Túrktan bólimi» dep atalǵan bólek te tap sonday. Bul dáwir sonshama sırlı waqıyalǵa tolı bolıwına qaramastan Múyten jrawdın basqa heshbir avtoridin atı atalmaydı. Biraq, bul dáwirge tiyisli bolǵan awızeki mádeniy miyraslar oǵada kóp. Olardıń kópshiligi dástan sıpatında xalıq awzında ayılıp júripti. Biraq, dástannıń atı dástan. Olardı sol dáwir waqıyaların anıq súwretleytuǵın tariyxıy konkret shıǵarmalar sıpatında qarap bolmaydı. Biraq, tariyxıy tolǵawlardıń ornı bólek. Onıń avtorı saqlansın-saqlanbasın sol konkret dáwir waqıyaları haqqında bizge sir shertedi. Sonıń ushın da, bunday belgisiz dáwirlerdin sırlı tek tariyxıy tolǵawlar ǵana ashıp kórsetiwi múmkin. Báлки bul tolǵawlardıń da avtorı bolǵandır. Biraq, kóp dáwirlerdin ótiwi menen xalıq onı ádewir joǵaltıp alǵan bolıwı da múmkin. Tariyxshılardıń bergen naǵıwmatlarına qaraǵanda, qaraqalpaqlar Túrktanda jasaǵan dáwiridin ózinde

de jetpis mártebe qanlı sawashlardı basınan keshirgen. Bunday jağdayda jazba miyrastıń saqlanıp qalıwı oğada qıyın. Jazba miyrastıń ózi de awızeki miyrasqa aylanıp ketiwi múmkin. Sonıń ushın da, xalıq poeziyası bolıp atanıp ketken tariyxıy tolǵawlar bul dáwirlerdiń úlken ádebiy miyrasları bolıp esaplanadı. Bul dáwirlerde payda bolǵan tariyxıy tolǵawlardı eki bólekke bólip qaraw múmkin:

1) Xalıqtıń kúndelikli tirishiligin sóz etetuǵın tolǵawlar. Bunda qala hám awıl turmısı, adamlardıń kúndelikli ómiri, diyqansılıq hám sawda menen baylanısıp keledi. Bul tolǵawlarda xalıqtıń jasaǵan dáwirine sáykes waqıyalar bayan etilip, waqıt penen birge geografiyalıq atamalar da sáykes berilgen.

2) Jawgershilik waqıyaların sóz etetuǵın tolǵawlar. Bunda da waqıyanıń bolǵan ornı, dáwiri, geografiyalıq atamalar anıq súwretlenedi. Biraq, bundaǵı ideyalar tiykarınan juńǵar basqınshılarınıń siyasatına qarsı qaratılǵan. Xalıqtıń kúndelikli turmısın sóz etetuǵın tolǵawlardıń sanı az. Buxaranıń úlken qala ekenligi, sırt ellerden kóp ǵana sawdagerlerdiń keletuǵınılıǵı haqqında ayıladı. Mısalı:

Buxardıń ullı qalası,
Türkstannıń eline,
On kúnshilik jol edi.
Bul qalaǵa alıstan,
Kóp sawdager keledi.
Zatlarıńdı kóredi,
Jipek kóylek beredi,
Qara nargá júk arttı.
Buxaraǵa jol tarttı,
Júgim túlki teri edi.
Unap qalsa ózine,
Kese-shaynek beredi.

Bulardan tısqarı sol waqıttaǵı Türkstan wálayatınıń kórnekleli qalaları bolǵan Sıǵnaq, Otırar hám Qumkent qalaları haqqında da ayırım maǵlıwmatlar beriledi.

Sıǵnaq degen qalası,
Buxara bardur talası.
Elimizdiń diyarı,

Kóriner edi uzaqtan,
Buldırap biyik munarı.

- degen Sıgnaq qalasınıń kórinislerir kóz aldımızǵa keltirgendey bolamız. Yaki bolmasa:

Shekseктаǵı mol záhmet,
Xannan kórdik kóp aqıret,
Sizden basqa panam joq,
Óziń saqla Xoja Axmet!

- degen qatarlardı oqıp otırıp, Buxara xanınıń siyasatınan korlanǵan xalıqtıń basqa ilajı qalмай Túrkkstandaǵı Xoja Axmet Yassawiy mazarına barıp mádet soraganın da bayqawǵa boladı. Bul jaǵdaylar sol dáwirde jasaǵan xalıqlardıń turmısınıń qıyın bolǵanlıǵın kórsetedi.

Biraq ta sol jeri anıq, bul dáwirde payda bolǵan tariyxıy tolgawlardıń kópshiligi juńǵar basqınshılıǵı menen baylanısh.

Qazaq ádebiyatı tariyxında avtorı saqlanbaǵan bolsa da «aqlaban abubırındıń» ne ekenin eske salatuǵın bir kuplet ǵana qosıq bar. Ol qosıq tómendegishe baslanadı.

Qaratawdıń basınan kósh keledi,
Kóshken sayın bir taylaq bos keledi.
Qarındaстан айрылған жаман екен,
Qara kózge quyılıp jas keledi.

Uıı qosıq avtorı saqlanbasa da XVIII ásirdegi qazaq ádebiyatınıń gımnı sıpatında qabıl alınıp júripti. Sol dáwir waqıyaları tiykarında dórengen tolgawlar hám qosıqlar qaraqalpaq ádebiyatında da kóp. Mısalı:

Keregem bolǵan Qarataw,
Qayǵıdan qalǵıp qaldıń ba?
Uwıǵım bolǵan Ulı taw,
Uyqıdan uyıp qaldıń ba?
Dushpanım meniń kóp boldı,
Doynaǵım ketip baǵındım,
Túńligim ediń Túrkkstan,
Turqındı seniń saǵandım.
Qızıl gúl edim qiyada,
Shóp sıyaqlı shabıldım,

Dáwletim ediń dúnyada,
Sıǵnaǵım, seni saǵındım...

Juńǵar xanı Cevan Rabtannıń Túrktanǵa bastırıp kirgeni hám onıń hádden ziyat jawızlıǵı haqqında tariyxıy tolǵawlar sol dáwirdiń xalıq ádebiyatı úlgilerinde kóp ushıraydı. Tariyxıy dereklerde bul jawız xannıń bes júz mınan aslam xalıqtı tutqın etip alıp ketkenligi haqqında faktler ushıraydı. Sonıń ushın da, bul músiybetli waqıyalar ádebiyatta da úlken iz qaldırǵan. Mısalı:

El shetine jaw kelse,
Qashar eken dáwletiń,
Shegirtkedey zahımlar,
Araladı-aw jer betin.
Qılıstıń júzi qayırıldı,
Ne bir gózzal jananlar,
Óz jurtınan ayırıldı.
Qalmaq qısıp tum-tustan,
Tútinlik boldı Túrktan.
Bedew atlar súrindi.
Bul dúnya tar kórindi,
Ájel jaqın kelse de,
Qıya almaysañ elińdi.
Azdıń kúni qurısın,
Arıń bar da, kúshiń joq.
Kóptiń kúni qurısın,
Dártiń menen isi joq.
Batır jigit ortada.
Bekire bolıp tuwlaydı.
Qolǵa túsken qarındas,
Xosh bolıń! – dep shuwlaydı.

Mine, bul -- Túrktanda bolıp ótken haqıyqıy sawash kartinaları. Bunda hárqanday adamnıń óz watanına bolǵan haqıyqıy muhabbatı ayqın súwretlengen. Jigittiń batırılıǵı, xalqınnıń azlıǵı, qarındastıń ázziligi, dushpannıń reyimsizligi bári de real túrde bayanlangan.

Tariyxıy tolǵawlarda Túrktandaǵı juńǵar basqınshılıǵı waqıyaları hár qıylı syujetler arqalı bayanlanadı. Ayırım syujetlerde jeke adamlardıń basınan keshirgen waqıyaları da úlken sheberlik penen súwretlengen:

Jer tanabın quwırıp,
 Qalmaq keldi shubırıp.
 Jeñiw qyın kópti hárgiz,
 Olar mıń da, men jalǵız.
 Men atıńdı sekirttim,
 Ekinshi jıraǵa óttim.
 Ushırıp úlken qáwipke,
 Kóterildim biyikke,
 Bálent shıńdı názerlep,
 Kiyatırman juwırıp.
 Izimnen kelgen birewi,
 Semserin aldı suwırıp.
 Bunday sumlıq kórmedim,
 Anamnan jalǵız tuwılıp.
 Qılısh saldım men oǵan,
 Qarsı qarap juwırıp,
 Denesi qaldı bólinip,
 Qanı menen juwılıp.
 Jebe tiydi kóksime,
 Qoltıqtan qan quyılıp.
 Qozǵalıwǵa dárman joq,
 Qala berdim kúyinip.
 Atlarımdı kóp qalmaq,
 Aydap ketti jıylıp.

Bul tolgawda ápiwayı bir jılqımanıń táǵdiri sóz etilgen bolsa, ekinshi bir tolgawda bala-shaǵasınıń arı ushın bir qasıq qanı qalǵansha gúresken bir adamnıń ayanıshlı ómiri súwretlenedi.

Misli jılan kúyinde,
 Qalmaq keldi úyime.
 Qolǵa alıp qılıshti,
 Basladım men urıstı.
 Batır eken ol zańǵar,
 Jeñilmewge tırıstı,
 Bosǵada alıstıq.
 Ekewmiz de sır bermey,
 Batırılıqqa jarıstıq.
 Qaq bólippen zańǵardı,

Isengen soñ kúshime.
 Ekinshi dushpan sol waqıt,
 Nayza urdı ishime.
 Jolbarıs kibi mırandım,
 Tisim tiymey tisime.
 Gúńgirtlenip kóz aldım,
 Ólim keldi túsime.
 Ózimdi qansha tutsam da,
 Ene almadım kúshime.
 Hayalıma jaw qol saldı,
 Táǵdirdiń qara isine.
 Bul waqıya engendey,
 Misli meniń túsime,
 Hayalım, balam shırlaydı,
 Kele almayman esime.
 Usılayınsha talıppan,
 Emlep meni bir táwip,
 Áytewir aman qabppan.
 Qarasam awıl qıyraptı,
 Qazan-tabaq jayraptı.
 Esaplı barlıq jigitten,
 Jalǵız adam qalmaptı.
 Iseniń aytqan sózime,
 Quwanbadım ózime.
 Joqlap bala-shaǵandı,
 Qan quyıldı kózime.
 Mıń pushayman boldım men,
 Adam bolıp shıqqannan,
 Jalǵanshınıń júzine.

Mine, bul tolǵawlardıń bári de xalıq turmısı menen tereń sabaqlas. Bunda tariyxıy dáwirde bayanlangan waqıyalardıń jelisi de bizdi XVII–XVIII ásir waqıyalarına qaray jetekleydi.

Xalıq – hárbir dáwirdiń tárezisi. Sonıń ushın da, ala sapıran zamanda jeke avtorlar ózleriniń jazba poeziyasın saqlay almay qalǵan jaǵdayda da xalıq kópshilik tolǵaw hám qosıqlardı qásterlep biziń zamanımızǵa shekem alıp kelgen. Bulardıń bári de haqıyqıy poeziya. Sonıń ushın da, XVII–XVIII ásirdiń ádebiy estelikleri sıpatında biziń júregimizden tereń orın aladı.

Qullası, Túrktan dáwiriniń ádebiyatı qaraqalpaq mádeniyatı tariyxında úlken iz qaldırdı. Ol keleshekte de tereń úyrenile beredi.

JANADÁRYA DÁWIRI (XVIII ÁSIR)

Qaraqalpaqlar 1723-jıǵı Juńǵar basqınshılıǵınıń apatshılıǵınan keyin posqınshılıqqa ushırap úsh tárepke bólinde. Sırdáryanıń nuǵusın jaǵalap kóshken birinshi bólek ózleriniń xalıqlıq birligin muqlay almadı. Tashkent átirapında qalıp ketken qaraqalpaqlar házirgi waqıttań ózinde de Tashkent-Chirchiq jolınıń átirapında Oymawıt, Ómir, Dobal atamaları menen ózleriniń urıwlıq belgilerin awıl atlarına qaldırıp ketken de, biraq kóp sanlı xalıqlar menen assimilyaciyaǵa kiriske.

Bul jerdegi atamalar sol jerdegi jasap atırǵan xalıqlarǵa muhama túsiniكلي bolmaǵanı menen qaraqalpaqlardıń keneges tuypasınıń qáwimlik birligin ańlatıp turıptı. Chirchiq taw jolıawırına jaylasqan «Aranshı» aeroportı haqqında da tap usı pikirdi aytıw múmkin.

Tariyxshılardıń bergem maǵlıwmatlarına qaraǵan da 1922-jılı Sırdárya bólimi qaraqalpaq volostı atanǵan. Bunnan basqa bólekleri Sırdáryanı jaǵalap Namangan, Andijan hám Fergána oypatına qaray ótken. Andijanda «Qaraqalpaq dalası», Fergánada qaraqalpaq awılları tap usı künge shekem óz atamaların saqlaǵan. Biraq, til jaǵınan ádewir ózgerislerge ushırap «Ózbek qaraqalpaqlar» atanıp ketken.

Qaraqalpaqlardıń Buxaraǵa qaray kóshken bólekleri ádewir nuǵdarda ózleriniń milliy gárezsizligin saqlap qalǵan. Olardıń Kenimex, Nurata hám Miyankól átirapındaǵı bólekleri kóp jıllar dawamında basqa tuwısqan xalıqlar menen aralasıp jasawına qaramastań ózleriniń tilin, úrp-ádetin hám etnografiyalıq birligin muqlap qalǵanlıǵın kóriwge boladı. Biraq ta, qaraqalpaqlardıń milliy gárezsizligin saqlap qalǵan tiykargı bólegi «tómengi qaraqalpaqlar» dep atalǵan. Janadárya boylarına qaray kóshken bólegi edi. Bul bólektiń táǵdiri de ańsat bolmadı. Biraq, báribir ózleriniń milliy gárezsizliklerin saqlap qaldı. Sırdáryanıń tómengi nuǵını ol waqıtları qazaqtıń kishi júziniń xanı Ábilxayır qaramaǵına qaraytuǵın edi. Tariyxtan málim bolǵanıday-aq, Túrktanda qaraqalpaqlar menen birge jasap atırǵan qazaqtıń orta júzi de

ülken apatshılıqqa ushıradı. Olardıń táǵdiri de qaraqalpaqlar menen teńdey bolıp, bir bólegi qazaqtıń keń dalasına sıńıp, ayırımları Orta Aziyanıń oraylıq qalalarına aralasıp, kópshılıǵı Sırdıń tómengi aǵısına qaray qaytqan edi,

Uyası buzılǵan qumırsqaday ilajsız qalǵan qaraqalpaqlardıń aldına túser basshısı da bolmadı. «Etimiz siziki, súyegimiz ózimizdiki. Jer berseń egin egip kún kóreyik. Tabısımızdıń jartısı siziki bolsın» – dep Ábilxayırdan ótinish jasadı. Xan buǵan kelisti. Solay etip, tómengi qaraqalpaqlar Ábilxayır xannıń vassalına aylanǵan edi. Biraq, xan bul wádesinde de turmadı. Qaraqalpaqlar ústinen salıqtıń muǵdarın kóbeytip jiberdi. El arasında qaraqshılıq kóbeyip, mallardı aydap ketip, xalıqtıń kún kórisi ádewir qıynlastı. Bul jaǵdaylar xalıqtıń xanǵa bolǵan narazılıǵın ádewir kúsheytken edi.

Solay etip, aradan jigirma jil ótkennen keyin 1743-jılı qaraqalpaq kátqudaları rus imperatorına ahidnama jazıwǵa májbúr bolǵan edi. Bul ahidnamanı Peterburgqa alıp barǵan Maman batır imperator aldında sóz sóylep, qıym jaǵdayda qalǵan xalqın rus puqaralıǵına qabil etip alıw haqqında tilek bildirgen.

Imperator bul tilekti orınlaǵan. Qaraqalpaq xalqın rus puqarashılıǵına qabil etkeni haqqında gúwahnama jazıp bergen. Rus oficeri Gladishev penen Orenburgtan qaytqan Maman batır gúwahnamanı Ábilxayırǵa kórsetedi. Buǵan qáhári kelgen xan Maman batırdı óltiredi hám gúwahnamanı jirtip taslaydı. Bunnan keyin Ábilxayırdıń qaraqalpaqlar ústinen reyimsiz hújimi baslandı. Bul xalıq tariyxındaǵı úshinshi posqınshılıq edi. Eldi basqarıwshı xan Shıńǵıs áwladlarınan bolıwı kerek degen uǵımlarǵa baylanıshı bul dáwirde de qaraqalpaqlardıń xanı bolǵan emes. Xalıq tek Ábilxayırdı ǵana xan dep túsingen, keyingi basqarılıwı urıw aqsaqallarınıń qolında bolǵan.

Sonıń ushın da, bul dáwirdegi tariyxıy derekler de tek úsh adamnıń ǵana atı ataladı. Bular keneges-mañǵıtıń basqarıwshısı Mañǵıt Orınbay biy, Qońurattıń biyi Esengeldi, Qıtay-qıpshaqlardıń batır biyi Maman.

Bul dáwirde xalıqtı bir jerge jámlew ushın gúresken Maman batır haqqında ráwiyatlar saqlanǵan. Bir ráwiyatta Mamannıń jas bala waqtındaǵı atı Asqar ekenligi haqqında aytıladı. Maman biy degen at oǵan óz xalqın aqıllıq penen Sırdárya jaǵasına jaylastırǵanı ushın berilgen. Bul hikayat kóp ǵana kitaplarda bar. Mısahı:

«Qaraqalpaqlar Sirdáryanıń tómeni jaǵına kóship kelgennen keyin qazaq biyleri bularǵa egin egip jaylaw etkendey tórelı jer bermegen. «Alsań al, almasań qoy», – dep dáryanıń teńizge qıyar jerindegi qum basqan qopa jerdi kórsetedi.

Qaraqalpaqlardıń ne bir tórelı biyleri jaq jarıstırıp aytıssa da mámlerge kele almaptı. Biylerdiń alıbasıp júrgeninen xabar tapqan Orazan biydiń balası Asqar sol waqıtları on altı jasqa endi ǵana shıqqan jas bala eken.

– Sizlerdiń táshwishińızden xabarım bar. Bul isti endi muǵan tapsırsańız qalay bolar eken?! – depti Asqar.

– Qanatlı sóz iyesi bolǵan qariyalar dálil taba almay atırǵanda muǵan ne joq?! – depti birewi.

– Aqıl jastan, – degen. Barsa, barsın– depti ekinshisi.

Solay etip, Asqar biylerdiń ruqsatın alıptı da, bir túyeni mińip, bir serkeni aldına alıp, men qaraqalpaq kátqudaları atınan qazaq biyleri menen wáj aytısıwǵa kiyatırman, – dep onı daǵa túsipti. Buǵan hayran bolǵan qazaqtıń biyleri:

– Sennen kóre jas ullısı joq pa edi? – dep soraptı. Sonda Maman:

– Mal úlkeni atandı. Jasına qarasada, múshesine qarasadı, emne saldı atańdı. Onda mına túye menen sóylese ǵoyın, – depti.

– Sennen kóre saqallısı joq pa edi? – depti alırap qalǵan biy.

– Saqaldıń sáni serkede,

Saqalın sıylap bunıń da,

Aqsaqal degen ertede,

Onda mına serke menen sóylese qoyıń,

– depti.

Balada nátiyeje bar ekenin sezgen biyler tay soyıp bir aqsham kútipti. Awqat jelinip bolǵannan keyin:

– Al, balam tileǵıńdi ayt, – depti biyler.

– Oндаy úlken de wáj emes. Solay bolsa da sizlerdiń qatnasıwıńız zárúr bolıp tur. Biz eki aǵayınlı jigit edik. Atamızdan bir basqur miyras bolıp qalǵan edi. Sonı bólişe almay ekewimiz masqara bolıp atırmız. Aq basqur enli bolıp, eki jaǵası kózdiń jawın alatuǵın naǵıs. Bir jaǵı kúye túsip jurtılǵan. Sonda da aǵam «teń bóleyik», – dep turıp aldı. Al, men «mútájlikke jarasın», uzımna keseyik – dep atırman. Soǵan bizlerden keńes sorap kelgenim edi, – dedi Asqar.

Tórde otırǵan aǵa biy, basqalarınan keńes te soramadı:

– Báse, uzınına kesilgeni maqul ǵoy, – dep aytıp saldı.

– Endi kettiń ǵoy, biy aǵa. Aq basqur, – dep turǵanı Sırdárya bolmasın, – dedi ekinshisi.

– Awa, Sırdárya edi, – dedi Asqar. Biyler tím-tırıs bolıp qaldı. Ayılǵan sóz – atılǵan oq, degen. Endi basqa ilajımız joq, – dedi aǵa biy. Solay etip, Asqar óz danalıǵı menen Sırdáryanıń bir jaǵın alıp berip Maman biy atanǵan eken», – dep xalıq hikaya etedi.

Bul hikayattıń tariyxıy haqıyqatlıqqa qatnası bar. Sebebi, qaraqalpaqlar Sırdáryanıń batıs tárepin ǵana jaylaǵan. Jańadárya hám Quwandárya Sırdáryanıń teńizge quyar jerindegi shaqapshalarınıń biri bolıp, negizinen úlken dáryanıń batıs tárepinde jaylasıp diyqansılıq hám balıqshılıq ushın ádewir qolaylı edi.

Bul dáwirde tek Jiyen jırawdı esapqa almaǵanda talantlı shayırlar bolmaǵanı menen de, xalıq poeziyasında Jańadárya dáwiri de tereń lapız benen súwretlenedi. Máselen, Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń kitapxanasında saqlanǵan mına bir tolgawda qaraqalpaqlardıń Jańadárya dáwiriniń waqıyaları real túrde sóz etiledi.

Jańadárya boyları,
Keń paytaxt jatqan jer edi,
Eki jaǵı dáryanıń,
Búlgen Noǵay eli edi.
Suw basqını bolǵanda,
Jıqqın bolıp, el tozıp,
Jerdiń beti sel edi,
Dáryanıń eki jaǵında,
Egislikler mol edi,
Ayaǵı ıldıy kól edi,
Balıqshıǵa kóli jaqsı.
Kárwanga qurǵaq jolı jaqsı,
Qawın, qabaq, ǵarbızı,
Diyqanǵa egis jeri jaqsı,
Sawdaǵa da ılayıq,
Kárwan saray bar edi,
Ullı tawdıń bawrayı,

Mákáriyağa jol edi,
Ne keregiñ tabılğan,
Xalqı abat mol edi.

Bul qatarlar Jañadarıya átirapınıñ diyqansılıqqa ádewir mol bolğanlıgın kórsetedi. Biraq, qaraqalpaqlardıñ pitrañqı halda jasawı olardıñ basın biriktire almadı. Jañadarıya, Buxara, Xorezm qaraqalpaqları bir-biri menen qosıla almadı. Fergana jağı óz aldına ketken bolsa, Samara hám Tyumen jağındağı bólekleri de kem-kemnen azayıp bardı.

Edil, Jayıq hám Tyumen táreptegi qaraqalpaqlar 1740-jılı birgip bashqurtlardan shıqqan Shińgıs áwladlarınıñ biri dep tabılğan Murat Sultandı xan etip tiklegen edi. Biraq, bular da Rossiya menen kelispey qashqan bashqurt sultanı Qarasaqaldıñ hújimine tap boldı. Solay etip, ol jaqta qurılğan xanlıqta óz nátiyjesin bermey qaldı.

Al tómengi qaraqalpaqlar bolsa, Ábilxayırdıñ hújimi nátiyjesinde pútkilley posqınlıqqa ushıradı. Bul dáwir waqıyaları haqqında xalıq ádebiyatında da ádewir tolgawlar qalğan. Mısalı:

Añlamadım qısıñ menen jazıñdı,
Posqınshılıq táğdirife jazıldı,
Qay jerge barsañ da góriñ qazıldı,
Tariyxınıñ bári árman qaralpaq.

Basıp óttiñ tiken shatlı jollardan,
Dushpanıñ ayırdı qatıñ-ballardan,
Xorlıq kórdiñ neshe patsha, xanlardan,
Sağan bir kelmedi dáwran qaralpaq.

Biraq, ne degen menende, bul dáwirdi óz kózi menen kórgen xalıqtıñ ayanıshlı ómirine janı ashıǵan poema dárejesindegi tolgawlar jazıp qaldıra alǵan kórnekli shayır Jiyeñ jıraw edi.

JIYEN JIRAW AMANLIQ ULÍ (XVIII ÁSIR)

XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıñ eñ kórnekli wákili Jiyeñ jıraw Amanlıq ulı mádeniy tariyxımızda xalqımızǵa belgili bolǵan talantlı jıraw shayırlardıñ biri.

Jiyeñ jıraw haqqında eñ dáslep Orınbek Kojurov, Qallı Ayımbetov, Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlardıñ

qoljazbalarında maǵlıwmatlar payda boladı da, bunnan keyin belgili ádebiyatshı Nájim Dáwqaraev óziniń 1946-jılı tabıshı jaqlaǵan «Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatınıń ocherkleri» dep atalǵan kandidathıq dissertaciyasında keńnen sóz etiledi. Jiyen jıraw miyraslarına Nájim Dáwqaraevtıń bunnan keyingi miynetlerinde de úlken orın berilgen. Solay bolsa da Jiyen jıraw miyrasları óz aldına arnawlı izertlewlerdi talap etti. Bul haqqında ádebiyatshı Artıq Kárimov kandidathıq ilimiy dissertaciya jaqladı hám 1963-jılı «Jiyen jırawdıń ómiri hám tvorchestvosı» dep atalǵan monografiyasın baspadan shıǵardı.

Mektep hám joqarǵı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlarda professor S. Axmetov hám B. Ismayılov, K. Sultanovlar tárepinen arnawlı qollanbalar jazılǵan. Jiyen jırawdıń tuwılǵan jılı málim emes. Ol sabaqlıqlarda 1730-jılı tuwıp, 1784-jılı qaytıp bolǵan- dep aytılsa da, onıń tuwılǵan jılları jazǵan shıǵarmalarınń tariyxıy dáwirleri bir-birine sáykes kelmey alımlar arasında úlken tartıw tuwǵızbaqta. Bunuń bashı sebeбі ol xalıq basına túsken 1723-jılǵı hám 1743-jılǵı eki awır qayǵılı posqınshılıqtı da óz kózi menen kórgen. «Posqan el» poemasınıń bas betinde sóz etilgen:

Ata jurtı Túrktan,
Onda da payan etpedi,
Kúni-túni qıynalıp.
On eki ayda tapqanı,
Qıs azıqqa jetpedi.
Tamtar boldı suwları,
Ekse egin pitpedi.
Jawgershilik kóp boldı.
Dalada qalǵan ólikke,
Jılǵa-saylar top boldı.
Buzıq boldı iyshanı,
Ádilsiz boldı qazısı,

– degen tolgaw qatarları sózsiz 1723-jılǵı Túrktan waqıyaların eske saladı.

Bunnan tisqari shayırdıń «Ullı taw» poemasını alıp qarayıq. Ullı taw Túrktannan ádewir uzaq bolǵan belgili maqpal jaylawlı jer bolıp, tariyxıy dereklerde bul jaylaw qazaqtıń belgili xanı Táwke tárepinen 1710-jılı qaraqalpaqlarǵa inam etilgen. Táwke

öliminen keyin 1721-jılı bul jerde de qırǵın sawashlardıń bolǵanlıǵı málim. Ásirese, Túrktan qoldan ketkennen keyin 1723-jıldan baslap bul jer ushın talas ábden kúsheyip ketti. Eń sońında ol jerdegi qaraqalpaqlarda Ullı tawdı taslap Jańadáryaǵa kóshiwge májbúr boldı. Yaǵnıy, bul jerdi de kishi júzdıń xanı Ábilxayır kúsh penen basıp aldı. Demek, Jiyen jirawdıń sóz etip otırǵanı da usı Ullı taw. Al, Ullı tawdı jaylaǵan qaraqalpaqlardıń basına úsken bul tariyxıy qayǵılı waqıyalar 1720 hám 1730-jıllar aralıǵında bolıp ótedi. Demek, «Ullı tawdı» jazǵan Jiyen jiraw ondı ǵana tuwılıp atırǵan bolıp shıǵadı.

Bunnan on úsh jıldan keyin 1743-jılı Ábilxayır xannıń qaraqalpaqlar ústinen basqınshılıǵı baslanadı. Bul haqqında da «Posqan el» poemasını jazıp qaldırǵan Jiyen jiraw boldı.

Jiyen jiraw bul shıǵarmalardıń hámмесin waqtıń ótiwi menen jazıp qaldırǵan dep qarawǵa bolmaydı. Sebebi, hár eki poemada da avtor bas qaharmanlardıń biri sıpatında qatnasqan. Posqan eldiń arasında qobızın arqalap júrip xalıq dártine sherik boladı. Qıynalǵan adamlarǵa málhám berip, ashtan ólgen óliklerdi kóniwge járdemesedi. Sonıń ushın da, dáslepki sabaqlıqlarda aytilǵan Jiyen jirawdıń ózi 1730-jılı tuwılǵan bolsa, al bul súwretlenip atırǵan waqıyalar 1743-jılı waqıya. Sonda Jiyen jiraw ol waqtında 13 jasında boladı eken. 13 jasar bala bunday shıǵarmanı qalayınsha dórete aladı?— dep aytqan K. Sultanovtıń pikirini de úlken shınlıq bar.

N. Dáwqaraev qoljazbalarında jawgershilik waqtında Jiyen jiraw 13 jasında bolǵan, — degen pikirler bar. Bul negizinde Ábilxayır dáwirinde emes, bálki Cevan Rabtanıń Túrktandı jawlap alǵan waǵında 13 jasta bolǵan. Sonda Jiyen jiraw 1730-jılı emes, bálki 1710-jılı tuwılǵan bolıp shıǵadı. Eger onıń qaytı bolǵan waǵı 1784-jıl bolsa kóp qıyınshılıqtı kórip, buwını qatqan shayır 74 jasında qaytı bolǵan boladı.

Bul jaǵdayda onıń bala gezinde Túrktandadıǵı qanlı waqıyanı kórgenligi, jigirma jaslarında «Ullı taw»daǵı qırǵınnıń gúwası bolǵanlıǵı hám qolına qálem alǵanlıǵı hám 1743-jılı otız úsh jasında xalıq basına salǵan Ábilxayırdıń apatshılıǵın óz kózi menen kórip, xalıq penen aralasıp júrip Aral teńiziniń átirapındaǵı Qazaqdáryaǵa kelip «Posqan el» poemasını jazǵanlıǵı málim boladı.

Sonín ushın da, Jiyen jiraw miyrasların eki dáwirge bólip úyreniw maqsetke inuwapiq keledi.

1. Jiyenniń Jańadárya boyındaǵı dóretpeleri.

Bul dáwirde payda bolǵan shıǵarmalar qatarına onıń kólemli «Ullı taw» poeması menen bir qatarda «İlaǵım», «Xosh bolıń, doslar», «Áy, jigitler, jigitler», «Júregimde daǵım kóp», «Kórgende bolar kewlim xosh» tolgawları kiredi.

«Ullı taw» poeması burın málim bolǵan bolsa da, geyde «Posqan el»diń bir bólegi, geyde bulda 1743-jılǵı waqıyalargá sabaqlas Ábilxayır xannıń basqınshılıǵına qarsı qaratılǵan poemadep ayılıp júrdi. Biraq, shıǵarmanıń teması «Ullı taw» Jańadárya waqıyalarınan ádewir bólek. Yaǵnıy, Ullı taw Jańadáryadan ádewir qashıq úlke. Bul poemanıń syujetinde posıp qashıp kiyatırǵan xalıq Jańadáryaǵa kelip tıǵıladı. Máselen, bul poemanıń aqırında.

Qaraqalpaq áwladı,
Boldı dushpannan jazalı.
Qabil bolmay kóz jası,
Boldı muńlı, azalı.
Bara bersin barlıǵı,
Shıbın jan eken mazalı.
Nan áwladı sira joq,
Gewil menen gewrek jep,
Qıyınlıqqa jetti halı.
Tamaǵınan ótse boldı,
Ózine hadal-haramı.
Jollarda qaldı neshshe jan,
Buyırmay kepin-mazarı.
Eki aydan soń kórindi,
Írgız benen Qazalı.
Eplep awqat etipti,
Quwandárya sayına.
Sahp aw hám qazanı.
Balıqtan jep hállenip,
Kúsh tohsıp boyına.
Jetpis kúnde qulaptı.
Jańadárya boyına.

Poemanıń syujetinen-aq málim bolıp turıptı, bul shıǵarmanıń 1743-jılǵı waqıyalargá heshqanday baylanısı joq. Poema negizinen

1730-jılı Ábilxayırdıń Ullı tawǵa jasaǵan topılısları nátiyjesinde payda bolǵan. Mal-hálinen juda bolǵan xalıq eń sońǵı kúshin Jańadárya qaraqalpaqlarına qosılıw ushın jumsaǵan. Yaǵnıy, bul shıǵarma sol músiybetli otızınshı jıllardaǵı Ullı taw qaraqalpaqları arasında júz bergen waqıyaǵa baǵıshlangan.

Jiyen jıraw bálki bul qanlı qırǵınıń arasında bolmaǵan bolıwı da múmkin. Sebebi, bul poema avtordıń qatnasıwı menen birinshi bet penen jazılmaǵan. Sebebi, poemanıń bayanlanıwı negizinen ótken máhál menen (boladı, qaladı, toladı, soladı) túrinde beriledi. Al, «Posqan el» poemasında avtordıń bolǵan waqıyaǵa óziniń qatnasqanlıǵın poemadaǵı:

Posqan eldiń izinde,
Qobızımdı qolǵa alıp,
Qayǵılı nama shalaman.
Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qayǵılı etip shalmayın,
Mına ólgen jas janlar,
Mına ólgen atalar,
Kózlerin ǵarǵa shoqıydı,
Tappaǵan soń panalar.
Íńıranbayın men nege,
Mınaw xalıq shubırǵan.
Bararına jeri joq,
Batarına kóli joq,
Ataqlı etip bararǵa,
Mákanlı jayı, jeri joq.

Qullası, syujetlik jaǵınan qaraǵanda bul eki poema da bir-biri menen únles. Biraq, «Ullı taw»dıń «Posqan el»den ádewir aldın jazılǵanı sezilip turadı. Bunı shayırdıń sol qanlı waqıyanıń gúwası bolǵan adamlardıń aytqan sózlerinen tásirilenip, úlken ruwxıy sezim menen jazǵan.

Jiyen jırawdıń «Ullı taw» poeması ideyalıq mazmunı, syujeti jaǵınan «Posqan el»ge ádewir jaqın keledi. Sebebi, «Ullı taw» da, «Posqan el» de tariyxıy shınlıq tiykarında jazılıp xalıqtıń posqınshılıqqa ushırawınıń sebeplerin ashıp beretuǵın shıǵarmalar. Mısahı:

Qulaq salın, doslarım,
 Qarılğan bul zamanda,
 Qaygı-hásiret qapladi.
 Qaraqalpaq búlgen el,
 Teńlik tappay xanlardan,
 Qosıwǵa belin bayladı.
 Pospay olar ne qılsın,
 Kim kóringen asılıp.
 Pútin bolmay jaǵası,
 Xan-sultanlar kún bermey,
 Elimdi qoymay jalmadı.

Bul 1730-jıllardıń waqıyaları dep qaraytuǵın bolsaq, Jiyen jırawdıń óz kózi menen kórgen 1743-jıldıń waqıyalarına baǵıshlangan «Posqan el» poemasında:

Postıq sonda sandalap,
 Arqalanıp arbańlap,
 Aqıret kórdik ólimnen,
 Isherge suw bolmadı.
 Kózlerimiz jawdırap,
 Ashlıqtan qattıq qaqpashtay,
 Qol-ayaqlar qaltrırap,
 Tún túnerip qar jawdı.
 Turmadı heshbir jadırap,
 Sonda da bizde kiyim joq,
 Jalańayaq, jalań bas,
 Kiyatırmız qaljırap.
 Bazı birewdiń qolında,
 Qundaqlawlı balası,
 Anasınan sút shıqpay,
 Tamshılaydı kóz jası.

– dep tolgandı.

Biz sabaqlıqtıń bul bóliminde Jiyen jıraw miyrasların tolıq analizlewdi kózde tutqanımız joq. Sebebi, Jiyen jıraw miyrasları arnawlı kurs baǵdarlama da bar.

Bul kursta omń shıǵarmaları menen tanıstırmaqshı bolıwımızdıń máńisi sol, Jiyen jıraw qaraqalpaq ádebiyatında dawam etken jıraw-shayırlar dóretpesiniń bánt basarı. Jiyen jırawdan keyingi

qaraqalpaq ádebiyatınıń wákilleriniń hámmesi jıraw emes, bálki ahayır dep ataladı. Erte dáwir tek jırawlar miyrası menen baylanıshı eken. Demek, onıń sońǵı wákili haqqında pikir jurgizbesten ilajımız joq.

Ekinshiden, Jiyen jıraw dóretpeleri tariyxıy waqıyalar menen úgız baylanısqan. Bul haqqında sóz ashpastan turıp XVIII, hátte onnan aldınǵı ásir waqıyalarında dálillep bolmaydı.

XVIII ásir qaraqalpaq mádeniyatı tariyxındaǵı sociallıq-ekonomikalıq jaǵdaylardıń eń keskin rawajlangan dáwiri.

Ekinshiden, bul dáwir jırawdıń shayırga, terme, tolgawdıń qosıqqa aylanıp baratırǵan dáwiri. Sonıń ushın da, bul dástúrlerdi baylanıshı túrde úyreniw zárúr boldı. Usı tiykarda bul bólimde Jiyen dóretiwshiligine oǵada qısqasha túsinipler beriwge tuwra keldi.

XOREZM DÁWIRI

Qaraqalpaqlardıń eń áyyemgi watanı Xorezm menen olar XI ásirde ayırım sebepler menen pecheneglik atlanıslar nátiyjesinde batısqa qaray kóshiwge májbúr boldı. Biraq, tiykarǵı bólek Don boyına kóshkeni menen onıń ayırım bólekleri qalıp ketip Aralı ózbekleri menen bekkem qatnasıq qurǵanlıǵı belgili. Hátte, ayırım izertlewshiler Aralılar qaraqalpaqlar menen ózbeklerdiń aralasqan bólegi, olar sırtqı dushpanlardan qorǵanıw ushıp bir-biri menen birikken. Solay etip, Aral teńiziniń boyında usınday bir xalıqtı payda etti,— dep aytadı.

Biraq, Altın Orda mámleketi quralǵannan keyin xan áwladları kóbeyip ketip, saraydaǵı Noǵay húkimshiliginen paydalanıp, eski ata-babalarınıń jerlerine talasıwshılar da bolǵan. Ásirese, Edige húkim súrgen dáwirde usınday sebepler menen qaraqalpaqlardıń kópshilik bóleklerin de Xorezmge de kelip qalǵanlıǵı málim. Biraq, bul dáwir de kópke sozılmadı. Qaraqalpaqlar hár sultannıń izine erip bawırsaqtay bóline berdi.

Xorezm 1505-jıldan baslap Shaybaniy xan qolına, 1510-jıldan baslap Irannıń xanı Ismayılخان qolına ótti. Aradan bir jil ótkennen keyin Xorezmnıń basqarıwshı toparları narazılıq kórsetip, Úrgenish taxtına Jolbarıs xandı otırǵızdı. Al, 1537-jılı Jolbarıs xan óliminen keyin Xorezm pútkilley maydanlanıp ketken edi.

Bul dáwirde Xiywa taxtınan úmitdar bolmaǵan sultannıń ózi qalmaqta. Hátte, usınday sebepler menen XVI ásirdegi Noǵaylı

xanı bolğan Muwsanıń balaları Shıyqım hám óz ulısları bolğan qaraqalpaq awılların kóshirip Xorezmge kelgen edi. Bul waqıtta Xorezm úsh tárepleme qıyınshılıqtı bastan keshirdi.

Birinshisi, Xorezmnıń óziniń jergilikli xalqı burınnan bul jerde jasap kiyatırğan jergilikli ózbekler hám tutqın bolıp kelip qul bolıp qalğan hár túrli taypadağı xalqlar edi.

Ekinshiden, ayrıqsha qarıw-jaraq hám kúshke iye bolğan túrkimen feodalları. Olar eldiń ekspluataciyalıq toparları qatarına kiretuǵın edi. Úshinshiden, Shıńǵıs áwladları dep atalğan el basqarıwshı toparlar. Bular negizinen ózbek, qazaq, hám qaraqalpaqlar milletlerinen shıqqan bolıp, kópshiligi Edil boyındaǵı saray átirapınan kóship kelip xanlıqqa talasatuǵın edi.

Usınday sebepler menen hátte Xiywa taxtıınıń ózine de Muhammed Ámin inaq hám onıń balası Áwez inaq dáwirinde qaraqalpaqlardan tórt xan saylandı. Bular Artıq Qazı xan, Yadǵarxan (Jádiger xan), Ábilǵazı tórtinshi, Ábilǵazı besinshi. Biraq, bulardıń Xiywa taxtına da, qaraqalpaq xalqına da heshqanday paydası tiymedi. Qaytama Xiywadaǵı qaraqalpaq xan menen Esimózek boyındaǵı qaraqalpaqlardıń xanı Eshim Muhammedtiń bir-biri menen bası pispey 1714-jılı bir-birine qarsı sawash ashadı.

Bul dáwirde Xiywada da, Esimózek boyında da, qaraqalpaqlardıń xan bolıwına qaramastan Xorezm qaraqalpaqları tariyx arenasında onsha kórinbeydi. Bunıń eń bashı sebebi qaraqalpaqlardıń basım kópshiliginin Túrkstan átirapında jasawı edi.

Sonlıqtan da, XVII–XVIII ásirde qaraqalpaqlardıń mádeniy tariyxında Túrkstan dáwiri ayrıqsha orındı iyeledi. Al, Xorezm dáwiri erteden baslanganı menen qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı massasınıń bul jerge jetip kelgen waqtı eń sońǵı posqınshılıqlar dáwiri 1743 hám 1762-jıllar aralıǵına tuwra keledi.

Bunnan keyin qaraqalpaqlardıń tiykarǵı bólegi Xiywa xanlarınıń qol astında jasadı. Jazba ádebiyat tolıq qalıplesti. El arasınan kóp ǵana talantlı shayırlar jetilisip shıqtı.

Solay etip, qaraqalpaqlar óziniń áyyemgi watanı bolğan Xorezmge aradan jeti ásir ótkennen keyin taǵı aylanıp keldi. Qaraqalpaqlardıń ayırım bólekleri XIV–XVI ásirlerden baslap Xorezmnıń turaqlı xalqına aylanǵan edi.

JUWMAQ

Hárqanday xalıqtıń hám onıń mádeniy tariyxınıń kelip shıǵıw tırkinleri bar. Hárbir xalıq úlken yaqı kishi bolıwına qaramastan belgili dárejede tariyx boranların basıp ótken mádeniyat tariyxında úlken iz qaldırǵan. Qaraqalpaqlar tap usınday mádeniy tariyxqa iye balǵan xalıq.

Tariyx hám ótmish mádeniyatımızdıń jeterli dárejede izertlenbewi bizge jaqın jıllarǵa shekem óz ádebiyatımızdıń tariyxın hám XVIII ásirdeń baslap ǵana úyreniwimizge sebepshi bolǵan edi.

Bul sabaqlıq sol qáteliklerimizdi saplastırıw ushın qaraqalpaq filologiya hám jurnalistika fakultetiniń studentlerine arnalıp jazıldı.

Hárqanday salalar úlken dáryanı payda etetuǵını sıyaqlı ótmishte «türkiy ádebiyat» dep atalǵan biziń ruwxıy teńizimiz bolıp kóp ǵana ádebiyat dáryalarınń óz aldına máwıj urıp aǵıwına sebepshi bolǵanlıǵın sezdik.

Házirgi kúnde türkiy tilinde sóyleytuǵın hárbir xalıqtıń ádebiyatınıń saǵası bizdi VI–VIII ásir miyrasları bolǵan Orxon-Euisey jazıwlarına qaray alıp baradı. Bunnan keyin IX–X ásirdegi oǵuz-qıpshaq estelikleriniń biri bolǵan Qorqıt ata jırları, «Oǵuznama». Bunnan keyingi dáwirdegi türkiy tilindegi kórkem ádebiyattıń kúsheyiwı X–XII ásirler de payda bolǵan Mahmud Qashǵariydiń «Türk sózligi toplamı», Yusup Xas Hájibtiń «Baxıtqa baslawshı bilin», Axmet Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylıǵı», Xoja Axmet Yassawiy, sonday-aq XIII ásirde payda bolǵan qıpshaqlar sózligi, Altın Orda dáwiriniń ádebiyatında XIV ásirde payda bolǵan Xorazmiydiń «Muhabbatnama», Sayfı Saraiydiń «Türkiy tilindegi Gúlistan», Qutubtıń «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmalarına dıqqat awdardıq. Bul dáwirde jasaǵan shayırlar hám olardıń shıǵarmaları basqa tuwısqan xalıqlar menen bir qatarda qaraqalpaq ádebiyatı ushın da teńdey xızmet etedi. Sonlıqtan da, bulardı hár tárepleme úyreniwdiń zárúr

ekenligin túsindik. Usı tiykarda XIV ásirde Altın Orda dáwirinde qaraqalpaqlar xalıq sıpatında qálipsesti hám sol tiykarda onı belgili sóz sheberleri payda boldı. Bulardan Soppashlı Sıpıra jıraw (XIV ásir), Asan qayǵı (XV ásir), Jiyrenshe (XV ásir), Qaztuwǵan (XV ásir), Dospanbet (XV ásir), Múyten (XVII ásir), Jiyeń jıraw (XVIII ásir).

Qaraqalpaqlar XV–XVI ásirde Noǵaylı awqamına birigip onda bashı orındı atqarǵanı ushın sol dáwirde bul awqam menen sabaqlas bolǵan hám sońınan bólinip ketken tuwısqan qazaq, noǵay hám bashqurt xalıqları menen birlikte jasadı. Sonıń ushın da, bul dáwirge tiyisli bolǵan Asan qayǵı, Jiyrenshe, Qaztuwǵan, Dospanbet shıǵarmaları da usı awqamǵa qatnasqan xalıqlarǵa da teńdey xızmet atqaradı.

Sabaqlıqta bunnan tisqari qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestiriw, tariyxıy derekler menen tolıqtırıw, ádebiy jónelisler menen baylanısqan ańız hám hikayatlarǵa úlken itibar berildi. Qaraqalpaq ádebiyatınıń erte dáwirlerine baǵıshlangan dáslepki sabaqlıq usı tiykarda jazıldı.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
Qaraqalpaq ádebiyatınıń úyreniliwi	6

Birinshi bólim

Erte dáwirdegi túrk tilles xalıqlardıń jazba estelikleri ...	15
Orxon-Enisey jazıwları	21
Kishi jazıw	22
Úlken jazıw	26
Tonıkók jazıwı	32
Oǵuz-qıpshaq birlespesi	35
Qorqıt ata kitabı	36
Derse xan ulı Buxash haqqında jır	42
Salar Qazanınıń úyin jaw shapqanı haqqında jır	44
Qam-Bura ulı Bamsı Beyrek haqqında jır	45
Qazanbektiń balası Orazbektiń tutqınǵa túsip qalǵanı haqqında jır	47
Doqa Xoja ulı Damrul haqqında jır	48
Qanlı Xoja ulı xan Turalı haqqında jır	49
Qazılıq Xoja ulı Júgenek haqqında jır	51
Bisattıń Tóbekózdi óltirgeni haqqında jır	51
Begil ulı Ámren haqqında jır	53
Úysin Xoja ulı Sekirek haqqında jır	54
Salar Qazanınıń tutqınǵa túsıwi hám onı balası Orazdıń qutqarıp alǵanı haqqında jır	55
Sırtqı oǵuzlar menen ishki oǵuzlardıń arasındadı qarama-qarsılıqlardıń payda bolıwı hám Bamsı Beyrektiń ólimi haqqında jır	56
Oǵuznama	57
X–XII ásirdegi ádebiyat	62
Ábiw Rayxan Beruniy	64
Xoja Axmet Yassawiy	67

Yusup Xas Hájib hám onıń «Qutadǵu bilik» («Baxıtqa baslawshı bilim») shıǵarması	74
Mahmud Qashǵariy hám onıń «Devoni luǵat at-türk» («Türk sózligi jıynaǵı») shıǵarması	81
Tábiyat qosıqları	83
Ańshılıq haqqında qosıqlar	86
Batırılıq haqqında qosıqlar	87
Turmıs qosıqları	90
Muhabbat qosıqları	92
Joqlawlar	94
«Devoni luǵat at-türk» tegi naqıl-maqallar	95
Axmet Yugnakiy hám onıń «Hibbat-ul-haqoyq» («Haqıyqatlar sıylǵı») shıǵarması	96
XIII–XIV ásirlerdegi ádebiyat	102
Qıpshaqlar sózligi «Kodeks Kumanikus»	104
Rabǵuziy hám onıń «Qıssa-sul Rabǵuziy» kitabı	106
Xorezniy hám onıń «Muhabbatnama» dástanı	113
Náziyregóylik ádebiyat	118
Qutub	119
Sayfı Saraiy	122

Ekinshi bólim

Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw jolları	129
Erte dáwirdegi ádebiyat	134
Qıpshaq dáwiriniń ádebiy estelikleri	146
Altın Orda dáwiriniń ádebiyatı (XIII–XIV ásir)	152
Noǵaylı zamanınıń ádebiyatı (XIV–XVI ásir)	157
Jıraw-shayırlar miyrası (XIV–XV ásir)	162
Sopash Sıpıra jıraw	164
Asan qayǵı (XV ásir)	170
Qaztuwǵan Súyinish ulı (XV ásir)	176
Sheshenler óneri	178
Jiyrenshe sheshen	180
XVI–XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı	182
Edil-Jayıq dáwiri	183
Jıraw-shayırlar miyrası	185
Dospanbet jıraw (XVI ásir)	186
Tariyxıy tolǵawlar	189

Ormanbet biy haqqında tolgawlar	193
Türkstan dáwiri	197
Sağınış qosıqları	198
XVII–XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı	201
Dáwirdiń siyasiy-ekonomikalıq sıpatlaması	202
Jıraw-shayırlar miyrası	204
Múyten jıraw (XVII ásir)	204
Tariyxıy tolgawlar	209
Jańadárya dáwiri (XVIII ásir)	215
Jıyen Jıraw Amanlıq ulı (XVIII ásir)	219
Xorezm dáwiri	225
Juwmaq	227

KAMAL MÁMBETOV

ERTE DÁWIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

(Joqarı oquw orınlarına arnalğan sabaqlıq)

Qaraqalpaq tilinde

«Qaraqalpaqstan» baspası

Nókis — 2020

Redaktor

Q. Ayapova

Tex. redaktor

A. Xojamuratov

Operator

S. Qurbaniyazova

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 18.12.2020.
Qaǵaz formatı 60x84^{1/16}. Ofset usılında basıldı. Garniturası —
«Shkolnaya KRKP». Kólemi 14,5 b/t., 13,48 shártli b/t.,
13,23 esap b/t. Jámi 100 nusqada. Bahası shártnama boyınsha
Buyırtpa №

Al №114 Licenziyası.

«Qaraqalpaqstan» baspası: 230100,
Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 109.

«GLOBAL POLIGRAF TEX» JSHJ
Tashkent qalası, Shota Rustaveli kóshesi, 75A jay.